

valóság

A TARTALOMBÓL

Fodor Renáta Kitti – Tóth I. János:
Jogunk van-e libamájat enni?

V. Molnár László:
Oroszország megmentője,
Napóleon legyőzője
(Mihail Kutuzov tábornagy, 1745–1813)

Szilágyi István: A birodalmi retorikától a
Portugálul Beszélő Országok Közösségéig

Magyar Kálmán:
Rendszerváltás Somogyban 3.

Gazdag László: A thatcherizmus

Takács Tamás: Beszámolás a felelős
társaságírányításról...

Körtvélyesi Klaudia: A kulturális diplomácia
mint a nemzetközi kulturális kapcsolatok
humán aktora

Bihari Péter: Entrópia az irodalomban

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
3

8

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2013. augusztus; LVI. évfolyam 8. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Kft.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Lukács Annamária

Jogunk van-e libamájat enni?

(Bevezetés) A dolgozat apropóját a Négy Mancs Alapítvány (Vier Pfoten) 2008-ban megkezdett magyarországi kampánya adta. Az alapítvány szerint a kényszertömés és a tolltépés elviselhetetlen fájdalmat okoz az állatoknak, ezért Magyarországon is, hasonlóan 14 másik európai országhoz, be kellene tiltani ezt a tevékenységet. Ennek hatására az ágazatnak mintegy 5-7 milliárd forintos kára keletkezett.

Először is mindenképpen értelmezni, illetve pontosítani kell a címben feltett kérdést. Egyrészt a jelenlegi törvények alapján jogunk van libamájat enni. Senki ellen sem indítanak szabálysértési eljárást, ha vesz egy kiló libamájat, ahogy a hízott libamáj termelőket, illetve kereskedőket sem zaklatja a rendőrség. A radikális állatvédők azonban kétségbe vonják a termelőknek a termeléshez, a kereskedőknek a kereskedéshez és a fogyasztóknak a termék fogyasztásához való jogát. Szerintük bár egyik tevékenység sem helyes, de az alapvető erkölcsi problémát a (hízott) libamáj termelése jelenti. A Négy Mancs kampánya közvetlenül nem a termelőkre, hanem a nagy németországi áruházláncok felvásárlóira irányult. Ezeket a szereplőket sikerült meggyőzni arról, hogy ne vásároljanak hízott libamájat a magyarországi termelőktől.

Témánk szempontjából két fontos további kérdés merül fel. Erkölcsileg helyes-e kényszeretetéssel hízott libamájat előállítani a fogyasztók számára? A termelőnek joga van-e arra, hogy kényszeretetéssel hízott libamájat állítson elő a fogyasztók számára? Nyilvánvaló, hogy az erkölcsi helytelenítésből nem következik a jogi tiltás. Hiszen számos olyan cselekvés létezik (dohányzás, tetoválás, alkoholfogyasztás, politikailag inkorrektn beszédmód), amelyeket sokan, például én is morálisan helytelenítek, ugyanakkor elfogadom, hogy az embereknek joguk van ezekhez a cselekvésekhez. Például erkölcsi szempontból önmagában nyilvánvalóan nem jó, hogy a rendőrség közli a bűnöző etnikumát és rasszát, hiszen ez önmagában is növelheti az etnikai feszültségeket és rasszista érzéseket, másrészt nyilvánvalóan rontja az igazságszolgáltatás működését, ha nincs joga ezt az információt közreadni és felhasználni.

A fenti kérdések nemcsak a kényszeretetéssel, hanem a tolltépéssel kapcsolatban is megfogalmazhatók. Azaz erkölcsileg elfogadható-e a tolltépés, illetve a fogyasztóknak joga van-e a libatoll használatához? Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre választ tudjunk adni, először is vizsgáljuk meg az állatok morális státuszát, amellyel kapcsolatban három alapvető álláspont létezik.

(Az állatok morális státuszáról. Az állatok dolgok) A hagyományos nyugati gondolkodás emberközpontú, mivel kizárólag az emberi lénynek tulajdonítanak belső értéket. Arisztotelész szerint „a természet mindent az ember kedvéért teremtett”, és a nem-humán dolgok értéke pusztán instrumentális lehet.¹ Aquinói Szent Tamás szerint, mivel az állatok az ember hasznára rendeltettek, az ember bármikor megölheti, vagy felhasználhatja őket, anélkül, hogy jogtalanságot követne el.²

Az antropocentrizmus szerint minden más létező, így az állatok is pusztán csak dolgok, amelyekkel szemben az embernek nincs erkölcsi kötelessége. Ezt a nézőpontot legtisztábban Descartes dualista filozófiája fejt ki. Mivel az állat pusztán csak dolog, amelynek nincs belső értéke, ezért az ember bármit megtehet az állatokkal szemben. E nézet szerint eleve nem lehet erkölcstelen a kényszertömés és a tolltépés. S ebből következően az ember feltétlenül és eleve (a priori) rendelkezik azzal a joggal, hogy ún.

zsírmáját és libatollat fogyasszon. Álláspontunk szerint az állatvédők joggal utasítják el ezt a felfogást.

(*Az állatok morális státuszáról. Az állatok erkölcsi értelemben emberek*) A 20. század második felétől a fejlett országokban az állatvédő mozgalmak filozófiai megalapozást is keresnek. A radikális állatvédők egyenlőségelet tesznek az állat és az ember erkölcsi értéke közé. E nézet egyik első képviselője Harrison-nak *Animal Machines* című könyve, amiben arra is javaslatot tett, hogy a rabszolgák egyenjogúsításának és a feminista mozgalmak mintájára ki kell vívni az állatok egyenjogúsítását is.³

Peter Singer *Állatfelszabadítás* (*Animal Liberation*) című nagy hatású műve az elsők között fogalmazza meg azt a tézist, hogy „minden állat egyenlő” (az emberrel).⁴ Ezért az embernek nincs erkölcsi alapja arra, hogy az állatok fájdalmát kevésbé fontosnak tekintse, mint az emberét.⁵ Az állatfelszabadítás, amely az emberek és az állatok együttes boldogságát akarja maximalizálni egyaránt kiindulópontja a mérsékelt és radikális állatvédelmi nézeteknek.

Singer néhány követője azonban már egyértelműen a radikális állatvédelmet képviseli. Tom Reagen *Állati Jogok* (*Animal Rights*) című munkája abszolút értelemben kezeli az állatok szempontjait. Gary L. Francione *abolicionista* felfogása pedig eleve elutasítja az állatok instrumentális jellegű felhasználását és tulajdonba tartását. Ezek a nézetek lényegében egy olyan vegetáriánus társadalmat céloznak meg, ahol a húsevés kannibalizmust jelent és ahol nemcsak az állatok fogyasztása, hanem azok tulajdonként való tartása is tilos. Persze ha általában helytelen és tilos a húsevés, akkor abból egyszerű dedukcióval következik, hogy a libamáj evése is helytelen és tilos.

A radikális állatvédők álláspontja egyértelmű, bár az elmélet gyakorlati alkalmazásban zavart okoz, hogy nem teljesen egyértelmű, hogy mit kell érteni az állat, pontosabban az érző állat fogalma alatt; pl. egy szűnyogot is érző állatnak, s így az emberrel morálisan egyenrangúnak kell tekinteni vagy csak a magasabb rendű állatokat. Továbbá az ember sohasem tudhatja pontosan, hogy mit érez egy állat, legfeljebb csak kisebb vagy nagyobb valószínűséggel vélelmezheti.

Persze a radikális állatvédők tudják, hogy nézeteiket a többség elutasítja, ezért jelenleg nincs esélyük arra, hogy demokratikus eszközökkel sikert érjenek el. Ezért alakultak ki az erőszakos eszközöket alkalmazó állatvédő csoportok is. Ezek közül a legismertebb az *Animal Liberation Front* (ALF), amelyet Amerikában terrorszervezetnek nyilvánítottak. Már Magyarországon is léteznek erőszakosan fellépő radikális állatvédők.⁶

(*Az állatok morális státuszáról. Az állatok köztes lények*) A fentebb említett két radikális álláspont mellett létezik több mérsékelt és köztes álláspont is. A mérsékelt álláspont szerint az emberek és az állatok (így a haszonállatok) szempontjai egymással összeegyeztethetők. Ennek az irányzatnak az az elsődleges célja, hogy az állatok a lehető „leghumánusabb” bánásmódban részesüljenek. Tehát például a libának joga van arra, hogy ne éhezzen, hogy fájdalommentesen éljen és haljon meg. Ezt a megközelítést leginkább az ún. állati jólét vagy *állatjólét* (*animal welfare*) fogalma fejezi ki.⁷ Az állatjóléti mozgalom szintén támaszkodik Peter Singer utilitarista művére, ugyanakkor az állatok érzőképességének az elismeréséből nem vonja le azt a következtetést, hogy az érző állatok az emberrel azonos morális státusszal rendelkeznek. Az állatjólét fogalma nem egy egzaktszaktudományos fogalom, hanem a különböző álláspontok társadalmi vitáiban formálódik.

Az első mérföldkövet a Brambell-jelentés szolgáltatta 1965-ben.⁸ A jelentés újdonsága abban áll, hogy az állatjólét (*animal welfare*) egy átfogó kategóriaként szerepel, amely az

állatok jólétét nemcsak fizikai, hanem mentális szempontból is értékeli. A jelentés olyan állattartást javasol, ahol az állat a környezetével is összhangban él.⁹ Rogers Brambell szerint az állatoknak öt szabadságjog jár, amit az Európai Unió Haszonállatokat Védő Bizottsága 1998-ban szintén elfogadott.¹⁰ A szabadságjogok pedig lényegében a különböző jellegű hátrányok elkerülését jelenti: – éhezés, szomjazás; – fájdalom, sérülések, betegségek; – félelem, distressz¹¹; – kényelmetlenségek; – abnormális viselkedés. Azaz az állatoknak joguk van tiszta vízhez, egészséges táplálékhoz; egészségügyi ellátáshoz; mentális állapotuk megőrzéséhez; megfelelő környezethez, pihenőterülethez. McGlone hasonlóképp értelmezi az állatjólét fogalmát, csak a vizsgált állat túlélését és szaporodását is feltételnek tekinti.¹² Duncan túllép a fiziológiai szükségleteken, szerinte az állatjólét attól is függ, hogy mit is érez az állat.¹³

Vannak olyan kutatók, akik az állatjólét fogalmát az állat és környezete kapcsolatban értelmezi. Rollin (1993) az állatjólétet¹⁴ a természetességgel kapcsolja össze, míg Fraser és Broom (1990) az adott egyed és a környezete közötti összhangként definiálja¹⁵. E szerzők nem csupán a negatív érzelmek, mint például a fájdalom és a szenvedés minimális mértékre történő csökkenését követelik, hanem egyszersmind a természetes állati (élelem, biztonság, szaporodás) igények kielégítését is. Carpenter (1980) szerint a haszonállatok jólétét az ember által alkotott művi környezet függvényében kell vizsgálni.¹⁶

Visnyei László (2007) szerint is az állatjólét több mint állatvédelem: nem csupán biológiai és érzelmi tényezők, továbbá a környezettel való összhangot jelenti, hanem magában foglalja mindazon tartási követelményeket is, amelyek keretében az egyes állatok a fajukra jellemző etológiai viselkedést gyakorolni tudják (komplex felfogás).¹⁷

A Saunders Átfogó Állatorvosi Szótárban az állatjólét definíciója a következő: „*az állatok kizsákmányolásának elkerülése érdekében megfelelő színvonalú és minőségű élőhelyet kell fenntartani, etetésüket és általános ellátásukat, továbbá a betegségek elleni megelőzést és a betegségek kezelését, stresszmentes életet, állatokhoz méltó szabadságot és a szükségtelen fájdalom elkerülését is biztosítani kell számukra.*”¹⁸

Noizick az állatok kezelésével kapcsolatban a következő szlogent fogalmazza meg: „*utilitarizmust az állatoknak, kantizmust az embereknek*”. Ezzel összhangban az emberi lények nem használhatók fel vagy nem áldozhatók fel mások javára; miközben az állatok felhasználhatók vagy feláldozhatók emberek vagy más állatok javára, feltéve, ha az ezzel együtt járó hasznosság meghaladja az okozott károkat.¹⁹

Szintén egy mérsékelt és közbülső álláspontot jelent az ún. *relatív antropocentrizmus*, amely szerint az állatok nem dolgok, de nem is emberek. A relatív antropocentrikus álláspontot újabban a keresztény teológia is hangsúlyozza. „*A keresztény ember magatartása a természeti környezettel szemben a filozófiai gondolkodási modellek közül a relatív antropocentrizmus, hitben gyökerező voltát tekintve pedig teocentrizmus, amely felismeri a természet önértékét is.*”²⁰ Ugyanis nemcsak az ember, hanem a világ is Isten teremtménye, s mint ilyen belső értékkel rendelkezik, amit az embernek mint jó pástornak kötelessége megőrizni. Ha a kereszténység mérsékelt antropocentrizmusát alkalmazzuk a vizsgált esetre, akkor abból az következik, hogy a liba felhasználható az emberi érdekek alapján, ugyanakkor törekedni kell arra, hogy ez számára a lehető legkevesebb fájdalommal járjon. Ha ezen kritérium alapján vizsgáljuk a libatartást, akkor ebből az következik, hogy egy állatvédő szervezet akkor jár el helyesen, ha arra törekszik, hogy a libák az életük során minél kevesebbet szenvedjenek, viszont ez a törekvés nem korlátozhatja az ember azon jogát, hogy libát (beleértve a libamáját is) fogyasszon.

Itt szeretnénk a kérdéssel kapcsolatban a saját nem-antropocentrikus, nem-utilitarista, hanem *természetjogi* (natural law) alapokon nyugvó álláspontunkat megfogalmazni.

Nyilvánvaló, hogy minden lénynek joga van a saját természetéből adódó táplálkozáshoz. A növényeknek természeti joguk van az ásványi anyagok és a napfény felvételéhez, a növényevő állatoknak természeti joguk van a növények, a ragadozóknak a prédaállatok fogyasztásához és a mindenevő állatoknak természeti jogukban áll mindkét kategóriába tartozó élőlények fogyasztása. Az utilitarista nézőpont ezt a természeti jogot pusztán hasznossági szempontok alapján nem vonhatja kétségbe. Az persze igaz, és a dolog lényegéből fakad, hogy a húsevés sokkal nagyobb kárral és fájdalommal jár a préda állat számára, mint amennyi örömet és hasznosságot okoz a ragadozó állatnak. S azt az alapvető tényt még a humánus állattartási gyakorlat sem tudja megváltoztatni. Ezért egy következetes utilitarista tényleg nem mondhat mást, minthogy be kell tiltani a húsevést, persze nemcsak az ember, hanem minden húsevő állatra vonatkoztatva. Ez a nyilvánvalóan abszurd konklúzió jól mutatja, hogy az utilitarista állatvédők tévúton járnak, amikor egy alapvető természeti folyamatot pusztán hasznossági alapon akarnak megítélni. Tézisünk szerint minden állatnak, így az embernek is joga van a saját természetes táplálkozási szokásaihoz. Az egy másik kérdés, hogy az embernek mint morális lénynek kötelessége a táplálkozását úgy megoldani, hogy azzal a lehető legkevesebb ökológiai, illetve állatjóléti problémát okozzon. A vadonélő állatok esetében az ökológiai szempontok különösen relevánsak, hiszen ez a múltban gyakran vezetett az adott állatfaj kihalásához. A háziállatok esetében ez a veszély nyilván nem fenyeget, de itt is lehetnek további környezetvédelmi szempontok (pl. az állatok tartása túl sok vizet igényel).

A fentieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy míg a kartéziánus felfogás és a radikális állatvédelem a címben feltett kérdésre kategorikus választ ad, addig a mérsékelt állatvédelem (állatjólét, gyenge antropocentrizmus, természetjogi álláspont) szerint a libamáj és libatoll felhasználásáról csak úgy lehet nyilatkozni, ha általában és konkrétan is megvizsgáljuk a libatartást. Erre az empirikus kérdésre a vizsgálatok két különböző választ adhatnak:

(a) Általában a kényszeretetés és/vagy a tolltépés nagy szenvedéssel jár az állatok számára, amit olyan objektív adatok is bizonyítanak, mint a magas elhullási arány, a sérülések és egészségkárosodások. Ezért ez a tevékenység elutasítandó, és ebben az esetben az embernek nincs joga libamáját enni.

(b) A kényszeretetés és/vagy a tolltépés nem jelent nagy szenvedést a libák számára, ezért ez a tevékenység folytatható, azaz az embernek joga van libamáját enni és libatollat használni.

(Fáj-e a libának a kényszerszertömés és a tolltépés?) Az antropomorf analógiák miatt az ember könnyen adottnak veszi, hogy a töméses etetés és tolltépés a tenyésztett madaraknak elviselhetetlen fájdalmat, sőt egészségkárosodást okoz. A Négy Mancs Alapítvány szintén adottnak vette, hogy a töméses hizlalás majd a tollszedés állatkínzásnak tekinthető.²¹

„Libák és kacsák millióinak kell szenvedni a hizott máj termelésért. A kényszerszertöméshez az állatok nyelőcsővébe belenyomnak egy adagolócsövet, majd a főleg kukoricából álló tápot egy tömő szerkezettel bejuttatják az állat gyomrába (sokszor hidraulikus rendszert alkalmaznak) – egy borzasztó procedúra. A gépesített rendszerek lehetővé teszik, hogy 2-3 másodperc alatt pumpálják bele az állatokba a tápot, ezáltal egy személy 400 ketrecben tartott kacsát vagy libát is képes megtömni egy óra alatt. A libák illetve kacsák mája többszörösére megnő a 2-3 hetes kényszerszertömés alatt és csaknem 1 kilogrammot is nyomhat. Sok liba, illetve kacska még a tömési időszak alatt elpusztul.” (Négy Mancs honlapja)²²

Állatjóléti szempontból nyilvánvalóan döntő kérdés, hogy a kényszerszertömés (és a tolltépés) tényleg szenvedést okoz-e az állatoknak vagy sem. Ezért is fontos ennek a tudományos (életteni) vizsgálat, amelyet szakértők el is végeztek.²³

Ezek a vizsgálatok megállapították, hogy a Magyarországon 2003 óta alkalmazott töméses hizlalás technológia során az állatok *nem éreznek fájdalmat*, bőrfelületükön, végtagjaikon és

belső szerveikben *nincs kóros elváltozás*. Az elhullási veszteség jellemzően *1% alatt van (!)*, ez az elhullási arány, amúgy az ún. társállatokra jellemző.²⁴ A vizsgálatok arra is rámutattak, hogy a víziszármayasok anatómiai sajátosságainak köszönhetően nem éreznek rendkívüli stresszt vagy fájdalmat a hízlalásos tömés során. A megnövekedett májuk semmiféle szenvedést nem okoz az állatoknak és nem nevezhető kórosnak sem, valamint térfogatuk a tömés felhagyása után az eredeti (tömés megkezdése előtti) méretére csökken vissza. A vizsgálatok során boncolásokat is elvégeztek. A boncoláson a szakértők mellett voltak igazságügyi szakértők (dr. Lorászko Gábor, prof. dr. Sótónyi Péter), újságírók és állatvédő civil szervezetek képviselői is, köztük a *Négy Mancs is*. A vizsgálatok eredményei a következőkben foglalható össze²⁵:

1. A liba könnyen *megszokja*, hogy a *táplálék felvétele nem önkéntes*. Ez azzal magyarázható, hogy a lágy szájpadrás hiánya miatt a tömőcső akadálytalanul jut a nyitott csőrön át a nyelőcsőbe. Azért sem hasonlítható össze egy libatömés azzal, amikor a gyerekünknek akarunk egy tablettát beadni, mert az ember esetében a garat bejáratát a nyelv alulról a szájpadrás pedig felülről zárja, így a nyelvre helyezett tableta reflexszerű öklendezést vált ki. A libánál ez a záró mechanizmus nincs meg, mivel hiányzik a lágyszájpadlás.

2. A *tömőcső semmilyen egészségkárosodást* vagy akár csak elváltozást, *sérülést sem okoz*. Ezt a boncolásos vizsgálat is alátámasztotta. Ennek oka a tömőcső rugalmasságával, méretével (a 18-22 mm átmérőjű gumicső kisebb, mint a liba nyelőcsővének átmérője), illetve azzal magyarázható, hogy a tömést előkészítő szakaszban a nyelőcső tágítását célzó takarmányozást végeznek. Ezért nem okoz még fájdalmat sem a nyelőcsőbe vezetett gumicső. A gépesítésnek köszönhetően nem lehet az állatokat túltömni.

3. A töméses hízlalás során az állat több takarmányt vesz fel, mint ahogy azt magától tenné, de mivel a libáknak nincs begye (mint a tyúkoknak), ezért a takarmányfőlöslég tárolására a nyelőcső szolgál. A tömés végeztével a csövet kihúzzák, az esetleges túlnyomást okozó takarmányfőlöslég akadálytalanul a száj-garatüreg csatornán a külvilágba juthat. A tömés után a liba fejrázogatás kíséretében megszabadul a takarmányfőlöslégtől, ami nem minősül hányadéknak, hiszen nem visszaöklendezésről van szó, az állat gyomrába le sem ért, csupán a főlöslég jut ki a külvilágba a nyelőcsőből.²⁶ Mivel nem zárt üreg a nyelőcső, a nyomás így könnyen ki tud egyenlítődni, kellemetlen érzés okozása nélkül.

4. A *tömés után a liba gyakran a hasára, a májára fekszik* rá. Ha ez fájna neki, akkor nem tenne így. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a beteg állat az oldalára fekszik, de egy egészséges, jól táplált, tömött állat a májára.

5. A tömés *semmilyen félelmet nem vált ki* az állatból; az állatok libasorban haladnak a tömést végző gondozó felé. Nyilván nem félnek, hiszen akkor gágognának és nem mennének oda; például a pakolás során az állatok gágognak, azonban etetésnél nyugodtak és nyoma sincs félelemnek.²⁷

6. A víziszármayasokat, így a libát is a túlevésre való hajlam teszi alkalmassá a töméses hízlalásra. Szabadtartásos liba legelészik és többször eszik relatíve keveset, míg tömésnél kevesebbszer valamivel többet. A napi többszöri tömés így semmiféle éhezést vagy az étkezési szokásaikban történő érdemleges változást nem okoz.²⁸

7. A tömött libák esetén szokták a libák máját *zsírmájnak* nevezni.²⁹ A tömött libák mája valóban sok zsírt tartalmaz, tehát ebben az értelemben valóban zsírmáj. Azonban ez nem betegség, hanem egy *természetes folyamat* a vándorló életmódot folytató állatoknál, amelyek a májukban raktározzák a vándorláshoz szükséges nagyobb mennyiségű energiát.³⁰

A tépést az állatvédők a stressz és a sérülések miatt kifogásolják. A tolltéppéssel kapcsolatban szintén félrevezető az antropomorf gondolkodás. Teljesen tévútra kerülünk, ha úgy gondoljuk, hogy a liba számára a tolltéppés olyan, mintha az ember szőrét vagy haját tépnék. A libák ugyanis 7-8 hetente vedlenek. Az első az úgynevezett szűzvedlés,

3-5 hetes korban, a második – a tényleges tollváltás – először 8-10 hetes korban, majd több alkalommal 6-7 hetenként figyelhető meg. Ezért az állatok sérülése elkerülhető, ha a tépést a vedlési időszakban végzik, amikor az állatok egyébként is hullatják a tollukat.

Tehát sem a kényszeretetés sem a tolltépes esetén nem beszélhetünk semmiképp elviselhetetlen szenvedésről, illetve jól dokumentál egészségkárosodásról. Ugyanakkor az is biztos, hogy némi fájdalommal együtt jár ez a folyamat. Tehát az (i) és a (iii) eset kizárható. A (ii) ponttal kapcsolatban a következő két kérdés merül fel. Egyrészt, hogy a libák szenvedése hogyan viszonyul a termelők érdekeihez és a fogyasztók hasznosságához vagyis jólétéhez. Másrészt azt is érdemes megvizsgálni, hogy a libák szenvedése hogyan aránylik olyan más iparszerűen tartott haszonállatok (pl. csirke) szenvedéséhez, amelyeknél a Négycsőrű Mancs nem követeli az állattartás beszüntetését.

(A libatartók és a fogyasztók érdekei, szempontjai) Először is szögezzük le, hogy bár a kényszeretetés és a tolltépes során felmerülő fájdalmakat közvetlenül a termelő okozza az állatoknak, ez egyáltalán nem mentesíti a fogyasztót. „Képzeld el, amint valaki ezt mondja, »Nem rugdosok halálra egy kutyát Éppen csak megfizetek valakit, hogy tegye meg helyettem.«” Nem kétséges, hogy ez az ember helytelenül cselekszik, amikor felbátorít és rávesz valakit a kegyetlenségre.³¹ Hasonlóképpen van ez a „libafogyasztókkal” is, akik ugyan távol érzik magukat a hústermeléstől, és soha még csak nem is gondolnak arra, hogy mi történik az állattepeken és a vágóhidakon, az ott előállított libamáj, libahús és libatoll megvásárlásával azonban ösztönzik a termelőket. Vagyis, ha végső soron erkölcstelen dolog a libatömés és a tolltépes, akkor ez az erkölcstelenség nemcsak a termelőt, hanem a fogyasztót is érinti.

Még az utilitarianizmus sem állítja, hogy minden fájdalmat ki lehet zárni a világból, csak azt kéri, hogy minden érző lény fájdalmát és hasznosságát vegyük figyelembe, amikor az adott helyzetre keressük a megfelelő és erkölcsös választ. Így még Peter Singer nézeteiből is csak az következik, hogy a kényszeretetés és a tolltépes esetében nemcsak az állatok, hanem az ember hasznosságát is vizsgálni kell. Nyilvánvaló, hogy a fogyasztóknak jelentős örömmel jár a libamáj fogyasztása és a libatoll használata. Természetesen a libák fájdalmát és a fogyasztás hasznosságát nagyon nehéz közvetlenül összehasonlítani. Erre azonban igazából csak akkor van szükség, ha a liba erkölcsi értékét az ember erkölcsi értékével vesszük azonosnak, ebben az esetben ugyanis tényleg azt kell mérlegelni, hogy a liba fájdalmai hogyan viszonyulnak a fogyasztó hasznosságához. Ha viszont úgy gondoljuk, hogy az ember erkölcsi értéke nagyobb, mint a liba erkölcsi értéke, akkor a kérdés csak az, hogy hogyan tudjuk az állatok fájdalmait csökkenteni.

A termelők speciális szempontja, hogy a hízott libatenyésztés számos ember és család megélhetését is szolgálja. A keresztény álláspont mérsékelt antropocentrizmusából is az következik, hogy az ember megélhetése az első, így az antropocentrizmus feloldása lenne, ha a termelők életét alárendelnék a libák megmentésének. S még ha ezek (az egyébként a nem nagyüzemi állattartásban is ősidők óta alkalmazott) tevékenységek szenvedést is okoznának az állatoknak, akkor is csak folyamatosan lehetne korlátozni ezt az ágazatot.

(Nagyüzemi baromfitenyésztés) A hízott libatenyésztés erkölcsi megítélésével kapcsolatban talán relevánsabb az a kérdés, hogy ezen tevékenység okozta fájdalom hogyan viszonyul egy sok szempontból hasonló tevékenység pl. a nagyüzemi baromfitenyésztés során okozott fájdalomhoz. Ha a hízott libatenyésztés sokkal nagyobb fájdalommal jár a liba számára, mint a nagyüzemi baromfitenyésztés a csirkék számára, akkor vagy csökkenteni kell a libáknak okozott fájdalmat vagy be kell tiltani a hízott liba tartását. Ha azonban nem

jár lényegesen nagyobb fájdalommal, akkor viszont a Négy Mancs (és hasonló állatvédő szervezetek) követelései tekinthetők alaptalannak.

Az iparszerűen tartott baromfi életkörülményei kétségtelenül sanyarúak. Az USA-ban a nagyüzemi állattartásban például egy munkásnak percenként 90 csirkét kell levágni.³² „*Napjainkban a broiler csirkék 32 nap alatt érik el vágósúlyukat. Mint más gazdasági állatfajoknál, a gyors növekedés és a magas szintű intenzív állattenyésztés, szenvedéshez, betegségekhez és torzulásokhoz vezet.*”³³ Az anyagcserezavarok következményeként olyan rendellenességek lépnek fel, mint például az úgynevezett „hirtelen halál szindróma”. Az ún. brojlercsirkék mozgása korlátozottá válik a hirtelen növekedés okozta gyenge csontozat és sántaság miatt. A mozgásszegény életmód kapcsolatba hozható az olyan bőrfertőzésekkel, mint a mell hólyagosodása, a láb fekélyesedése és a lábszár bőrének gyulladása. A betegségek és a tartástechnológiai hiányosságok magas fokú mortalitáshoz vezetnek. Az Európai Unió Bizottsága a fennálló állatjóléti problémák közül az egyoldalú állattenyésztés szabályozását tartja egyik legfontosabb feladatának. Mégis, a Négy Mancs a brojlercsirkék esetében nem a termelés leállítását, hanem csak a feltételek javítását kéri.³⁴

Európában 2005-ben terjesztette be az Európai Bizottság a brojlercsirkék védelméről szóló Irányelv-tervezetét, amely tartalmazta a minimálisan teljesítendő tartási feltételeket. Ennek folytatásaként Magyarország 2007. november 7-én Állatjóléti konferenciát³⁵ szervezett ezen tervezet megtárgyalására.

A fentiek alapján joggal véljük úgy, hogy a libák semmivel sem szenvednek jobban, mint a brojlercsirkék. Ezért a libák esetében is inkább a tartási feltételek javítására, nem pedig betiltására kellene törekedni.

(*Összefoglalás*) Álláspontunk szerint minden élőlénynek, így az embernek is joga van a rá jellemző természetes táplálkozási formához. Ezért az embernek joga van az állatok fogyasztásához. (A félreértések elkerülése végett az oroszlánnak, farkasnak, a cápának stb. is természeti joga az emberevés.) Az embernek ezt az alapvető jogát a hasznossági megfontolások sem korlátozhatják – már csak azért sem, mert a dolog logikájából következően a zsákmányállat mindig rosszabbul jár, mint a húsevő állat. Ugyanakkor az ember mint morális lény (ellentétben más fajok egyedeivel) ezt a természeti jogát csak ökológiai és állatjóléti szempontok figyelembevételével gyakorolhatja. Vagyis véleményünk szerint elképzelhetők olyan ökológiai és állatjóléti következmények, amelyek az adott esetben felfüggesztik az embernek az állatok fogyasztásához fűződő alapvető természeti jogát. Ez egy empirikus kérdés, amit minden esetben (pl. marhasült, cápauszony, kutyahús) egyedileg kell megvizsgálni.

A háziállatok esetében az állatjóléti szempontok a fontosabbak. Kétségtelen tény, hogy az antropomorf analógiák első látásra azt sugallják, hogy a libáknak borzalmas szenvedést okoz a kényszertömés és a tolltépés. Nyilvánvalóan ezért is választotta programpontjai közé a Négy Mancs Alapítvány. Ugyanakkor a célzott tudományos vizsgálatok egyáltalán nem igazolták ezt a vélekedést; sőt a kutatások arra utalnak, hogy a libáknak nem okoz szenvedést a kényszertömés és a tolltépés. Véleményünk szerint a nagyüzemileg tenyésztett csirkék életminősége sokkal rosszabbak, mint a hízott libák élete, miközben az előbbi leállítását még a Négy Mancs sem követeli.

Tehát véleményünk szerint nem indokolt a hízott liba tartásának (beleértve a kényszeretetést és a tolltépést) betiltása. Az egy másik kérdés, hogy a világon mindenütt lehetnek olyan egyedi libatelepek, ahol szélsőségesen rosszak a tartási feltételek, amit *minden esetben* meg kell szüntetni. A piaci verseny miatt fontos, hogy erre mindenütt egyszerre kerüljön sor, mert különben csak annyi történik, hogy az állatvédők az egyik régiót (pl. Európát) versenyhátrányba hozzák egy másik régióval (pl. Ázsiával) szemben.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bogenfürst F. – Áprily Sz. (2008a): A tömés állatvédelmi kérdései. *Kistermelők lapja*, 52. évfolyam, 10. sz., 16–17. o.
- Böő I. (1999): *Libatartás*. Mezőgazda, Budapest.
- Carenzi, C. – Verga, M. (2009): Animal welfare: review of the scientific concept and definition. *Ital. J. Anim. Sci.* Vol.8., Suppl. 1., 21–30. o.
- Carpenter, E. (1980): *Animals and ethics: a report of the working party convened*. Watkins and Dulveront, London.
- DeGrazia, D. (2004): *Az állatok jogai*. Magyar Világ, Budapest.
- Duncan, I. J. H. (1993): The science of animal well-being USDA/NAL. *Anim. Welfare Information Center Newslett.*, 4. sz., 132. o.
- Felelősségünk a teremtett világért A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia körlevele a teremtett világ védelméről, Szent István Társulat, Budapest, 2008. 39. o.
- Fraser, A.F. – Broom, D.M. (1990): *Farm Animal behaviour and welfare*, Bailliere Tindall, London.
- Gyórfy A. – Horváth K. – Áprily S. – Zsarnovszky A. – Frenyó L. – Bogenfürst F. – Rudas P. – Bartha T. (2008): *Metabolic aspects of fatty liver production in liver- and meat type goose hybrids*. 9th International Symposium on avian Endocrinology. Leuven, Belgium.
- Harrison, R. (1964): *Animal Machines*. Vincent Stuart Ltd, London.
- Hewson, Caroline J. (2003). What is animal welfare? Common definitions and their practical consequences. *The Canadian Veterinary Journal* 44 (6): 496–9. PMC 340178. PMID 12839246. //www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC340178/.
- Héjja S. (1984): *Ha lúd, legyen kövér! : libagondozók és libahizlalók könyve*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Husvéth F. (1994, szerk.): *A háziállatok élettana és anatómiája*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Janan, J. (2011): *Háziállatok védelme*. Egyetemi jegyzet, Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő.
- Kozák J. (2009): A libatolltépés biológiai alapjai. . . . *Baromfiágazat*, 9. évfolyam, 2. sz., 50–55. o.
- Locsmándi L. – Bogenfürst F. – Hegedűs G. – Szabó A. – Molnár M. – Romvári R. (2004): *A libamáj elzsírosodásának komplex vizsgálata*. VII. Nemzetközi Baromfityényszési Szimpózium, Kaposvár, 17–24. oldal.
- McGlone, J.J. (2001): Farm animal welfare in the context of other society issues: toward sustainable systems. *Liv. Prod. Sci.*, 72. sz., 75–81. o.
- Nozick, Robert (1974). *Anarchy, State, and Utopia*. <http://www.animal-rights-library.com/texts-m/nozick01.htm>.
- Rollin, B. E. (1993): Animal welfare, science and value. *J. Agric. Env. Ethics*, 6. évfolyam, 44–50. o.
- Selye J. (1976): *Stressz distressz nélkül*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Singer, P. (1975): *Animal liberation: a new ethics for our treatment of animals*. Rev. New York
- Singer, P. (é. n.): *Minden állat egyenlő*. In: Lányi András, Jávor Benedek (szerk.): *Környezet és etika (L'Harmattan, Budapest, 2005)*, 39–56. o.
- Sótonyi P. – Lorászó G. (2008): A libatömés általánosságban nem állatkinzás. www.maok.hu/content/attachments/libatomes_roviden_pdf
- Visnyei L. (2007): *Az állatvédelem általános kérdései*. In: Jávor A. – Tanyi J. (szerk.): *Az állati influenzák és más állatbetegségek sodrában*. Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum, Debrecen. <http://www.vier-pfoten.hu/output.php?id=1216&idcontent=2157>. Letöltés: 2013.03.08. http://network.hu/bpboy/blog/gyerek-blogja/nagyuzemi_csirkesors_allatjoleti_konferencia-594. Letöltés: 2013.04.15. <http://www.vier-pfoten.hu/output.php?id=1192&idcontent=2773>. Letöltés: 2013.03.08. „Animal welfare”. medical-dictionary.thefreedictionary.com. Retrieved 28 November 2010. <http://www.animalwelfare.szie.hu/cikkek/200503/AWETH2005159172.pdf>. Letöltés: 2013.03.30.

JEGYZETEK

1 Arisztotelész (Politika, 1. könyv, 8. fej.) szerint „a természet mindent az ember kedvéért teremtett”, és a nem-humán dolgok értéke pusztán instrumentális lehet. 2 Aquinói Szent Tamás (Summa contra gentiles, 3. könyv, 2. rész, 112. fej.) szerint, mivel az állatok az ember hasznára rendeltettek, az ember bármi-	kor megölheti, vagy felhasználhatja őket, anélkül, hogy jogtalanságot követne el. 3 Harrison, R. (1964): <i>Animal Machines</i>. Vincent Stuart Ltd, London. 4 Peter Singer: Minden állat egyenlő, In: Lányi András, Jávor Benedek (szerk.): <i>Környezet és etika (L'Harmattan, Budapest, 2005)</i>, 39–56. o.

- 5 Singer, P. (1975): *Animal liberation: a new ethics for our treatment of animals*. Rev. New York.
- 6 Például facebook oldaluk is van: <http://www.facebook.com/pages/Radikális-Állatvédők/113867858666266>
- 7 Hewson, Caroline J. (2003). „What is animal welfare? Common definitions and their practical consequences”. *The Canadian Veterinary Journal* 44 (6): 496–9. PMC 340178. PMID 12839246. // www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC340178/.
- 8 Carenzi, C. – Verga, M. (2009): Animal welfare: review of the scientific concept and definition. *Ital. J. Anim. Sci.* Vol.8., Suppl. 1., 21–30.o.
- 9 <http://www.animalwelfare.szie.hu/cikkek/200503/AWETH2005159172.pdf>
- 10 Janan, J. (2011): *Háziállatok védelme*. Egyetemi jegyzet, Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő.
- 11 Selye János a stressznek azt a fajtáját nevezte el distressznek, amivel nehezen küzdünk meg, valamennyire elhasznált minket, ami után regenerálódásra van szükségünk. Tünetei lehetnek fáradtság, betegség, ingerlékenység. Ebből értelemszerűen adódik, hogy a stressz nem feltétlen jelent negatív hatást a köznyelvben elterjedtekként ellentétben: motiválhat minket, előre vihet a fejlődésünkben. Selye J. (1976): *Stressz distressz nélkül*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 12 McGlone, J.J. (2001): Farm animal welfare in the context of other society issues: toward sustainable systems. *Liv. Prod. Sci.*, 72. sz., 75–81. o.
- 13 Duncan, I.J.H. (1993): The science of animal well-being USDA/NAL. *Anim. Welfare Information Center Newslett.*, 4. sz., 132. o.
- 14 Rollin, B.E. (1993): Animal welfare, science and value. *J. Agric. Env. Ethics*, 6. évfolyam, 44–50. o.
- 15 Fraser, A.F. – Broom, D.M. (1990): *Farm Animal behaviour and welfare*, Bailliere Tindall, London.
- 16 Carpenter, E. (1980): *Animals and ethics: a report of the working party convened*. Watkins and Dulveront, London.
- 17 Visnyei L. (2007): *Az állatvédelem általános kérdései*. In: Jávora A. – Tanyi J. (szerk.): *Az állati influenzák és más állatbetegségek sodrában*. Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum, Debrecen.
- 18 „Animal welfare”. medical-dictionary.thefreedictionary.com. Retrieved 28 November 2010.
- 19 Nozick, Robert (1974). *Anarchy, State, and Utopia*. <http://www.animal-rights-library.com/texts-m/nozick01.htm>.
- 20 Felelőségünk a teremtett világért A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia körlevele a teremtett világ védelméről, Szent István Társulat, Budapest, 2008. 39. o.
- 21 Kozák J. (2009): A libatolttépés biológiai alapjai... *Baromfiágazat*, 9. évfolyam, 2. sz., 50–55. o.
- 22 <http://www.vier-pfoten.hu/output.php?id=1192&idcontent=2773>
- 23 Szent István Egyetem Állatorvos Tudományi Kara (továbbiakban: SZIE ÁOK), másrészt a Magyar Állatorvosi Kamara (továbbiakban: MAOK), harmadrészt pedig a francia INRA (Európa legnagyobb agrárkutató intézete) is végzett a témában biológiai vizsgálatokat.
- 24 Böő I. (1999): *Libatartás*. Mezőgazda, Budapest.
- 25 Sótónyi, P. – Lorászko, G. (2008): A libatömés általánosságban nem állatkinzás. www.maok.hu/content/attachments/libatomes_roviden.pdf
- 26 Bogenfürst F. – Áprily Sz. (2008): A tömés állatvédelmi kérdései. *Kistermelők lapja*, 52. évfolyam, 10. sz., 16–17. o.
- 27 Husvéth F. (1994, szerk.): *A háziállatok élettana és anatómiája*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- 28 Héjja S. (1984): *Ha lúd, legyen kövér! : libagonozók és libahizlálók könyve*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest. Továbbá <http://www.hungarovet.com/?p=2117>
- 29 Locsmándi L. – Bogenfürst F. – Hegedűs G. – Szabó A. – Molnár M. – Romvári R. (2004): *A libamáj elzsírosodásának komplex vizsgálata*. VII. Nemzetközi Baromfitenyésztési Szimpózium, Kaposvár, 17–24. oldal.
- 30 Gyórfy A. – Horváth K. – Áprily S. – Zsamovszky A. – Frenyó L. – Bogenfürst F. – Rudas P. – Bartha T. (2008): *Metabolic aspects of fatty liver production in liver- and meat type goose hybrids*. 9th International Symposium on avian Endocrinology. Leuven, Belgium.
- 31 David GeGrazia: *Az állatok jogai*. Magyar Világ Kiadó, 2004. 91. o.
- 32 Uo. 93. o.
- 33 <http://www.vier-pfoten.hu/output.php?id=1216&printable=1&idcontent=2157>
- 34 A tenyésztési problémák és a tenyészállományban létrejött veszteségek figyelembe vétele, például a súlygyarapodás korlátozásával. A kétlépcsős modell eltörlése. Az állatvédelmi követelmények általános alkalmazási kötelezettsége. Az állomány, maximum 17 állat/négyzetméter létszámra történő korlátozása. További követelmények, mint a hőmérsékleti előírások, egyértelműen javításra szorulnak és minden létesítmény számára kötelezően betartandók. A mortalitási adatokat és az állatok egészségi állapotának adatait minden állattartó telepen dokumentálni kell. Az ajánlott értékek csökkentésére, és szabálytalanságok megfelelő szankcionálására van szükség. <http://www.vier-pfoten.hu/output.php?id=1216&idcontent=2157>
- 35 http://network.hu/bpboy/blog/gyerek-blogja/nagyuzemi_csirkesors_allatloleti_konferencia-594

Oroszország megmentője, Napóleon legyőzője (Mihail Kutuzov tábornagy, 1745–1813)

Mihail Illarionovics Golenyiscsev-Kutuzov 1745. szeptember 6-án született Pétervárott. Ősei a 13. századig vezethetők vissza, mivel tudjuk, hogy egyik felmenő rokona, Gavriil, 1242-ben – Alekszandr Nyevszkij herceg, novgorodi fejedelem parancsnoksága alatt – részt vett a svédek elleni Néva menti csatában. A kettős vezetéknév első tagja ragadványnév, a „golenyiscse” szó ugyanis csizmaszárat jelent, ami arra utal, hogy Kutuzov őseinek többsége katona volt. Apja, Illarion Matvejevics Golenyiscsev-Kutuzov, I. Péter (1689–1725) uralkodása alatt kezdte meg szolgálatát mint hadmérnök, és amikor harminc év után altábornagyi rangban nyugdíjba vonult, a polgári közigazgatásban dolgozott tovább. Az ő tervei szerint építették meg a szentpétervári csatornarendszert, amely az egész főváros területét behálózta. Élete vége felé tekintélyes pozíciókba emelkedett, fontos állami ügyek döntését bízták rá. Korának legképzettebb emberei közé tartozott, és környezete – szerteágazó tudásáért – a „bölcsség könyvé”-nek nevezte. Fiatal tisztként a Beklesov-családba nősült be, és ebből a házasságból született Mihail nevű gyermeke is. A munka és a tudomány iránti szeretetét a művelt mérnökkari tábornok tehetséges fiába is igyekezett beoltani. 1757-ben, tizenkét éves korában apja beíratta a Nemesi Hadmérnöki Intézetbe, amelyet egy évvel később összevontak a Tüzérségi Kadétiskolával. (Érdekességképpen említjük meg, hogy ennek az intézménynek később olyan híres növendékei voltak, mint Eduard Ivanovics Totleben, Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij, Ivan Mihajlovics Szeccsenov, Cezar Antonovics Kjuj, Roman Iszidorovics Kondratyenko, Dmitrij Mihajlovics Karbisev és mások.)

A fiatal kadét katonai nevelésében és szemléletének formálásában fontos szerepet játszott egyik közeli rokona, Ivan Loginovics Golenyiscsev-Kutuzov tengernagy, aki 1762-től 1802-ig a Tengerészeti Kadétintézet parancsnoka volt. Tudjuk róla, hogy ő fordította le Paul Horst „A flották hadművészete” című munkáját, 1789 és 1794 között pedig az „Orosz Értelmező Szótár” egyik szerzője és szerkesztője volt. Ráadásul Voltaire-műveket is fordított oroszra, amire az ifjú Kutuzov felettébb büszke volt. A kétségtelenül jó családi háttérrel rendelkező fiatalember 1760-ig tanult a kadétintézet falai között, majd másfél évig matematikát tanított ugyanitt a nemesi ifjak számára. 1762 elején III. Péter cár Holstein-Beck herceg revali (tallini) kormányzó szárnysegédjévé nevezte ki, immár kapitányi rangban. II. Katalin (1762. június 28-ai) palotaforradalma után Kutuzov az asztraháni gyalogezredhez kérte áthelyezését, amelynek parancsnoka ez idő tájt Alekszandr Vasziljevics Szuvorov (1730–1800) volt. A fiatal százados örömmel tapasztalta, hogy ebben az ezredben rendkívül szokatlan, az akkori időkhöz képest azonban újszerű kiképzési módszerekkel ismerkedhet meg. Figyelemre méltónak tartotta, hogy az asztraháni alakulatot rendszeren ellátták ruházattal, lábbelivel és élelemmel, ugyanakkor a katonáknak bőven kijutott a gyakorlatozásokból és riadókészültségekből. Az ezredparancsnok kezdetben kiépített utakon meneteltette katonáit, aztán ösvényeken, erdőn-mezőn, mocsarakon és folyókon át, keresztül-kasul a legváltozatosabb terepen. A katonák megtanulták, hogy a legnehezebb terepviszonyokon, a legszélsőségesebb időjárás ellenére, a napnak vagy

az évnék bármelyik szakában képesek legyenek az akadályokat leküzdeni. Ezen kívül Szuvorov megtanította őket a szurony- és lovasroham minden fortélyára is. A parancsnok a szuronyrohamok idején határozottan megtiltotta, hogy a megtámadott csapattest kitérjen az összecsapás elől, bármilyen heves is legyen a harc. De nemcsak az embereket, hanem a lovakat is rendszeres kiképzésnek vetette alá. Szuvorov rendeletére a gyalogság vonalai mögé zaboskosarakat helyeztek el, és a lovakat hozzászoktatták ahhoz, hogyha áttörik az ellenséges arcvonalat, akkor bőséges takarmányhoz jutnak. Amikor aztán befejeződött a kiképzés és a hadgyakorlatok időszaka, Kutuzov megfigyelhette, hogy Szuvorov leteszi tisztí kalapját, s odaül a katonái közé; az ő eledelüket eszi a közös kondérból, beszélget, tréfálkodik velük a tábortűz mellett éjszakánként is, meghallgatja bajaikat, és segíteni próbál rajtuk. Ekkor értette meg Kutuzov, a fiatal kapitány, hogy miért szeretik Szuvorovot a katonái, miért követik tűzön-vízen át.

Am maga Szuvorov is felfigyelt a tehetséges fiatal tisztre és bizalmával tüntette ki őt. Elmesélte Kutuzovnak, hogyan szolgált kilenc éven át előbb mint közkatoná, aztán besorozott altisztként. Elmagyarázta, hogy a porosz katonai szellem idegen az oroszokétól, semmit sem nyújthat a cári alakulatoknak, mivel azoknak legfőbb ereje a jól kiképzett közkatonákban van. Nem a vakfegyelem, sem a díszszemléken való parádézás a legfontosabb a számukra, hanem az, hogy megtanuljanak szembenézni minden nehézséggel, fizikailag és szellemileg képesek legyenek arra, hogy megbirkózzanak a háború minden akadályával. Kutuzov nemcsak megfogadta, hanem a későbbi harcok és hadjáratok éveiben alkalmazta is tanítómestere útmutatásait.

Kutuzov életében fontos mozzanat volt, hogy 1767–1768-ban részt vehetett a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság munkájában, ahova mint katonatisztet delegálták. Az igazságügyi szekcióba osztották be, amelyben – többek között – közvetlen munkatársa lehetett Nyikolaj Ivanovics Novikovnak, a korszak kiváló írójának, könyv- és lapkiadójának. A következő évben – az oroszellenes bari konföderalisták elleni háború idején – Lengyelországba vezényelték, ahol Szuvorov egyik századának lett a parancsnoka. 1770-ben az orosz–török hadszíntérre irányították át, mivel már 1768 óta kemény harcok folytak a Fekete-tenger északi partvidékének birtoklásáért. Kutuzovot a Pjotr Alekszandrovics Rumjancev gróf parancsnoksága alatt álló hadsereghez osztották be, ahol szállásmesteri kinevezést kapott. Részt vett a besszarábiai Rjabaja Mogila, a Larga és a Kagul melletti ütközetekben, amelyekben egy gránátos osztagot vezetett, és hősiességéért helytállásáért őrnagyi kinevezést kapott.

Kutuzov azonban – annak ellenére, hogy 1771-ben jelentős érdemeket szerzett a Bukarest felé vonuló török sereg elleni diadalban – nem sokáig maradhatott Rumjancev hadseregének kötelékében, mivel magára vonta a gróf haragját. Kutuzov valamelyik rosszakarója ugyanis elmesélte a főparancsnoknak: a huszonhat éves Kutuzov szabad idejében néha azzal foglalkozik, hogy kifigurázza a tábornokot, utánozza beszédstílusát, viselkedését, sajátos gesztikulációit. Csak addigi példás szolgálata, valamint a hadjárat során tanúsított bátor magatartása mentette meg a fiatal őrnagyot a súlyosabb büntetéstől; megúszta annyival, hogy eltávolították a dunai hadsereg kötelékéből. Az események nem maradtak hatás nélkül Kutuzovra, ezentúl óvatosabb lett, sőt élete alkonyán kifejezetten zárkózott, szűkszavú emberré vált.

Miután eltávolították Rumjancev seregéből, a krími hadtestben folytatta szolgálatát Muszin-Puskin gróf egyik zászlóaljának parancsnokaként. Itt újabb sikereket ért el: felderítő útján alakulatával egészen Kinburnig jutott, amelynek bevételében oroszánrészes volt. Aztán kozák osztagai élén a tatár könnyűlovassággal vívott ütközeteket, végül részt vett az alustai sáncok megrohamozásában, majd Kutuzov – zászlóval a kezében, a kato-

nák élén – betört az erődítménybe. Az ellenséget szétverték, a tábor, az ágyúk, a zászlók az oroszok kezére kerültek. Mihail Illarionovics azonban Sumi településnél, amely ma a nevét viseli, a menekülő ellenséges csapatok üldözése közben súlyos sebet kapott: az egyik golyó a bal halántékán áthatolva a jobb szeménél távozott, de szerencsére a lövés az agyvelőt nem károsította meg. Kutuzov életben maradt, de sérülése olyan súlyos volt, hogy előbb Péterváron, majd egy évig külföldön gyógykezelték.

Nagy változást jelentett ez a „pihenő” a viharos katonaelet után. Kutuzov sokat utazgatott Európában (Ausztriában, a német államokban, Hollandiában, Angliában), hosszú időn át élt Leydenben, amely – híres egyeteme révén – abban az időben a szellemi élet egyik központja volt. Találkozott a korabeli tudományos élet legkiválóbb képviselőivel és az akkori idők két jeles hadvezérével, II. Frigyes (1740–1786) porosz királlyal és az osztrák G. E. Laudonnal (1717–1790). Amikor egészsége helyreállt, Kutuzov visszatért Oroszországba. A cári hadvezetés 1777-től a harminckét éves főtitizet Szuворov hadtestéhez vezényelte, amely ekkor a Krímben állomásozott. Mester és tanítvány ismét találkozott tehát, és most már hat teljes esztendőn át maradtak együtt. Kutuzov életének talán legboldogabb időszaka volt ez, mivel erre az időre tehető házasságkötése is. 1778-ban vette feleségül ugyanis Jekatyerina Iljicsna Bibikóvát, a híres tábornok leányát, akitől hat gyermeke (Nyikolaj, Prszkovej, Anna, Jelizaveta, Jekatyerina és Darja) született.

Kutuzov elégedett lehetett szolgálati karrierjével is, mivel a krími tatárokkal vívott harcokban számos alkalommal bizonyíthatta be katonai képességeit. Ezeknek döntő szerepük volt abban, hogy 1783-ban az Orosz Birodalom annektálta a Krím területét: a tatárok egy része Törökországba menekült, a többieket a cári hatóságok Voronyezs környékére telepítették át. Katonai érdemeiért a hadvezetés Kutuzovot 1779-ben ezredessé, 1782-ben dandártábornokká, 1784-ben pedig vezérőrnaggyá nevezte ki, és rábízta a Bug folyó mellett állomásozó vadászhadtest parancsnokságát. Ezekben az években Kutuzov ismét végigjárta az irányítása alá rendelt alakulatok kiképzésének és nevelésének „szuворovi” iskoláját, megértette és magáévá tette mestere „győzni tudásának” legfőbb tételeit: köztük a gyorsaság, a meglepetés fontosságát, mennyire döntő az a követelmény, hogy a parancsnok mindenkor helyesen tudja a helyzetet értékelni, hogyan kell táborozni, menetelni, hol kell támadást indítani, rohamozni, miként kell az ellenség erejéből helyes következtetéseket levonni, hogy terveit meg lehessen ismerni, illetve akadályozni.

Amikor 1787-ben ismét fellángolt a Törökország elleni háború, Kutuzov – mint már említettük – a bugi hadtest parancsnokságát látta el. Nem sokkal később alakulatát a jekatyerinoszlavi hadsereg kötelékébe osztották be, amelynek élén Grigorij Alekszandrovics Patjomkin (1739–1791) herceg – II. Katalin korábbi kegyence – állt, aki elhatározta, hogy elfoglalja Ocsakovot, a törökök fekete-tengeri erődítményét. Az 1788-as ostrom sokáig elhúzódott, miközben az orosz katonák százával estek el. Patjomkin azonban tétovázott, nem tudta magát rászánni a döntő rohamra, ezért a hadicselekmények kisebb összecsapásokra, eredménytelen katonai konfrontációkra korlátozódtak. Az egyik ilyen alkalommal Kutuzov ismét súlyosan megsebesült: egy ellenséges golyó átfúrta a koponyáját, mégpedig csaknem ugyanazon a helyen, ahol 1774-ben Sumi településnél, tizennégy évvel korábban érte. Az orvosok végképp lemondtak a vezérmagy életéről, úgy látták, nem éri meg a reggelt. Ám Kutuzov kiheverte az újabb sebesülést is, de jobb szemére ettől fogva mind kevesebbet látott. Alig gyógyult fel, 1789-ben tevékenyen részt vett a Dnyeszter és a Bug mellett vívott harcokban, de ott volt a mai Ogyessza helyén épült egykori Hadzsibej erődítmény, valamint a moldáviai Bengyeri, illetve Akkerman (jelenlegi neve: Belgorod) bevételénél is.

Amikor beköszöntött az 1790-es év, a háború tovább folytatódott, de a hadműveletek mégsem vezettek eredményre. A cári kormányzat világosan látta: nagy hadi sikereket kell

elérni, amelyek révén a törökök gyors békekötésre kényszeríthetők. II. Katalin ezért megparancsolta Grigorij Patyomkin fővezérnek, hogy az addiginál aktívabban folytassa a háborút. Így érkezett el az orosz hadsereg a Duna partján fekvő, fontos hadászati jelentőségű Izmail falai alá. Mindkét fél jól tudta, hogy a Duna feletti uralom annak a kezében van, aki Izmail francia és német hadmérnökök által kiépített, korszerű védművekkel és sáncokkal ellátott erődítményét birtokolja. Az oroszok előtt is ismert volt, hogy a harmincöt ezer fős izmaili helyőrség a török hadsereg legjobb csapataiból áll és a szultán, III. Szelim (1789–1807), aki nagy haragra gerjedt Bengyeri és Akkerman eleste miatt, figyelmeztette a védőrséget, hogy ha megadják magukat, felkoncoltatja az élve maradtakat.

Az ostrom kezdeti szakaszában az orosz tábornokok sokat tétováztak, és a sikertelen rohamok jobban kimerítették a támadókat, mint a védőket. Grigorij Patyomkin kénytelen volt belátni, hogy az Izmail ostromában részt vevő generálisok egyike sem képes a feladat elvégzésére, és mivel ő sem volt hajlandó az esetleges kudarc felelősségét magára vállalni, sürgősen levelet írt Alekszandr Szuворovnak: „Reménységem most már Istenben és az Ön bátorságában van, kedves jó barátom. Kegyelmisségedre bízom, hogy legjobb belátása szerint döntsön, vajon folytassuk-e Izmail ostromát, avagy hagyjuk abba.” A levél kézhezvétele után Szuворov nyomban intézkedett: valamennyi rendelkezésére álló csapatát az Izmail ostromában részt vevő sereg erősítésére küldte, továbbá megfelelő mennyiségű élelemlről, a támadáshoz szükséges létrákról és egyéb hadianyagokról is gondoskodott. Ezenkívül elrendelte, hogy az Izmail alól elvonult valamennyi egység térjen vissza ismét az erőd alá. Aztán levelet küldött Mihail Kutuzovnak: készüljön fel Izmail ostromára, majd kozákjai élén ő maga is az ostrom színhelyére sietett.

1790 december elejétől Szuворov személyesen járta be az erődítmény felé vezető összes utat, szárazföldön és vízen egyaránt, de rá kellett döbnie, hogy ez a feladat minden eddiginél nehezebb lesz. „Ennek az erődnek nincs gyenge pontja” – írta Patyomkinnak. Aggodalmának más oka is volt: az Izmailt ostromló harmincezer fős orosz sereg viszonylag rosszul kiképzett, puskaport még alig szagolt katonákból állt, akiknek a fegyverzete is sok kívánnivalót hagyott maga után. Ráadásul közeledett a tél is. Közben Szuворov fáradhatatlanul gyűjtötte a híreket az ellenségről, minden részletében gondosan előkészítette az ostromot és próbálta pótolni a kiképzési hiányosságokat. Ennek során elrendelte, hogy az erődtől nem messze ássanak futóárkokat, és az izmaili falakhoz hasonló magasságú sáncokat emeljenek. Éjszaka, hogy a török védők figyelmét fel ne keltse, ezekhez az árkokhoz és sáncokhoz küldte a csapatokat, majd személyesen tanította a katonákat arra, hogyan dobják az árkokba a rőzsekötegeket, miként állítsák fel az ostromlétrákat, továbbá megmutatta a szuronnyal ellátott fegyverek leghatásosabb használatát.

Az ostromban részt vevő összes katona előtt felolvasták Szuворov utasításait, amelyek aprólékos instrukciókat adtak: „Rohanj előre a terepen át, a rőzsekötegeket dobd a vár előtt húzódo árkokba, villámgyorsan fuss tovább, mássz át a sáncokon, kúszva közelítsd meg a falakat, majd állítsd fel a rohamlétrákat! Mesterlövészek! Védelmetek a rohamoszlopot, célozzatok az ellenséges katonák fejére! Rohamoszlopok! A létrákon villámgyorsan mászszatok fel a falra, ott azonnal rendezzék a soraitokat, állítsatok őrséget a lőporos kamrákhoz, nyissátok ki a kapukat, hogy a lovasság be tudjon özönlenni! És amikor a védők a város felé menekülnek, árásszátok el a gyűtűzzel az utcákat, bombázzatok minél erősebben, ne engedjétek az ellenségnek egy pillanatnyi szünetet sem! A lovasság lendüljön haladéktalanul támadásba, és azokon a pontokon, ahol a törökök még tartják magukat, foglalja el a tereket, a fontosabb útvonalakat! Ha pedig az ellenség megadta magát – megkegyelmezzünk neki.”

1790. december 11-én, hajnali négy órakor repült a magasba az első jelt adó rakéta, és az orosz csapatok rohamra indultak Izmail erődje ellen. A balszárnyon, a hatodik ro-

hamoszlop élén – Szuvorov parancsának megfelelően – Mihail Kutuzov vezérőrnagy állt. A csípős kora hajnali levegőbe beledörrentek a támadó csapatok első sortűzei. Kutuzov a Kiliai kapu (az Izmailtól 40 km-re fekvő besszarábiai városról kapta nevét) felé vezetí rohamoszlopát, és el is éri a sáncárkot, ahol azonban ágyúk és kézi lőfegyverek erős tüze állítja meg a támadást. Mihail Illarionovics ekkor személyes példamutatással maga ugrik elsőnek a sáncárokba, és magával ragadja katonáit is, akiket nem sokkal később már a falak és a bástya ellen vezet rohamra. A törökök – kémeik révén – már előzőleg értesültek a Kiliai kapu ellen tervezett rohamról, ezért jó előre alaposan megerősítették azt. Az ostromlók sorát kartácstűz seperte végig, és a falakra felkúszó katonák egyik a másik után hullottak a mélybe.

A kortársak beszámolója szerint Kutuzov ekkor erősítést kért Szuvorovtól, aki azonban e helyett azt a választ küldte, hogy Szentpétervárra már elment Izmail bevételének híre, és ugyanakkor az a jelentés is, hogy az elfoglalt erőd parancsnokává Kutuzovot kívánja kinevezni. Nehéz pillanat volt ez a vezérőrnagy életében, aki ekkor maga köré gyűjtötte a herszoni ezred gránátosait, a bugi hadtest lövészeit, és egy utolsó rohamra indult a Kiliai kapu és az azt védő bástya ellen. Az orosz katonák öldöklő harcban feljutottak a falakra, és súlyos veszteségeket okozva a várbelieknek, elfoglalták az erőd kulcsfontosságú kapuját. Ezután az utcákon folytatódott az elkeseredett küzdelem: az orosz csapatok minden oldalról körülzárták a törököket, akiket a város központja felé szorítottak vissza. A muszlim harcosok lépésről lépésre hátráltak, és a szűk utcákon véres, kegyetlen közelharc kezdődött. A törökök már-már ismét felülkerekedtek, körülfogták az előrelendülő kozákokat, akiket a teljes megsemmisülés veszélye fenyegetett. Ekkor törtek át hozzájuk Kutuzov lövészei, és kimentették őket szorongatott helyzetükből.

Hamarosan az oroszok kezében volt a város főtere. Izmail helyőrségének huszonhat-ezer katonája vesztette életét, másnap további kétezren belehaltak súlyos sebesüléseikbe, hétezen pedig fogságba estek. Az oroszok is nagy árat fizettek ezért a győzelemért: az elesettek és súlyosan sebesültek ezrei feküdtek a sáncok árkaiban és az utcákon. „Nem volt még olyan szilárd erőd, mint Izmail – mondta később Szuvorov –, és csak egyszer adatik meg életében az embernek, hogy ilyen rohamban részt vehessen...” Az izmaili győzelemről szóló jelentésében azt kérte Szuvorov, hogy Kutuzovot tüntessék ki: „Az izmaili csatában újabb tanúbizonyságát adta hadi tudományának és bátorságának. Az ellenség heves tüzeben valósággal lehengerelte az útjába kerülőket, megmászta a falakat, elfoglalta a bástyát, és amikor a túlerőben levő védők megállásra kényszerítették, személyes bátorságával jó példát mutatva védekezett, hogy aztán ismét felülkerekedjen a muszlim harcosokon. Megszilárdította az erődön belül elfoglalt állásait, és folytatta az ellenség legyűrését. Kutuzov a balszárnyon küzdött, de mindvégig a jobbkezem volt...” A felterjesztés eredményeként Mihail Illarionovicsot altábornaggyá léptették elő, kinevezték az elfoglalt erődítmény parancsnokává és a Szent György-rend III. fokozatával tüntették ki.

Izmail bevétele eldöntötte ugyan az 1787-től vívott második orosz–török háború kimenetelét, de a dunai átkelőhelyek és a Fekete-tenger partvidékének birtoklásáért tovább folytak a harcok. Végül 1791 december végén Iași városában megkötötték a békét, amelynek értelmében Törökország átengedte a cári birodalomnak a Bug déli folyása és a Dnyeszter közötti területet, továbbá beleegyezését adta ahhoz, hogy a Porta – az okozott károkért – jelentős összegű kártérítést fizessen. Ezzel befejeződött az a négyéves katonai konfrontáció, amelyet az Orosz Birodalom azért folytatott, hogy kijáráthoz jusson a Fekete-tengerre.

A Porta azonban nem kívánt belenyugodni Izmail és környékének feladásába, ezért már a következő évben ellentámadásokat indított az elvesztett területek visszafoglalá-

sára. Kutuzov azonban tisztában volt az oszmán hadvezetés szándékával, ezért állandó készültségben tartotta csapatait és igyekezett visszaverni a törökök meg-megújuló támadásait. 1792 során is fényes győzelmeket aratott az ellenség felett, így például június 15-én a dobрудzsai Babadagnál, majd július 9-én Mäcin mellett, ahol jelentős túlerőben levő ellenfelet vert szét. Ezekért a katonai sikerekért az akkori fővezér, Nyikolaj Vasziljevics Repnyin herceg felterjesztésére, a cárnő a Szent György-rend II. fokozatával tüntette ki.

1793-ban új fejezet kezdődött Kutuzov életében, mivel diplomáciai kinevezést kapott: Konstantinápolyba küldték követnek. Tisztektől, tanácsosoktól, lovászmesterektől, zenészekről, lakájoktól, valamint nagyszámú lovas és gyalogos díszkísérettől körülvéve október 7-én vonult be ünnepélyesen a török fővárosba. A nagyvezér november 9-én, III. Szelim pedig három nappal később, 12-én fogadta a szultáni palotában. Ekkor a keleti frázisoktól csepegő üdvözlőbeszédre komoly, tartalmas szónoklattal válaszolt. Szellemes történeteivel még a nagyvezért is megnevettette, megnyerő modorával valósággal lenyűgözte a török udvaroncokat, hadvezéreket, akik el sem akarták hinni, hogy azonos azzal a rettenetes Kutuzov tábornokkal, aki annyi csatában verte tönkre csapataikat. Törökországban azonban Kutuzov viszonylag rövid ideig, 1794. március 26-ig maradt, mivel a cári hadvezetés – a Lengyelország harmadik felosztását megelőző katonai helyzet miatt – visszarendelte Szentpétervárra. Szuvorovot ugyanis, aki eddig a finn határ menti csapatok parancsnoka volt, a kormány ekkor a Tadeusz Kościuszko (1746–1817) vezette lengyel felkelők leverésére vezényelte át. Helyét 1794-ben Kutuzov foglalta el, majd egy évvel később a pétervári Nemesi Kadétintézet parancsnokává nevezték ki, ahol hadtörténelmet oktatott, és elsőnek vezette be a taktika rendszeres tanítását.

1796. november 6-án váratlanul elhunyt II. Katalin, ezért fia, I. Pál (1796–1801) még a cárnő halálának éjszakáján Gatcsinából Pétervárra sietett, hogy reggel a testőrgárda már az ő nevére esküdjön fel. Ugyanezen a napon a fővárosba érkeztek az új uralkodó saját kiképzésű gatcsinai ezredei is, amelyeknek furcsa öltözékét a város lakosai és a pétervári helyőrség katonái egyaránt csodálkozva szemléltek meg, megbámulták furcsa, soha nem látott menetelési módjukat, és még ennél is szokatlanabb parádéjukat. Az első látásra külföldinek tűnő katonák azonban a valóságban oroszok voltak, akiket porosz módra öltöztettek és képeztek ki. Ezen nem csodálkozhatunk, mivel I. Pál ugyanis az egyenruhákkal kezdte a hadsereg reformját. Utasítására a katonákat olyan uniformisokba öltöztették, amelyekben nemhogy harcolni, de még jóformán lélegezni sem lehetett. Ráadásul hajfonatban végződő parókát tettek a fejükre, és hogy – az egyébként teljesen funkció nélküli copf – egyenes legyen, belsejébe drótszálat húztak. A parókát, hogy stabilan álljon a katoná fején, enyvel ragasztották össze és krétával fehéritették. A legnagyobb hangsúlyt pedig a látványos díszszemlékre helyezték, ahol egyedül az volt a fontos, hogy a kivezényelt alakulatok tagjai órákon át mozdulatlanul álljanak, amit úgy oldottak meg, hogy a parádé előtt a katonák lábszárához – természetesen a nadrág alatt – fapálcát erősítettek. Így aztán valóban „egyenesen” állt a szerencsétlen baka, nem bicsaklott meg a térde.

I. Pál hadseregében embertelen és lélekölő vasfegyelem uralkodott, hiszen ha egy közkatona akármilyen csekély hibát követett el, a szinte teljhatalommal felruházott tisztt – saját belátása szerint – kegyetlenül megbotozhatta. Jellemző, hogy e különleges fenyítő eszközökkel maga az uralkodó látta el a tisztikart. Súlyosabb mulasztásokat pedig vesz-zőfutással büntettek, és nem sok volt azoknak a száma, akik túléltek a szörnyű futást a kétoldalt – az úgynevezett „zöld utcában” – suhogó és keményen lesújtó botok között. „Itt van három muzsik, csinálj belőlük egy épkézláb katonát!” – így hangzott a kiképzőknek adott utasítás, amelyben jó példával a cár kegyence, Alekszej Arakcsjev (1769–1834) gróf járt elől, aki sokszor azzal szórakozott, hogy öreg gránátosok bajszát tépte ki. Maga

a cár pedig a rosszul menetelő ezrednek nemegyszer ezt vezényelte: „Egyenesen előre! Irány Szibéria! Ezred indulj!”

Bár I. Pál több orosz tábornokot eltávolított a hadsereg kötelékéből, Mihail Kutuzov szerencsésen túlélte ezeket az éveket. Sőt, 1797-ben az a megtiszteltetés érte, hogy III. Frigyes Vilmos porosz király trónra lépésekor ő vezette az üdvözlésére Berlinbe küldött orosz delegációt. Jelentős esemény volt az életében, hogy 1798-ban ő irányította az Orosz Birodalom és Svédország közötti határtárgyalásokat, amelyeket a cári diplomácia és Klingspor tábornok Frederikshamban folytattak. A következő évben, 1799-ben Mihail Kutuzovot Litvánia katonai kormányzójává nevezték ki, és az uralkodó azzal is megtisztelte, hogy őt bízta meg a cár jelenlétében megrendezett gatcsinai hadgyakorlat vezetésével, amelyre 1800. szeptember 16-tól 20-ig került sor. I. Pál cár 1801. március 11-ei meggyilkolását követően újabb fordulatok következtek be Mihail Illarionovics életében. Bár az új uralkodó, I. Sándor június 30-án Kutuzovot Pétervár katonai kormányzójává nevezte ki, augusztusban azonban leváltotta és a helyére Mihail Kamenszkij gróf került. A történések háttérében minden bizonnyal az állt, hogy a cár tudomást szerzett arról, hogy Kutuzov pontosan ismerte a merénylet körülményeit, többek között azt, hogy Sándor nagyherceg egyetértett az összeesküvőkkel és támogatta tervük végrehajtását. Az uralkodó 1801. szeptember 5-ei ukája értelmében a „jól értesült” altábornagyot egy évre felmentette a hadsereg kötelékéből, 1802 őszén pedig – családja nélkül – Goroski nevű birtokára száműzte.

Itt érte a hír, hogy Bonaparte Napóleon – aki 1804-ben császárrá koronáztatta magát – újra hadba lépett az európai koalíciós államok (Oroszország, Ausztria, Poroszország, Anglia) ellen. Ezért I. Sándor cár két, ötvenezer fős hadsereget indított a szövetséges osztrákok megsegítésére: az egyiket a száműzetésből visszahívott Mihail Kutuzov alá rendelte, a másik parancsnokává az észti származású Friedrich Wilhelm von Buxhoevden (Grigorij Orlov törvénytelen leányának férje) tábornokot nevezte ki. Kutuzov feladata az volt, hogy a Radzilov, Brodi, Lvov, Krakkó, Teschen, Wischau, Brünn (Brno), Krems, Amstetten, Braunau útvonalon vonuljon Ulm térségébe, ahol egyesüljön Karl Mack von Leiberich hadseregével. Mire az oroszok azonban Braunauhoz értek, Napóleon Ulmnál döntő vereséget mért az osztrákokra, amit az is jelez, hogy harmincezer katonájuk fogásba esett. Ezek után Kutuzov csapatainak esélyük sem lehetett a francia császár százötvenezeres hadereje ellen, amelyet olyan kiváló marsallok vezettek, mint Joachim Murat, Jean Lannes, Nicolas Jean-de-Dieu Soult, Louis Nicolas Davout, Michel Ney és Adolphe Eduard Joseph Mortier. Ezzel magyarázható, hogy az oroszok kénytelenek voltak visszavonulni a Duna jobb partján (a Lambach, Wels, Amstetten, Melk, Sankt-Pölkten útvonalon), majd Kutuzov utasítására átkeltek a folyó bal partjára, hogy – Znaim elérése után – Olmütz közelében egyesüljenek Buxhoevden erőivel.

Az orosz-osztrák sereget azonban hamarosan katasztrofális vereség érte: Austerlitz (ma: Slavkov u Brna) közelében, dél-morvaországi területen ugyanis I. Napóleon csaknem teljesen megsemmisítette a szövetségesek hadseregét. Az 1805. december 2-án lejátszott ütközetben – ahol I. Ferenc osztrák császár és I. Sándor cár személyesen vettek részt – a prazeni fennsíkot elfoglaló franciák a Litava-folyóba és a környező tavakba szorították vissza a szövetséges egységeket, amelyek mintegy tizenhét–tizennyolcezer katonájukat veszítették el. Ezt követően I. Sándor azonnal leváltotta fővezéri tisztségéből a hatvanéves Kutuzovot, akinek azonban valójában vajmi kevés beleszólása volt az ütközet irányításába, mivel a cár jobban megbízott a porosz katonai iskola hagyományain nevelkedett Karl Mack és Franz von Weyrother (1754–1807) tábornokok tanácsaiban.

Az orosz hadvezetés ezek után hibát hibára halmozott: Napóleon újabb győzelmeket aratott az 1807. február 8-ai eylau (ma: Bagratyionszk) és a június 14-ei friedlandi (a

jelenlegi: Pravgyinszk) ütközetekben. E kudarcok következtében július 7-én I. Sándor cár kénytelen volt megkötni a tilsi (ma: Szovjetszk) békét. Ennek értelmében a francia császár cselekvési szabadságot kapott Európa nyugati felében, Oroszország pedig csatlakozott az Anglia elleni kontinentális zárlathoz. Bonaparte Napóleon viszont cserében hozzájárult, hogy Oroszország birtokba vegye Finnországot, és kötelezte magát Törökország felosztására.

A francia császár valójában egy Oroszország elleni újabb háború kirobbantására bízta III. Szelim szultánt, aki 1806 nyarán hadat üzent I. Sándornak. A török nagyvezér mintegy nyolcvanezer fős hadseregével vonult a délorosz területek ellen, és ott számos erődöt foglalt el. A cári egységek előbb Ivan Ivanovics Mihelzon tábornok (az 1773–1775. évi Pugacsov-parasztháború egyik leverője), majd Alekszandr Alekszandrovics Prozorovszkij herceg, Pjotr Ivanovics Bagratyion és Mihail Fjodorovics Kamenszkij parancsnoksága alatt hosszú időn keresztül képtelenek voltak eredményesen harcolni a túlerőben levő ellenséggel szemben. A helyzet gyökeresen csak akkor változott meg, amikor – Napóleon 1812-es, Oroszország elleni hadjáratának „előestéjén” – Mihail Kutuzov rövid idő alatt negyvenötezer főből álló seregével felmorzsolta Ahmed nagyvezér főerőit. Az orosz főparancsnok előbb 1811. július 2-a és 4-e között, Ruszesuk (a mai bulgáriai Rusze) közelében döntő csapást mért a II. Mahmud (1808–1839) által a térségbe vezényelt haderőre, majd a Slobozjánál átkelt török csapatokat október közepén kapitulációra kényszerítette. Ezek a győzelmek tették lehetővé, hogy a Porta 1812. május 28-án aláírja a bukaresti békét, és ezzel megszűnt – a franciák várható támadása miatt – a kétfrontos háború veszélye.

Alig ért azonban véget az 1806–1812-es orosz–török háború, Oroszországot újabb veszély fenyegette, Bonaparte Napóleon ugyanis világosan látta, hogy – fél Európa elfoglalása ellenére – az Orosz Birodalom meghódítása nélkül hamarosan csődöt mondana az Anglia térdre kényszerítésére meghirdetett kontinentális zárlat. Mindezeket a nehézségeket – a császár szerint – egy új katonai konfrontációnak kellett megoldania, ezért haladéktalanul megkezdte Oroszország lerohanásának előkészületeit. Napóleon 1812 kora tavaszára hatalmas erőket vont össze Lengyelországban, a Nyeman és a Visztula vidékén. A császár önbizalmát növelte az a tény, hogy felvonultak a meghódított országok segédhadai is: a lengyel légiók, a bajor, szász, porosz, holland, olasz, svájci, portugál, osztrák és magyar ezredek. Maga I. Napóleon május 9-én indult el Párizsból, június közepén ért el a Visztulához, és több mint félmillió hadseregével (más vélemények szerint a Grande Armée közel hatszázezer főre rúgott!) június 24-én lépte át a lengyel–orosz határt. Ezzel kezdetét vette oroszországi hadjárata, amelyet még októberig győzelemmel szeretett volna befejezni.

A császár joggal bízott hatalmas seregének gyors diadalában, hiszen a Nagy Hadsereg élén olyan tapasztalt katonai parancsnokok álltak, mint Joachim Murat, Louis-Nicolas Davout, Charles Pierre Francois Augereau, Nicholas Charles Oudinot, Jean-Baptiste Bessiéres, Adolphe Eduard Joseph Mortier és Michel Ney marsall. A támadók első hadseregszertartóját (kb. kétszáz-kétszázhuszezer főt) a Napóleon vezette francia főerők, Murat lovassága, a huszonötezer fős császári gárda és három hadtest (Davout, Oudinot, Ney irányítása alatt) képezte. Számottevő erőt jelentett a főként határőrizeti és utánpótlás-biztosítási feladatokat ellátó, százötvenezer főre becsülhető második hadseregszertartó, amely a császár öccse Jerome (Vesztfália királya) és Nassaui Jenő herceg parancsnoksága alatt állt. Az előbbi vezetése alá elsősorban lengyel, hesseni, vesztfáliai és szász, az utóbbi irányítása alá olasz és bajor katonák tartoztak. A harmadik, létszámában mintegy százötven-százhatvanezer főre tehető tartalékerőket alapvetően tapasztalatlan újoncok és

a segédszemélyzet képezte. A Grande Armée félelmetes méreteire jellemző, hogy a hadsereg felszerelését, élelmét és a lovak takarmányát közel harmincezer társzeker szállította. A császár azonban nem számított arra, hogy a Nagy Hadseregnek csak a töredéke érkezik meg a döntő csaták színhelyeire, mivel a járványok, a betegségek és a dezertálások következtében a francia főerők létszáma napról napra fogyatkozott.

Mindezek ellenére Napóleon biztos volt abban, hogy rövid idő alatt térdre kényszeríti az oroszokat, mivel azok képtelenek lesznek katonai erőiket mozgósítani és összevonni. A cár haderejét ugyanis alapvetően három hadsereg képezte: az elsőt, mintegy százhuszonezer főt Michael Andreas (oroszosan: Mihail Bogdanovics) Barclay de Tolly (1761–1818, tábornagy, 1810-től hadügyminiszter), a negyvennyolc ezer fős másodikat Pjotr Ivanovics Bagratyion (1765–1812) grúz származású herceg, a harmadikat (negyvenháromezer főt) Alekszandr Petrovics Tormaszov báró vezette. Az oroszok stratégiai helyzetét jelentősen rontotta az a körülmény, hogy az egyes hadseregek – Napóleon támadásának idején – több száz kilométerre állomásoztak egymástól, ráadásul Barclay de Tolly és Bagratyion nem kedvelték egymást és csak a cár parancsára voltak hajlandóak együttműködni. Ez a körülmény kimondottan kedvezett a császárnak, aki külön-külön kívánta megsemmisíteni az orosz hadseregeket. A francia főerők június 28-án elfoglalták Vlnát (a mai Litvánia fővárosát), ahonnan Barclay de Tolly kénytelen volt visszavonulni alakulataival. Újabb kudarcot jelentett az oroszok számára, hogy július 8-án Davout hadteste bevonult Minszkbe. Kilenc nappal később Barclay de Tolly kénytelen volt feladni drisszai hadállását, ezt követően pedig Napóleon Vityebszknél megakadályozta az 1. és 2. orosz hadsereg egyesülését. Bár a franciák Polocknál újabb győzelmet arattak, augusztus 2-án és 3-án az orosz hadseregeknek sikerült erőiket összevonni Szmolenszknél, Moszkvától délnyugatra, 360 kilométerre. Ennek azonban nem sokáig örülhettek, mivel Napóleon alakulatai megostromolták a várost és visszavonulásra kényszerítették az oroszokat. Ebben a válságos helyzetben, augusztus 20-án – Barclay de Tolly helyére – I. Sándor Kutuzov tábornokot nevezte ki a hadsereg főparancsnokává, aki augusztus végén csatlakozott a főerőkhöz és határozott utasítást adott, hogy a francia csapatokat még Moszkva előtt tartóztassák fel. Kiváló stratégiai érzékkel az orosz hadsereget Moszkvától nyugatra, Mozsajszk, Tatrinovo, Szemjonovszkoje és Borogyino térségében, a régi fővárosba vezető országút mentén állította fel.

Napóleon szeptember 5-én ért százharmincötezer főszeregével és hatalmas tüzérséggel (587 ágyú) a Moszkvától 120 km-re fekvő Borogyinóhoz, ahol még aznap megkezdődtek az elővédharcok. A császár helyzetét felettébb nehezítette az a körülmény, hogy lázas beteg volt, deprimált lelkiállapot jellemezte és emiatt – a csata egész ideje alatt – a főhadiszállásán tartózkodott. Hiba volt, hogy alábecsülte a szemben álló fél erejét, amely mintegy százhuszezer reguláris katonából, harmincezer népfelkelőből és tízezer kozákból állt. Súlyos tévedése volt az is, hogy Kutuzov „félelmében” húzódott a kiépített sáncok és védművek mögé, pedig valódi szándéka az volt, hogy teljes haderejét és 640 ágyúját „elrejtse” a franciák elől és kemény kézitusára kényszerítse őket. A 67 éves orosz tábornok nem volt tapasztalatlan hadvezér, élete során számos hadszíntéren győzte le ellenfeleit. Szeptember 3-án, Borogyinónál is az orosz fővezér zseniálisan választotta meg az ütközet színhelyét, mivel a csatateret egyik oldalról a Kolocsa és a Moszkva folyók, a másiktól egy széles erdősáv határolta, amelynek megkerülése nagy idővesztést jelentett volna a franciáknak. Kutuzov, miután gondosan tanulmányozta a terepet, haderejét optimális módon kívánta elhelyezni, amely elé nehezen leküzdhető védműveket építtetett. A jobbszárny (Maloje és Gorki falu között) parancsnokságát Mihail Andrejevics Miloradovics grófra bízta, akinek harmincezer főnyi katonasága elé erős földsáncokat és lünettákat (fél-

hold alakú védműveket) emeltetett. A centrum (Gorki településtől a Kurgannaja magaslatokig) védelmét Barclay de Tolly irányította, akinek vezetése alatt mintegy negyvenezer katona harcolt. Tőle balra, a Kurgannaja magaslatokon helyezte el Kutuzov a Nyikolaj Nyikolajevics Rajevszkij tábornok parancsnoksága alatt álló tüzérséget, amely több lövegvel rendelkezett, mint a franciák. A Bagratyion herceg vezette balszárnyat (mintegy harmincezer főt) Szemjonovszkoje és Sevargyino falu térségében helyezték el, amely elé hatalmas éksáncokat építettek. Helyesen döntött Kutuzov akkor is, amikor a lovasságot a csatátér magaslataira állította, hogy a rohamokat elsöprő erővel indíthassák meg. Mihail Illarionovics világosan látta, hogy a franciák ellen jelentős létszámú tartalékot (kb. negyvenezer főt) kell képezni, azzal a céllal, hogy a megingó arcvonalakon azonnal hadba vethetők legyenek.

Napóleon nem számított arra, hogy ilyen jól kiépített védelmi rendszerbe ütközik. A csata első napján, szeptember 5-én azonban már szomorúan kellett tapasztalnia, hogy Murat, Davout és Ney marsall hadteste (harmincezer gyalogos és tízezer lovas) iszonyú erejű rohamaik ellenére képtelenek megtörni az oroszok ellenállását. A nap során a védművek háromszor cseréltek gazdát, miközben a „kentaur”-ként emlegetett Murat lovassága jelentős veszteségeket szenvedett. Szeptember 6-án a franciák már sikeresebbek voltak, mivel József Antoni Poniatowski, a lengyel származású marsall elfoglalta Utyica falut, Napóleon tüzérsége pedig súlyos károkat okozott a Rajevszkij-féle ütegállásoknak és az orosz centrum is többször megingott. A döntő fordulat másnap következett be a csata menetében, amikor a franciák nyolc rohammal bevették Szemjonovszkoje falut, valamint Bonaparte négy hadteste (Davout, Murat, Ney és Junot parancsnoksága alatt) hatórás öldöklő küzdelemben elfoglalta a sevargyinói éksáncokat, amelynek során Bagratyion herceg is halálos sebesülést kapott. Ugyanezen a napon Eugène de Beauharnais, Emmanuel de Grouchy, Armand Louis de Caulaincourt és Marie Victor Nicolas de Latour-Maubourg hadteste visszaszorították az orosz centrumot, annak ellenére, hogy a cári fővezér Matvej Ivanovics Platov és Szergej Szemjonovics Uvarov tartalékegységeit küldte a megsegítésére. Napóleon nagyon elégedett volt azzal, hogy katonái elfoglalták Rajevszkij tábornok ütegállásait és mindez úgy történt, hogy a huszonötezer fős császári gárdát sem kellett harcba küldeni. Ennél nagyobb eufóriát csak akkor érzett, amikor éjszaka arról tájékoztatták, hogy az oroszok az egész arcvonalon visszavonulnak és csapataik Moszkva felé haladnak.

A szeptember 8-áig tartó véres ütközetben, amely a világtörténelem egyik legnagyobb csatájának tekinthető, Napóleon hadállásainak feladására kényszerítette az orosz hadsereget, de „győzelme” pirruszi volt. Az ütközetben – az orosz történészek szerint – a franciák negyvenhétézer katonát (ez a szám minden bizonnyal eltúlzott és irreálisan magas!) és negyvenhét tábornokot vesztek, míg Kutuzovnak negyvennégyezer harcosa és huszonhárom tábornoka esett el. A történeti szakirodalomban egyébként más adatokkal is találkozunk: Adam Zamoyski például a franciák veszteségét harmincezer katonára és negyvenhét tábornokra becsüli. Az orosz veszteségek megítélésakor reálisnak tűnik az ötven-ötvenötezer fő, hiszen különben érthetetlen lenne a cári hadsereg visszavonulása és Kutuzov döntésének ésszerűsége.

A borogyinói csata után, szeptember 13-án az orosz hadvezetés (Kutuzov, Barclay de Tolly, Uvarov, Dohturov, Jermolov, Konovnyicin, Oszterman-Tolsztoj, Bennigsen, Rajevszkij tábornokok, Toll és Kajszarov ezredesek) Filiben tanácskozássra gyűlt össze, ahol a főparancsnok javaslatára Moszkva feladása mellett döntöttek. Ezt követően a cári hadsereg a Rjazany felé vezető úton megkezdte visszavonulását azzal a szándékkal, hogy rendezze sorait, és újabb népfelkelő ezredekkel erősödjön. Napóleon még négy

napig várakozott a csatatéren, abban a reményben, hogy I. Sándortól békeajánlat érkezik. Amikor ez a terve nem sikerült, szeptember 14-én – Murat lovasságát követve – vonult be a lángokban álló Moszkvába, amelyet az elkeseredett oroszok azért gyújtottak fel, hogy a franciák ne tudjanak berendezkedni a városban és csapataik élelem nélkül maradjanak. A korabeli helyzetre jellemző, hogy az ősi város egy héten át lángokban állt és a 9151 házból 6496 lett a tűzvész martaléka. Bár a császár szabad fosztogatást engedélyezett katonáinak, a zsákmány – érthető módon – jóval kevesebb volt a vártnál.

Napoleon csapatai szeptember 19-én hagyták el Moszkvát, és megkezdték Kutuzov hadainak üldözését. Az orosz fővezér azonban túljárt az eszén, mivel egy jól átgondolt oldalirányú manőverrel főszeregével áttért a tulai országútra. A császár pedig ezalatt – mit sem sejtve Kutuzov ravasz taktikájáról – tovább üldözte a rjazanyi úton a Miloradovics tábornok vezette orosz utóvédet, amelyet ő a főszeregnek vélt. Amikor tévedésére két hét múlva rájött, már késő volt. Kutuzov ugyanis nagyon gondosan választotta meg hadserege vonulásának útvonalát, mivel az adott helyzetben joggal tartott egy újabb döntő ütközettől, amelyben jelentős erőket veszthetett volna. Szüksége volt némi időnyerésre, hogy csatlakozzanak hozzá a népfelkelő alakulatok. Számítása hamarosan bevált, mivel reguláris seregének létszáma két hét alatt 130 ezer főre emelkedett, amelyhez további huszonhat kozák ezred is csatlakozott. Országszerte pedig egymás után alakultak a népfelkelő egységek (köztük a költő Davidov, Szeszlavin, Dorohov és Figner parancsnoksága alatt), amelyek létszáma a következő hetekben elérte a kétszázezer főt. Kutuzov határozottságára jellemző, hogy ezekben a nehéz napokban leváltotta fő „ellenlábasaikat”, Barclay de Tollyt és Fjodor Vasziljevics Rosztopcsin grófot (a moszkvai főkormányzót), akik gyakran megkérdőjelezték döntéseit, és helyükre általános helyettesévé Pjotr Petrovics Konovnyicin tábornokot, a későbbi hadügyminisztert nevezte ki.

A cári fővezér fontos célja volt az is, hogy – az általa kijelölt útvonalon – Tulában (az orosz vas- és acélgyártás egyik központjában) ágyúkhöz és kézi lőfegyverekhez, Kalugában lőszerhez, Sosztkában pedig nagy mennyiségű lőporhoz jusson. Mivel október 13-án leesett az első hó, döntő jelentőségű volt az is, hogy katonáit a környező kormányzóságokból téli ruházattal lássa el. Világosan látható tehát, hogy a hatvanhét éves, nagy rutinnal rendelkező Kutuzov mindent precízen előkészített, hogy megakadályozza a franciák déli irányú előrehaladását, amelynek során abban reménykedtek, hogy a termékenyebb földű kormányzóságokban élelemhez, lovaik számára pedig takarmányhoz juthassanak.

A fenti előkészületek után Kutuzov Tarutyinóhoz vonult haderejével, amelyet – a Nara folyó partján – védművekkel és földsáncokkal vetetett körül. A franciák nem gondolhattak arra, hogy ostrommal vegyék be az erőd jellegű katonai tábornot, ezért – egy nyílt ütközet reményében – attól nyolc km-re, Vinkovo falu közelében (a Csernisnya patak mellett) szállásolták el csapataikat. Október 18-án éjszaka Bennigsen és Miloradovics tábornokok vezetésével három orosz hadosztály (Vaszilij Orlov-Gyenyiszov, Karl Gustav Baggenhufwudt, valamint Alekszandr Oszterman-Tolsztoj parancsnoksága alatt) váratlanul megtámadta Murat marsall huszonhatezer fős táborának katonáit, akiket öldöklő küzdelemben megfutamítottak. Napoleon számára érzékeny veszteséget jelentett, hogy az ütközetben kétezeröttszáz katonája esett el, kétezeren fogságba kerültek és harmincnegyzár ezer is az oroszok kezére jutott.

Hat nappal később, október 24-én a Luzsa folyó partján fekvő Malojaroslavecnel a francia csapatok – Eugène de Beauharnais és az olasz Domenico Pino vezetésével – újabb kísérletet tettek a déli irányú előrenyomulás érdekében. Nagyon jól tudták, hogy ez az utolsó lehetőségük arra, hogy a katonák számára élelmiszert, a lovaknak pedig ta-

kormányt szerezzenek. Az oroszok azonban útjukat állták és Kutuzov utasítására Dmitrij Szergejevics Dohturov tábornok déli irányból támadta a települést, de a Lusza folyónál levő hídfőállást a franciák keményen tartották. Az ütközet hevesességére jellemző, hogy Malojarszavec nyolcszor cserélt gazdát, és a csata kimenetelét az döntötte el, hogy Rajevszkij tábornok tízezer katonájával elfoglalta a franciák hídfőállását. Bár a császár katonái ez alkalommal is oroszlátként küzdöttek, a csata mégis az oroszok stratégiai sikerét eredményezte, mivel Napóleonnak le kellett mondania a délebbre fekvő kormányzóságok elfoglalásáról. Nem maradt más választása, mint a visszavonulás, mégpedig ugyanarra a szmolenszki útra, ahol néhány hónappal korábban diadalittasan nyomult Moszkva felé. Közben azonban a helyzet gyökeresen megváltozott: seregének jelentős részét elvesztette, a katonák éheztek és járványok tizedelték őket, lovaik – takarmány hiányában – sorra hullottak el. Ráadásul november elejétől rendkívül hideg tél köszöntött be, amihez a franciák nem szoktak hozzá, ezért ezrével fagytak meg a visszavonulás során. A császár katonái még a fagyhalálnál is jobban rettegtek Platov tábornok kozák ezredeitől, valamint a népfelkelők partizánosztagaitól, amelyek a legváratlanabb helyzetekben csaptak le a terepviszonyokat nem ismerő menekülőkre.

Mire a császár november 2-án elérte Szmolenszket, már csak ötvenezer katonája maradt, ráadásul – az oroszok által alkalmazott „felperzselt föld” taktika következtében – a városban alig jutottak élelemhez. Napóleon itt értesült arról, hogy Charles Pierre François Augereau marsall alakulata megadta magát, Jean-Andoche Junot és Józef Antoni Poniatowski hadtesteiből csak hét-nyolcszáz katona maradt életben. Háromnapi pihenő után a maradék francia erők Orsa felé indultak el, de útközben újabb orosz támadások érték őket. Kutuzov ugyanis utasította a harmadik orosz hadsereg parancsnokát, Alekszandr Petrovics Tormaszov tábornokot, hogy alakulatai vágjanak a menekülő franciák elé, Alekszandr Golicin herceg osztaga támadja meg a Krasznyj városát elért császáriakat, Miloradovics hadteste pedig kerüljön Louis Nicolas Davout egységeinek hátába. Az oroszok hatalmas fölényét jelzi, hogy Miloradovics szétverte Beauharnais (Napóleon mostohafia) hadtestének maradék erőit, Davout marsall katonaságával együtt a környező erdőkbe menekült, Napóleon pedig gárdistái segítségével Dubrovnóba (a mai belorussziai Dubrovna) igyekezett.

Az orosz főerők (immár négy hadsereg és a népfelkelő alakulatok) egészen a Berezina folyóig üldözték Napóleon egykori hadseregének maradványait. I. Napóleon császár utasítására a franciák két hidat építettek a Berezina folyón, amelyeket az oroszok folyamatosan ágyútűz alatt tartottak. November 26–28-án, a folyón való átkelés napjaiban is, öldöklő harcok folytak a szemben álló felek között, de Michel Ney, Nicolas Oudinot és Claude-Victor Perrin egységei, valamint a gárda „maradványai”, összesen mintegy huszonnyolc-harmincezer katona mégis átküzdötték magukat a túlsó partra, és minden erejüket összeszedve menekültek üldözőik elől.

A hadműveletek befejezése után Kutuzov rövid pihenőt engedélyezett seregének, majd 1813 januárjában – az európai szövetséges államok kérésére – megkezdte poroszországi hadjáratát. Ennek során a cári hadsereg sorozatos győzelmeket aratott, elfoglalta Königsberget (ma: Kalinyingrad), Varsót és Poznańt. A teljes győzelem dicsőségét azonban az orosz csapatok hatvanhét éves főparancsnoka már nem érthette meg, mivel április 8-án erősen meghűlt, tüdőgyulladást kapott és az alsó-sziléziai Bunzlauban (a mai lengyelországi Boleślawiecben), Zielona Górától 55 kilométerre délre, 1813. április 28-án elhunyt. Holttestét bebalzsamozták, szívét pedig egy urnába téve a bunzlai temetőben helyezték örök nyugalomra. (1819-ben III. Frigyes Vilmos porosz uralkodó – Karl Friedrich Schinkel tervei alapján – az orosz fővezér tiszteletére a város piacterén tizenkét méter

magas emlékművet emeltetett, amelyet 1892–93-ban a déli városfal közelébe helyeztek át.) Kutuzov holttestének hazaszállításakor, Pétervártól öt versztnyire a nép megállította a gyászmenetet, a lovakat kifogták a gyázkocsiból, és egészen a Kazanyi-székesegyházig az emberek egymást váltva vitték az érckoporsót. Az orosz nép június 25-én így adta meg a végtisztességet az 1812-es Napóleon-ellenes háború hőségnek, Oroszország megmentőjének, Szuorov legkiválóbb tanítványának.

SZAKIRODALOM

- Asprey, R. B.: *The Rise of Napoleon Bonaparte*. New York, 2000.
- Baljazin, V. N.: *Mihail Kutuzov*. Moszkva, 1991.
- Bauer, F.: *Zar Alexander I. von Russland*. Potsdam, 2008.
- Bayen von A.: *Eugène Beauharnais, der Stiefsohn Napoleons (Ein Lebensbild)*. Zweite Auflage. München, 1950.
- Beszkravnij, L. G. (szerk.): *M. I. Kutuzov. Zbornik dokumentov*. Moszkva, 1952.
- Beszkravnij, L. G. (szerk.): *Voproszi vojennoj isztorii Rosszii (XVIII – pervaja polovina XIX veka)*. Moszkva, 1969.
- Beszkravnij, L. G.: *Russzkaja armija i flot v XVIII veke*. Moszkva, 1958.
- Blémus, R.: *Eugène de Beauharnais (L'honneur à tout vent)*. Paris, 1993.
- Bonnal, H.: *La vie militaire du Marechal Ney*. Paris, 1910.
- Bourgogne strázsamester emlékezései Napóleon oroszországi hadjárataról. Ford.: Hap Béla. Budapest, 1986.
- Bragin, M. G.: *Kutuzov*. Moszkva, 1970.
- Bueno, J.-F.: *Napóleon nagy csatái (Austerlitzől Waterlooig)*. Ford.: Bíró Péter. Budapest, 2000.
- Butovszkij, I.: *Feldmarsal knyáz Kutuzov pri konce i nacsale szvojevo bojevovo poprisca*. Szankt-Petyerburg, 1858.
- Castelnot, A.: *Napóleon*. Budapest, 1972.
- Chandler, D.: *The Campaigns of Napoleon*. London, 1967.
- Dallas, G.: *The Final Act (The Roads to Waterloo)*. New York, 1997.
- Damamme, J.-C.: *Lannes (Marechal d'Empire)*. Paris, 1987.
- Darvas, I.: *Kutuzov és hadai Magyarországon 1805–1806 telén*. In: Hanák Péter (szerk.): *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. Budapest, 1956. 96–115.
- Duffy, Ch.: *Borodino and the War of 1812*. London, 1972.
- Dupont, M.: *Murat, Chevalier, Marechal de France, Prince et Roi*. Paris, 1980.
- Englund, S.: *Napoleon (A Political Life)*. New York, 2004.
- Fuller, W. C.: *Strategy and Power in Russia (1600–1914)*. New York, 1992.
- Grünwald, C.: *La campagne de Russie 1812*. Paris, 1969.
- Hahner, P.: *A Bastille-től Waterlooig*. Budapest, 1989.
- Hauemann, H.: *Geschichte Russlands*. München–Zürich, 1996.
- Heller, M.: *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, 1996.
- Hoffmann, P.: *Alexander Suworow. Der unbesiegte Feldherr*. Berlin, 1986.
- Horne, A.: *How far from Austerlitz? (Napoleon 1805-1815)*. New York, 1996.
- Ivcenko, L. L.: *Kutuzov*. Moszkva, 2012.
- Jepifanov, P.P.–Komarov, A.A.: *Vojennoje gyelo (Armija i flot)*. In: *Ocserki russzkaj kulturi XVIII veka*. T.2. Glavnij redaktor: Ribakov, B.A. Moszkva, 1987. 186–257.
- Klimenko, M. (ed. by): *Notes of Alexander I. (Emperor of Russia)*. New York, Bern, Frankfurt am Main, 1989.
- Kutuzov, M. I.: *Dokumenti*. T.1. Moszkva, 1950.
- Kutuzov, M. I.: *Piszma, zapiszki*. Moszkva, 1989.
- Lefebvre, G.: *Napoleon*. Budapest, 1975.
- Longworth, Ph.: *The Art of Victory*. New York, 1965.
- Manfred, A. Z.: *Napoleon*. Budapest, 1982.
- Mihajlov, R.: *Russzkije vojennonacsalnyiki (A. V. Szuorov, M. I. Kutuzov, P. Sz. Nahimov)*. Moszkva, 1995.
- Mihajlovszkij-Danyilevszkij, A. I.: *Opiszanyije pervoj vojni imperatora Alekszandra I sz Napoleonom v 1805 godu*. Szankt-Petyerburg, 1844.
- Mikaberidze, A.: *The Battle of Borodino (Napoleon against Kutuzov)*. Barnsley, 2007.
- Munkov, Ny. P.: *M. I. Kutuzov – gyiplotat*. Moszkva, 1962.
- Nicolson, N.: *Napoleon in Russland*. Zürich–Köln, 1987.
- Niederhauser, E.: *Borogyino 1812*. Budapest, 1980.

- Niederhauser, E.: I. Sándor, a rejtélyes. In: Niederhauser, E. – Szvák, Gy.: A Romanovok. Budapest, 2002. 178–205.
- Novikov, I. V. (összeáll.): Alekszandr I (1777–1825). Moszkva, 1994.
- Palmer, A. W.: Alexander I, Gegenspieler Napoleons. München, 1984.
- Punyin, L. N.: Feldmarsal Kutuzov (Vojenno-izstoricceszkiy ocserk). Moszkva, 1957.
- Raeff, M. A.: Imperial Russia (1682–1825). The coming of age of modern Russia. New York, 1971.
- Rakovszkij, L. J.: Kutuzov. Moszkva, 1993.
- Riley, J. P.: Napoleon and the World War of 1813. London, 2000.
- Rivoire, M.: The Life and Times of Napoleon. Philadelphia, 1967.
- Rumjancev, P. A. – Szuvorov, A. V. – Kutuzov, M. I.: Dokumenti i matyeriali. Kijev, 1974.
- Schom, A. M.: Bonaparte Napóleon. Debrecen, 2001.
- Siskov, A. V.: Nyeizvesztnij Kutuzov (Novoje procsyenyije biografii). Moszkva, 2001.
- Smith, D.: The Decline and Fall of Napoleon's Empire. London, 2005.
- Sokolov, O.: L'Armée de Napoleon. Paris, 2005.
- Strakhovsky, L.: Alexander I of Russia (The man who defeated Napoleon). New York, 1947.
- Szaharov, A. N.: Alekszandr I. Moszkva, 1998.
- Szmirnov, A. A.: Pamjatnyik M. I. Kutuzovu. Moszkva, 1986.
- Szuvorov, A. V.: Nauka pobezsdaty. Moszkva, 1980.
- Tarle, J. V.: 1812 god (Nasesztvije Napoleona na Rossziju). Moszkva, 1961.
- Tarle, J. V.: Borogyino 1812. Moszkva, 1962.
- Tarle, J. V.: Napóleon. Budapest, 1961.
- Torke, H. J. (szerk.): Die russischen Zaren (1547–1917). München, 1995.
- Troickij, N. A.: Feldmarsal Kutuzov – mifi i fakti. Moszkva, 2002.
- Tulard, J.: Dictionnaire Napoleon. Paris, 1999.
- Valloton, H.: Alexander der Erste. Hamburg, 1967.
- Zamoyski, A.: 1812. Napóleon végzetes oroszországi hadjárata. Budapest, 2008.
- Ziegler, G.: A Romanovok titka. Budapest, 1999. 210–237.
- Zsilin, P. A.: Kutuzov. Budapest, 1981.
- Zsilin, P.A.: Mihail Illarionovics Kutuzov. Zsizny i polkovodcseszakja gyejatyelnoszty. Moszkva, 1983.

A birodalmi retorikától a Portugálul Beszélő Országok Közösségéig (Geopolitikai kódok és dekolonizáció Portugáliában, 1928–1996)*

(Bevezetés: *Portugália 1926–1976 – egy kis történelem*) Portugália 1926 és 1976 közötti félévszázada a rendszer-, a rezsim-, a kormány- és az államforma váltások/változások ötven esztendejeként jellemezhető. A korszak ugyanakkor a birodalom és a birodalmi álmok megszűnésének, a geopolitikai kódok változásának, a gyarmati háborúnak és a dekolonizációnak a periódusa is. A rendkívül bonyolult és komplex folyamat és esemény sor maga is több szakaszra osztható. *1910. október 5-én megbukott a monarchia.*

A *szabadelvű köztársaságban* ugyanakkor állandósultak a politikai válságok. *1910 és 1926 között ötven* kormánya volt az országnak. A hadsereg és a hatalomra jutott gyenge városi középosztály nem tudta stabilizálni uralmát. A reformok bevezetésére törekvő politikai elit a 40%-os analfabetizmussal sújtott alsóbb néprétegekben sem talált tartós szövetségesre, nem tudta megtörni a konzervatív erők befolyását és nem tudta megváltoztatni a gazdasági fejlődés gátját képező földbirtok szerkezetet.¹ Az első világháború után nőtt Portugália eladósodása, romlott az ország fizetési mérlege, a gazdasági, szociális és morális válság általánossá vált. A húszas években Európa-szerte elterjedt tekintélyuralmi-etatista megoldások és növekvő állami szerepvállalás Portugáliában az *1926. május 28-i katonai hatalomátvételhez* vezetett.

A portugál hadseregen belül különböző irányzatok léteztek. Egyiknek sem sikerült azonban tömegtámogatásra szert tennie. A hatalomátvételt irányító Manuel de Oliveira Gomes da Costa tábornokot rövid időn belül háttérbe szorították, s a vezetés a Mussolini és a Miguel Primo de Rivera tábornok spanyolországi diktatúrájának (1923–1930) társadalompolitikai megoldásaival szimpatizáló konzervatív, radikális, jobboldali tiszti csoport kezébe került. A hadsereg azonban nem rendelkezett sem koherens politikai programmal és ideológiával, sem reális, hosszú távú jövőképpel. Egy olyan karizmatikus vezető is hiányzott, aki megfelelő gazdasági-pénzügyi szakértelemmel bír. A „gerinctelen”² politikai váz nélküli diktatúra civil segítségre szorult. Ezért a Gomes da Costa 1926 novemberében leváltó Oscar Carmona tábornok, 1926 novembere és 1928 márciusa között ideiglenes köztársasági elnök, az 1928 április 18-án beiktatott Vicente Freitas kormány pénzügyminiszterévé a jó szakember hírében álló, puritán katolicizmusáról ismert António de Oliveira Salazart, a coimbrai egyetem pénzügytan professzorát, az 1917-ben alakult Portugál Katolikus Centrum (Centro Católico Português) elnevezésű szervezet egyik városi vezetőjét nevezte ki.³ Az intézkedés összhangban volt a hadsereg vezetőinek *diktátor nélküli diktatúra* megvalósítására irányuló törekvéseivel. E koncepció szerint a kialakított jogrend alapján a hadsereg képviselője által betöltött, közvetlen szavazás útján választott köztársasági elnöki funkció birtokában, a konzervatív polgári csoportok és politikusok kormányba történő bevonásával fenntartható a fegyveres erők intézményes uralma és társadalom fölötti ellenőrzése. A formális jogi előírások fegyveres erők által garantált érvényesítése és a szakértői kormányzás egyenruhás kontrollja biztosítja a diktatúra kon-

tinuitását, s megakadályozza a hadsereg számára portugál konstellációban nem kívánatos egyszemélyi, vezéri, diktatori hatalom kiépítését. A rendszer 1932. július ötödikéig, Salazar kormányfői kinevezéséig a fentebb kifejtett elvek szerint működött. Az *Estado Novo-t*, az Új Államot intézményesítő 1933. április 11-én életbe lépett alkotmány azonban az időközben megváltozott erőviszonyokat tükrözve alapjaiban módosította Portugália politikai berendezkedését. A hadsereg a salazari *Estado Novo (1932–1968)* időszakában és az azt követő *Estado Socialnak (Szociális Államnak)* nevezett *Caetano korszakban (1968–1974)* is megtartotta az államfői posztot. Oscar Fragozo Carmona tábornok 1928 márciusától 1951. január 16-ig, nyolcvanegy éves korában bekövetkezett haláláig választott elnöke volt az országnak. Őt Craveiro Lopes tábornok (1951–1958), majd Américo Thómas tengernagy (1958–1974) követte a köztársasági elnöki palotában.⁴

A régi, működésképtelen gazdasági-társadalmi és politikai struktúrákkal, az azt fenntartó és konzerváló tekintélyuralmi-diktatórikus berendezkedéssel az 1974. április 25-i „*Szegfűk forradalma*” szakított.⁵ A Portugália történetében új korszakot nyitó demokratikus rendszer is heves politikai és gazdasági ingamozgások és összecsapások sorozatában alakult ki és szilárdult meg.

Mindezek a körülmények, történések és folyamatok visszatükrözödtek a különböző korszakokban alkalmazott geopolitikai kódok, birodalmi retorika, valamint a portugál gyarmatok önrendelkezési-függetlenségi törekvéseivel kapcsolatos kormányzati politika rendszerében.

(*Estado Novo (1932–1968)*) Miniszterelnöki kinevezése után Salazar gőzerővel hozzálátott az általa elképzelt és a hadsereg által is támogatott korporációs-tektélyuralmi rendszer kiépítéséhez. A politikai közgondolkodás és berendezkedés szerves részét képezte az afrikai, az indiai és az ázsiai kontinenseken található portugál gyarmatbirodalom megtartása és anyaország által történő integrálása. 1933. február 22-én a kormány lapja, a *Diario do Governo* közölte az új alkotmány szövegét. Március 19-én a portugál parlament elfogadta a dokumentumot, amely 1933. április 11-én lépett életbe. Az alaptörvénybe belefoglalták az 1930 júliusában kibocsátott *Gyarmati Okmányt (Acta Colonial)*, mely szerint a tengerentúli tartományok és az anyaország a portugál nemzet egymástól elválaszthatatlan részét képezik. Uralmának megszilárdítása céljából kezes báránnyá változtatta az 1930 június 30-i szerves alapszabály előírásai szerint létrehozott, a rezsim tömegpártjának szerepét betöltő *Nemzeti Egységet (União Nacional)*, amely – olvashatjuk Manuel Braga de Cruznak a salazari politikai rendszerről írott monográfiájában – „nem kormánypárt, hanem sokkal inkább a kormány pártja volt.”⁶

1933-ban az érdekvédelem állami ellenőrzése céljából létrehozták a *Korporatív Kamara (Camara Corporativa)* hivatásrendi testületét. 1936. december 14-én megalakították a fiatalság politikai mobilizációját szolgáló *Portugál Ifjúság (Mocidade Portuguesa)* elnevezésű tömegszervezetet, amelynek tíz éves korától kezdve minden gyerek tagja kellett legyen. 1937 decemberében megszületett annak női tagozata, a *Mocidade Feminina*. A társadalmi rend védelmére szerveződött a katonatiszti irányítás alatt álló paramilitáris *Portugál Légő (Legião Portuguesa)*. A harmincas évek elejére Portugáliában visszaállt a fegyveres erők felett gyakorolt civil ellenőrzés, annak ellenére, hogy mint korábban már jeleztük, a köztársasági elnöki funkciót a diktatúra fennállása alatt mindvégig katonák töltötték be. A salazari majd a caetanoi korszakban az államfő tényleges szerepe azonban lényegében véve a protokolláris feladatok ellátására korlátozódott. A hadsereg visszavonult a laktanyákba, mivel az 1926-os államcsíny végrehajtói is csupán átmeneti jellegűnek tekintették a katonai hatalomátvételt. Az általuk elképzelt rend, stabilitás, biztonság és a gyarmatbirodalom megtartásának igényét a Salazar-rendszer a legteljesebb mértékben

kielégítette. A represszió, a megtorlás, a haza ellenségének tartott csoportokkal szembeni határozott és erőszakos fellépés, az indoktrináció, a mobilizáció a fizikai és a szellemi terror a salazari Új Állam berendezkedésének szerves részét képezte. 1933 augusztusában hozták létre az *Állambiztonsági és Államvédelmi Rendőrség (Policia de Vigilância e de Defesa do Estado – PVDE)* elnevezésű szervezetet, üzemelték be a politikai elitéltek fogva tartására szolgáló Peniche erődbörtönt.⁷ A PVDE 1945 októberében nevet váltott. A *Nemzetközi és Állambiztonsági Rendőrség (Policia Internacional e de Defesa do Estado)* a rendszer ellenzéke és a külföld számára a rettegett *PIDE-ként* vált ismertté. 1969-ben, a Caetano korszakban, a megbukott átmenet időszakában a szervezet *Biztonsági Főigazgatóság (Direcção Geral de Segurança – DGS)* néven működött.

A Salazar-rendszer fennállásának több mint négy évtizede alatt hatalmának fenntartása céljából a külső és belső körülményektől függően különböző módszereket alkalmazott. A diktátor nagy jelentőséget tulajdonított a portugál lakosság konzervatív-keresztény szemléletű beállítottsága megőrzésének, ideológiai átnevelésének, racionális keretek között tartható, túlzásoktól és heves érzelmi kitérésektől mentes indoktrinációjának. Annak ellenére, hogy Salazar fizikailag is irtózott a tömegekkel való közvetlen érintkezéstől, a tömegek lelkesült és extatikus mozgósításától, jól tudta, hogy az ideológiai befolyásolás, a hatékonyan működő propagandagépezet, valamint a magányos, népert dolgozó és aggodó, a történelmi kontinuitás összefüggésrendszerébe helyezett diktátor képe a hatalom fenntartásának elengedhetetlen eszköze és feltétele.

A katonai hatalomátvétel negyedik évfordulóján, 1930. május 28-án tartott beszédében ugyanakkor Mussolini nyomán a nemzetnek az állam keretei között megvalósítandó integrációját hangsúlyozza: „*Mindent az államért, semmit az állam ellen, semmit az államon kívül*” (*Tudo pela o Estado, nada contra o Estado, nada fora do Estado*) – mondja, majd az Estado Novo-ra gondolva hozzáteszi: célja „...a Nemzet, az egész Nemzetnek az Állam keretei között új alkotmányos alapszabály révén megvalósuló integrációja.”⁸

Az ország szellemi agymosása céljából 1933 márciusában bevezetésre kerül az előzetes cenzúra intézménye, s ugyanezen év szeptemberében felállítják a *Nemzeti Propaganda Titkárságát (Secretariado da Propaganda Nacional – SPN)*, amely 1934-ben 100 oldal terjedelemben, több nyelvre lefordítva megjelenteti az Új Állam *Tízparancsolatát*. Ennek a legfontosabb elvei a következőképpen összegezhetők:

„I. Az Új Állam mindannak az állandóságnak és megújulási képességnek a megtestesítője és szintézise, amely a Haza élő hagyományáiban és legélenjáróbb törekvéseiben gyökerezik. Egyszóval a morális, a társadalmi és a politikai kiválóságot reprezentálja.

II. Az Új Állam a függetlenségnek és a Nemzet egységének garantálója, biztosítja a szerves értékeknek, a termékeny és teremtő energiák összességének az egyensúlyát.

III. Az Új Állam egyetlen osztálynak sincs alárendelve. Szerepe a társadalmi osztályoknak a nemzeti érdek által meghatározott legfelső harmónia alá rendelésében áll.

IV. Az Új Állam elutasítja a Tekintély Szabadság nélkül és a Szabadság Tekintély nélkül idejétmúlt formuláit – azokat a Tekintély és Szabadságok rendszerével helyettesíti.

V. Az Új Államban az egyén társadalmilag mint a természetes (családok), a szakmai (korporációk) és a területi (municípiumok) csoportok tagja létezik – e minőségében rendelkezik valamennyi szükséges jogosítvánnyal. Az Új Állam számára az elvont Emberi Jogok csak konkrét formájukban léteznek.

VI. Nincs Erős Állam ott, ahol a Végrehajtó Hatalom gyenge. A parlamentarizmus a Kormányt a tülekedő politikai pártok diktatúrája által alkotott politikai gyűlés felelőtlen önkényének veti alá. Az Új Állam az államfői intézmény és a kormány állandósága, függetlensége és biztonsága révén biztosítja az Erős Állam létét.

VII. Az Új Államban a nemzeti képviselő nem fikció és nem tisztavirág életű csoportok a hordozói. Azt a nemzeti élet valós és állandó elemei: a családok az önkormányzatok, a társulások, stb. testesítik meg.

VIII. Minden portugálnak joga van a szabad és méltó élethez – de mindenképpel figyelemmel kell lenni arra, hogy a méltó és szabad élet együttes létezése jelenti a jogot Portugáliában. Az általános érdek magasabb rendű az egyéni érdeknél. Ahogyan Salazar mondta: kötelességünk minden áldozatot meghozni egymásért; a közösséget nem áldozhatjuk fel az egyéni érdekek oltárán.

IX. *Az Új Állam Portugália történelmi nagyságának, saját, egyetemes értékeken alapuló hatalmas Birodalma civilizációjának visszaállítását akarja. Portugália nagyhatalom akar lenni.* – [kiemelés tőlem – Sz. I.]

X. Az Új Állam ellenségei a Nemzet ellenségei is. A nemzet szolgálatában – amely mindannyiunk közös érdeke és amire mindannyiunk fel vagyunk jogosítva – lehet és kell erőt alkalmazni. Ez esetünkben a Haza legitim védelmét jelenti.⁷⁹

A Nemzeti Propaganda Titkársága 1944 márciusában *Nemzeti Információs Titkársággá (Secretariado Nacional da Informação – SNI)* alakul. A rendszer ideológiai alapjaiban azonban változás nem következik be.

A Tízparancsolatban felsorolt elvek mellett a rendszer propagandájának központi *elemét az öt fő érték – Isten (Deus), Haza (Pátria), Tekintély (Autoridade), Család (Família), Munka (Trabalho)* – állandó és intézményes sulykolása képezte. Salazar 1936. május 28-án Bragában, a katonai hatalomátvétel tízéves évfordulóján tartott beszédében a következőképpen fogalmaz: „A kétségek által szabdaltnak lelkiség és a tagadás uralta század korában a nagy bizonyosságok nyugalmanak helyreállítására törekszünk. Nem vitatjuk Istent és az erényt; nem vitatjuk a Hazát és történelmét, nem vitatjuk a tekintélyt és presztízsét; nem vitatjuk a családot és erkölcsét; nem vitatjuk a munka dicsőségét és az azzal járó kötelességeket.”¹⁰ Salazar 1936. májusi bragai beszédének mondatai hajszára megegyeznek a Párizsi Világkiállításra egy évvel később megjelentetett kötet záró fejezetének szövegével. Ebből most csupán az utolsó bekezdést idézzük, amelyben Salazar a következőképpen összegzi rendszere legfőbb vonásait és célkitűzéseit: „Ezek képezik az általunk alkotott építmény alapvető oszlopait és annak kiépítését szolgálja a béke, a rend, a portugálok nemzeti egysége, az erős állam, a tekintély tisztelete, a közigazgatás tisztessége; ennek révén keltjük életre a gazdaságot, a hazafias érzést, a korporációs szerveződést és a *gyarmatbirodalmat*.”¹¹

Salazar korporatív-keresztény állam megteremtésére törekedett. Ennek érdekében 1940-ben konkordátumot kötött az egyházzal. Ragaszkodott azonban *az állam és az egyház formális szétválasztásához*. Teokratikus berendezkedés helyett az egyházzal való jó kapcsolatot hatalmának legitimálására, a portugálok engedelmességének kivívására használta fel. A hatalom és a klérus közös célját, együttműködésük alapját Salazar a nemzetépítés és nemzeti felemelkedés történelmi feladatának megvalósításában látta. Erre jó alkalmat nyújtott a *Portugál Világ Kiállításának (Exposição do Mundo Português)* 1940 júniusi lisszaboni rendezvénysorozata. E sajátos expó egyik célja a *Nemzetté Alakulás és a Restauráció Kettős Centenáriuma (1140 – 1640 – 1940) – (Duplo Centenário da Formação da Nacionalidade e da Restauração. 1140 – 1640 – 1940)* megünneplése, a portugál „gyarmatbirodalom” hagyományainak újjáélesztése, valamint Portugália befolyásának két történelmi évfordulóhoz kapcsolódó megerősítése volt. 1140 Alfonso Henrik önálló portugál királysága létrejöttének, 1640 pedig a nyolcvan éves spanyol uralom végének, a függetlenség restaurálásának, helyreállításának dátumát jelentette. A nyolcszáz, illetve a háromszáz éves évforduló lisszaboni megünneplése alkalmasnak bizonyult az Új

Állam és a diktatúra vezetői történelmi szerepének, küldetésének, legitimitásának erősítésére, nemzet-restauráló, nemzet-fenntartó képességének hangsúlyozására, a nemzeti fordulópontok és a salazari rezsim közötti kontinuitás mítoszának megteremtésére. António Ferro a Nemzeti Propaganda Titkárságának vezetője már két évvel a Kiállítás előtt a következőket írta: „1140 magyarázza 1640-et, éppen úgy, ahogyan 1640 előkészíti 1940-et. Ez Történelmünk három szent dátuma: a születés, az újjászületés és a dicsőséges feltámadás éve! Amit ünneplünk, az nem a tegnapi, hanem sokkal inkább a ma Portugáliája, az nem annyira don Alfonzo Henrik és IV. János, hanem sokkal inkább Carmona és Salazar Portugáliája.”¹²

1. ábra. Portugália afrikai gyarmatai

(Forrás: http://hu.wikipedia.org/w/index.php?title=Fájl:Portuguese_colonial_war_map1.PNG&)

(A portugál gyarmatbirodalom) 1961-ben, a gyarmati háború kirobbanásának időpontjában a 92 391 km² kiterjedésű Portugália 2 092 290 km²-nyi, az anyaországnál 22-szer nagyobb területű, a nemzetközi gazdasági, kereskedelmi, katonai kommunikáció és összeköttetés szempontjából stratégiaileg nagy fontossággal bíró gyarmatbirodalom ura volt.

Az afrikai kontinensen Angola területe 1 246 700 km²-t, Bissau-Guinea 36 125 km²-t, Mozambik 801 590 km²-t, São Tomé e Príncipe 1001 km²-t, a Zöld-foki-szigetek 4033 km²-t tett ki.

A „Portugál-Indiát” alkotó Goa, Damão és Diu 3814 km² kiterjedésű volt. Macau 28,2 km²-en terült el. A nagy távolság, a megvédeni kívánt hatalmas területek, a kilencmillió anyasország korlátozott humán kapacitása és csekély erőforrásai miatt az elhúzódó gyarmati háború Portugália szempontjából nem sok jóval kecsegtetett.

(Geopolitikai kódok és birodalmi retorika Portugáliában) A geopolitikában a nemzeti érdekek nemzetközi megjelenítésére, képviselésére, külső és belső igazolására, a stratégiai célok realizálására szolgálnak a geopolitikai kódok. „Azt a módot, ahogyan egy ország elhelyezi magát a világban, geopolitikai kódnak nevezzük. Az országok által meghatározott geopolitikai kód öt fő kérdés megválaszolásán alapszik:

Az ezerkilencszázharminc évek második felétől megkezdődtek a nemzeti érzelmek felkorbácsolásával járó teatrális mozgósítások és ünnepek. „...e megnyilvánulásokat a rendszer dicsőítésének szentelték. (kongresszusok, felvonulások, kiállítások – mindenképp a kolonialista jellegű Portugál Világ Kiállítása 1940-ben –, kollokviumok, konferenciák, filmbemutatók, művek és folyóiratok megjelenítése, művészeti és kulturális események, irodalmi díjak, festőszalonok...)”¹³

A birodalom fenntartására tett erőfeszítések és a birodalmi retorika ellenére az 1960-as évtizedben a Salazar-rendszer politikája e téren is válságba került. 1961-ben Angolában megkezdődött a felszabadító háború. Angola példáját hamarosan követte a többi afrikai „tengerentúli tartomány” szabadságharca. Megkezdődött a Salazar–Caetano rendszert összeomlásba döntő tizenhárom éves fegyveres küzdelem.

2. ábra. Portugál-India

(Forrás: https://www.wikipedia.org/wiki/Portuguese_India)

1. kik a jelenlegi és potenciális szövetségeseink
2. kik a jelenlegi és potenciális ellenfeleink
3. hogyan tarthatjuk meg szövetségeseinket és szerezhetjük meg potenciális szövetségeseinket
4. hogyan szállhatunk szembe jelenlegi ellenségeinkkel és a fenyegető veszélyekkel
5. hogyan igazolhatjuk fenti négy számításunkat a közzvélemény és a globális közösség előtt.⁷¹⁴

A geopolitikai kódok meghatározásánál mindig figyelembe kell venni, hogy változó belső és külső körülmények között fogalmazódnak meg, ezért rendszeres felülvizsgálatra és módosításra szorulnak. Az az ország és az a politikai elit jár el helyesen és bölcsen, amelyik rendelkezik hosszú távú stratégiai célokkal és rövid távú akcióprogrammal.

Globális kontextusban szemlélve azt kell mondanunk, hogy világviszonylatban megtörténik a nemzeti geopolitikai kódok aggregációja, összesítése. Ez azonban nem jelenti azt, hogy valamennyi ország érdekei és célkitűzései megvalósulnak, vagy azonos súllyal esnek latba, azonos súllyal érvényesülnek. Bizonyos geopolitikai kódok jelentősebb befolyást gyakorolnak a világ eseményeire, mint mások. A struktúráképző nagyhatalmak, a különböző korszakok világhatalmai mindig nagyobb eséllyel érvényesítik gazdasági, politikai, ideológiai és civilizációs elgondolásaikat és törekvéseiket, mint más államok. A vezető hatalmak köre és száma is folytonosan változik. Ezért érdemes alaposan tanulmányozni a nemzetközi viszonyok rendszerében érvényesülő hosszú távú tendenciákat és világmodelleket.

A Salazar–Caetano rendszereinek geopolitikai gondolkodását és külpolitikai gyakorlatát az Új Állam *geopolitikai kódrendszerét* a birodalomépítő retorika, a világtörténelmi civilizációs küldetés és kivételesség hangsúlyozása, valamint a globálissá vált nemzetközi fenyegetettség viszonyai között a nyugati világ és a kereszténység értékei védelmében a Portugália által betöltött, más politikai entitásokkal nem pótolható szerep és feladat felvállalásának állami szintre emelése jellemezte.

A korabeli források Portugália speciális küldetéséről, az ország birodalomszervező tevékenységhez kapcsolódó evangelizációs jellegű missziójának beteljesítéséről írtak.¹⁵

Az 1928–1974 közötti korszakban használt *geopolitikai kódok* alapján véve *politikai geográfiai* érvrendszeren alapultak. A tizenötödik század második felében Tengerész Henrik irányításával, valamint Vasco da Gama, Pedro Alvares Cabral és mások közreműködésével megvalósuló felfedező utazásokra hivatkozva hangsúlyozták: „A világ csak a portugál felfedezéseket követően létezik.” Henrique Galvão 1936-ben megjelent könyvében¹⁶ Portugália szellemi nagysága mellett a két legnagyobb portugál afrikai gyarmat – Angola és Mozambik – Nyugat-Európa térségére helyezését „Portugal is not a small country – Portugália nem kis ország” geopolitikai kódjának bizonyítására és kinyilvánítására vállalkozott.

A birodalmi retorika – mint említettük – a korporatív jellegű Új Államot intézményesítő 1933. április 11-i Alkotmány után újabb geopolitikai kódokkal bővült. A Salazar-rendszer alaptörvénye Portugália tengerentúli tartományainak nevezi az afrikai gyarmatokat. Ezért a hivatalos propaganda büszkén állította: „Portugália nem gyarmati hatalom”, hanem: „Portugália többkontinensű hatalom.” A jelentős lélekszámú lakossággal és területi kiterjedéssel rendelkező Portugália tehát *nem kis ország*.

3. ábra. Portugál-India – bélyegen

(Forrás: <http://www.danstopicals.com/portuguese-indiaplans2.htm>)

A második világháborút követően változott a portugál geopolitikai kód. A politikai vezetés fő törekvése az *Integrar para não entrar* (Integrálódni, de nem feladni) jelmondatban foglalható össze. Az önállóság megtartása mellett megvalósuló integráció Portugália számára három dolgot foglalt magában. Elsősorban és mindenekelőtt a *gyarmatbirodalom megőrzését* jelentette. Az 1951-es újabb alkotmánymódosítás során az alaptörvény szövegéből és a politikai közbeszéből már a birodalom és a gyarmat

4. ábra. Portugal is not a small country (Forrás: Henrique Galvão: *O Império*. Edições SPN., Lisbon, 1936.)

részvétel képezte. Az országban különböző formákban és méretekben megjelenő plakátok, bélyegek és propagandakiadványok Antonio Oliveira de Salazart keresztet lovagként, páncélba öltözött ábrázolták. *Salazar a Haza Megmentője* – olvashatjuk a bal felső sarokban elhelyezett mondatot. A kereszties tüzép pajzsán látható felirat a nemzetet állítja politikája középpontjába. ”*Mindent a Nemzetért, semmit a Nemzet ellen*”- hirdeti a harcos. A talpzat alatt olvasható végkövetkeztetés szerint: „*Szerencsés az a Haza, akinek ilyen fiai vannak*”.

A nyugati keresztény civilizáció megóvásának részét képezi Afrika és a Világsziget (6. számú ábra), valamint az atlanti útvonalak védelméhez való portugál hozzájárulás is (7. számú ábra).

A portugál birodalmi gondolat igazolására született meg a *lusotrópusi civilizáció* koncepciója. Portugál szerzők és kutatói közösségek álláspontja szerint a lusotrópusi civilizáció a *hispantrópusi civilizáció* értelmezési tartományának kiszélesítését, annak magasabb fokát jelenti. Megítélésük szerint a huszadik század második felében a világlejlődés expanziós zónájának a Brazíliát is magában foglaló trópusi térség tekinthető. Minden bizonnyal nem tekinthető véletlennek, hogy ezt a teóriát az 1920-as évek-

kifejezések is eltűntek. Erre hivatkozva állította magáról a rendszer, hogy „*Portugália nemesebb, mint más imperializmusok*.” Lisszabon nem gyarmattartó hatalom, hiszen magát a kifejezést sem használják már. A saját jellegzetességek megőrzésére alapozott integráció másodsorban a tekintélyuralmi berendezkedés *atlanti rendszerbe történő integrációját* jelentette. Ennek első lépésére már 1943-ban az Azori-szigeteki Lajes támaszpontjának szövetségesek rendelkezésére bocsátásával sor került. Ezt követte az USA-val 1948-ban kötött katonai együttműködési egyezmény aláírása, Portugália 1949-es alapító tagként történő NATO-csatlakozása és az ország 1955-ös felvétele az ENSZ-be. Az integrálódni, de nem feladni koncepció harmadik elemét *A nyugati keresztény civilizáció védelme érdekében folytatott új keresztet hadjáratban való portugál*

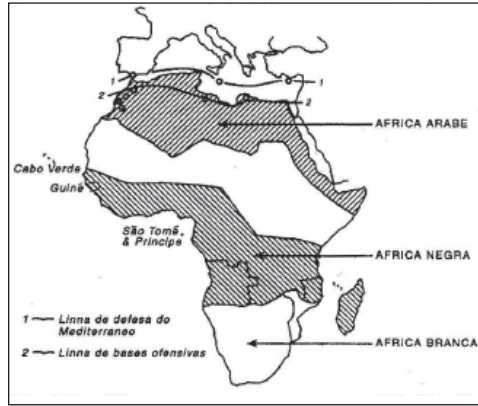

5. ábra. Salazar a Haza Megmentője (Forrás: João Medina: *Salazar, Hitler e Franco*. Livros Horizonte, Lisboa, 2000, 57. o.)

ben a brazil Everardo Backheuser foglalta először rendszerbe.¹⁷

Portugál felfogás szerint a *lusotrópusi civilizáció* „az európai és a trópusi karakter olyan szimbolikus és egyedi egységét jelenti, amely más európai entitások esetében sohasem ért el hasonló intenzitású szimbiózist”¹⁸

A lusotrópusi civilizáció „nem más, mint közös kultúra és társadalmi rend, mely az emberek és különböző etnikai és kulturális eredetű csoportok révén hozzájárul bizonyos magatartási módok belsővé tételéhez és elfogadásához az európaiak és trópusi leszármazottaik között – a közös alapot a luzitán tapasztalatok és várakozások képezik”¹⁹

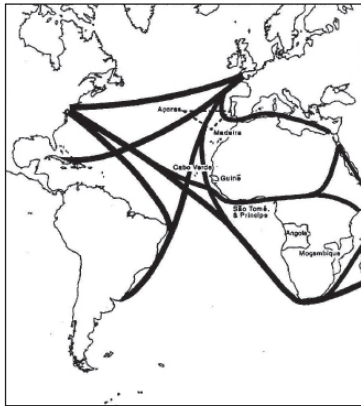

6. ábra. Afrika és a Világsziget védelme

(Forrás: José Comprimido: *Importancia geopolítica de Portugal para a estratégia do Mundo Livre. Anais do Club Militar Naval. 1956 vol. LXXXVI. 261.o.*)

(A gyarmati háború és következményei) A portugál gyarmatbirodalomra az első csapást India kormányra mérte. 1961. december 18-án a szubkontinensnyi méretű ország csapatai felszabadították, visszafoglalták a Portugál-Indiát alkotó Goa, Damão és Diu enklávékat.²⁰

A december 11-én indított offenzíva előtt egy nappal „Oliveira Salazar még kételkedett abban, hogy Nehru a támadás mellett dönt. [...] 1961. december 10-én éjszaka a felelős miniszterekkel tartott értekezleten még arról a kérdéstről vitatkoztak, hogy az angol szövetséghez forduljanak-e, vagy sem... és Salazar egyetértett azzal, hogy a szövetségesként Anglia segítségét kéri.”²¹ Álláspontjuk a „Mintholól Timorig egy és oszthatatlan Portugália” tézisén alapult. Goa elvesztése, valamint az 1961 áprilisában Angolában megindult fegyveres felszabadító háború világosan jelezték, hogy a portugál gyarmatbirodalom megtartásának esélyei egyre inkább csökkennek. Az ország nemzetközileg elszigetelődött. A hadi sikertelenségek gazdasági-politikai válsággal párosultak. A hadsereg a rezsimmal szembeni engedetlenség, majd a beavatkozás útjára lépett.

7. ábra. Portugália és az Atlanti útvonalak védelme (Forrás: José Comprimido: *Importancia geopolítica de Portugal para a estratégia do Mundo Livre. Anais do Club Militar Naval. 1956 vol. LXXXVI. 258. o.*)

A szegfűk forradalmának közvetlen előzményét és okát a már tizenhárom éve tartó gyarmati háború és a Salazart 1968 szeptemberében a miniszterelnöki székben követő Marcelo Caetano által bejelentett *megújított kontinuitás (renovação na continuidade)* politikájának csődje jelentette. Az Estado Novo vezetése nem tanult Franciaország algériai kudarcából (1962). Portugália számára az elhúzódó fegyveres konfliktus katasztrofális következményekkel járt. A fokozatosan csökkenő népességre (1960-ban 8 851 000; 1970-ben 8 617 000) egyre nagyobb súllyal nehezedtek a háború terhei. 1961 és 1974 között 800 000 besorozott civil

teljesített katonai szolgálatot. A portugál hadsereg ez idő alatt 6340 katonát veszített és 112 205 volt a sebesültek száma. Az 1961-es 49 422 fős harcoló létszám 1973-ra 149 091 főre emelkedett. A háborús kiadások az ország költségvetésének 40%-át emésztették fel. 1973-ban a biztonsági, védelmi és katonai célokra fordított 15 milliárd 929 millió escudo majdnem háromszorosa volt az 5 milliárd 793 millió escudós gazdasági befektetésnek. 1964-től kezdve tömeges legális és illegális kivándorlás indult meg. Nőtt az ország államháztartási deficitje is. Felbolydult az egész portugál társadalom. Mindez döntő mértékben hozzájárult a rendszer válságának kibontakozásához.²²

Norri Macqueen a Dundee Egyetem kutatója némileg másként látja a gyarmati háború problémáját. Az általa közölt adatok szerint 1968-ban Caetano miniszterelnöki bársonyszékbe kerülésekor 117 684 portugál katona harcolt Afrikában. 1973-ban a háború utolsó évében számuk 27%-kal nőtt és elérte a 149 091 főt. 1968-ban 296 katona esett el a hadszíntereken. 1973-ra a veszteség 20%-kal csökkent. A halottak száma 236 fő volt. Természetesen ezek az adatok nem tartalmazzák a sebesültek számát. A háborús költségek 1967–1973 között a három hadszíntéren 69%-kal emelkedtek. Az összes kormányzati kiadások ezzel szemben 130%-kal nőttek. A szerző következtetése szerint: „Összességében nem az afrikai háborúból fakadtak azok a körülmények, amelyek intenzíven hozzájárultak a marcelizmus bukásához, az csupán az egyik tényezője volt a gerjesztett konfliktusok sokaságának.”²³ Tény, hogy Caetano hatalomra jutásakor az afrikai hadszíntér nem jelentett kritikus körülményt a rendszer számára. 1973 végére azonban – amint azt már jeleztük – azzá vált. A hadseregen belül is egyre inkább megerősödött az a nézet, hogy az ország a gyarmati háborút nem nyerheti meg. A felszabadító mozgalmak nemzeteik teljes függetlenségéért küzdöttek és elutasították Caetano *progresszív és részvételi autonómia* (*autonomia progressiva e participada*) programját. Nem fogadták el a miniszterelnöknek *Portugália megbonthatatlan egységéről* (*indivisibilidade do Portugal*) vallott felfogását sem, annak ellenére, hogy az már leszámolt a *kontinentális pluralizmus doktrínájával* (*doutrina do pluricontinentalismo*) és lemondott a tengerentúli provinciák kifejezés használatáról is, *államnak nevezve* a függetlenségükért küzdő afrikai kolóniákat.

1973 közepére a gyarmati háború kimenetelével kapcsolatban Portugáliában három lehetséges szcenárió rajzolódott ki. Az első álláspont szerint a háború folytatható. Francisco da Costa Gomes vezérkari főnök, a szegfűk forradalmának egyik meghatározó személyisége, *Portugália utolsó marsallja*²⁴ még az ország szempontjából katonailag kritikus helyzetben lévő Bissau-Guinea esetében is úgy vélte: „Guinea védhető és meg kell védeni.”²⁵ A másik irányzat szerint az afrikai hadszíntéren is az 1961-ben bekövetkezett goai alternatívával kell számolni. Azaz: a háború folytatása értelmetlenné vált, Portugália azt elveszítette. A hadseregen belül fellelhető harmadik irányzat – és ezt az álláspontot képviselte 1973 végén Bissau-Guinea katonai kormányzója Antonio de Spínola tábornok is – a háború folytatása mellett kardoskodott, de az erők csökkentését és átcsoportosításának szükségességét vallotta. Ezzel lényegében tudomásul vette, hogy „Az egységes és oszthatatlan portugál állam fikciója romokban hever.”²⁶ Ez, valamint az alább idézendő megállapítás ugyanakkor Norri Macqueen álláspontjával szemben a jelen tanulmány szerzőjének vélekedését támasztja alá. *María Inácia Rezola* a *Fegyveres Erők, a kapitányok és a rezsím válsága* című tanulmányában a következőket hangsúlyozza: „A salazarizmus utolsó időszakában jelentős erőfeszítés történt a Fegyveres Erők és a rezsím »szövetségének« megszilárdítására. Ennek alapvető oka az afrikai válság leküzdésének szükségessége volt. A tendencia a diktátor örökösének időszakában felerősödött. Az Afrikában folyó háború ily módon kulcskérdéssé vált.”²⁷ A rezsím erőfeszítései azonban már megkésettnek bizonyultak. A hadsereg alsó és középtisztái rétegében szervezkedés indult meg a hábo-

rú befejezése és a rendszer megdöntése érdekében. 1973 szeptemberében Alcáçovasban megalakult a *Kapitányok Mozgalma*. A szervezkedés decemberre általános jelleget öltött. Megszületett a *Fegyveres erők Mozgalma (Movimento das Forças Armadas – MFA)*.

A portugál történelemben, politikában, geopolitikai gondolkodásban és külpolitikai gyakorlat alakulásában 1974 kulcsévként bizonyult. 1974 február 22-én jelent meg António de Spínola tábornok *Portugália és a jövő (Portugal e o futuro)*²⁸ című könyve, mely leszámolt két, évtizedekig tabunak számító témával. Spínola szerint Portugália afrikai gyarmatainak folytatott háborút nem nyerheti meg. Ebből következően le kell számolni a kis országnak a nagyhatalmi-birodalmi álmokkal. A megoldást az anyaország és az afrikai országok önrendelkezési jogának elismerése, kapcsolatuk föderális szerkezetű államberendezkedéssé átalakítása jelenti. A tábornok javaslata azonban már megkésettnek bizonyult. A Fegyveres Erők Mozgalma által irányított „szegfűk forradalma” 1974. április 25-én megdöntötte a Salazar örökségét felvállaló Caetano-rendszert. Az új hatalomnak három súlyos problémával kellett szembenéznie. Meg kellett oldania az ország *demokratikus átépítését (democratização)*, a strukturális átalakítások révén a *gazdasági fejlődés (desenvolvimento)* beindítását, és véghez kellett vinnie a *dekolonizációt (decolonização)* folyamatát, a gyarmatbirodalom felszámolását. Ami ez utóbbit illeti: a forradalmi hatalom legfőbb szerve az Államtanács már 1974. július 19-én elfogadta a népek önrendelkezési jogának elismerésére vonatkozó 6/74. számú törvényt, amely magában foglalta a gyarmatok függetlenséghez való jogát is. Tizenkét nappal később, 1974. július 27-én Spínola elnök hasonló tartalmú rádióbeszédet intéz a nemzetek közösséghez. 1975 novemberére Angola, Mozambik, Bissau-Guinea, a Zöld-foki-szigetek, São Tomé és Príncipe nemzetközi jog szerint is elnyerik függetlenségüket. Az új portugál geopolitikai gondolkodás már a megváltozott hazai és nemzetközi erőterben fogant.

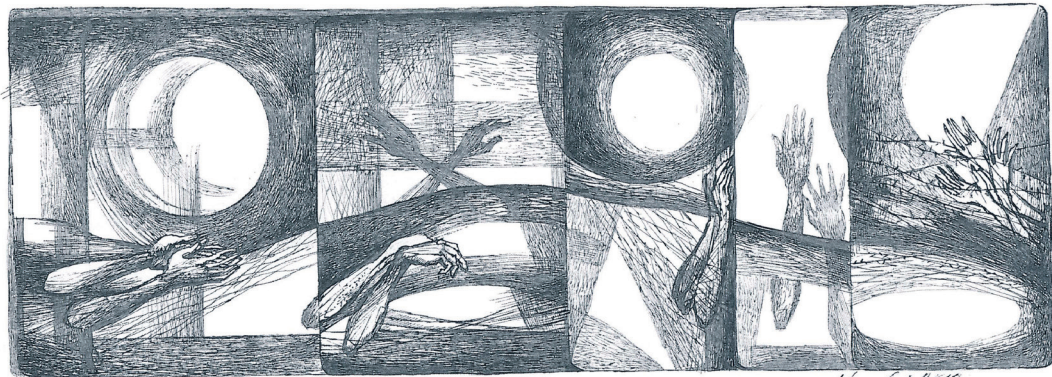
Ennek eredményeképpen változások következtek be a portugál új demokrácia külpolitikai prioritásrendszerében és külpolitikai gyakorlatában is. A hajdani anyaország az európai elkötelezettség és az atlanti világhoz való tartozás mellett a közös érdekek, értékek, valamint a közös történelmi, nyelvi és kulturális örökség jegyében kiegyensúlyozott és szoros baráti, partneri viszony kiépítésére törekedett a lusotrópusi civilizációhoz tartozó Brazíliával és a függetlenné vált volt afrikai portugál gyarmatokkal. A lisszaboni kormányzat erőfeszítéseit siker koronázta. 1996. július 17-én Angola, Bissau-Guinea, Brazília, Mozambik, Portugália, São Tomé és Príncipe, valamint a Zöld-foki-szigetek részvételével megalakult a *Portugálul Beszélő Országok Közössége (Comunidade dos Países de Língua Portuguesa)* civilizációs affinitáson alapuló új regionalizmus típusú szövetsége.²⁹

JEGYZETEK

- 1 Portugália utolsó száz éves történelmének szépirodalmi ábrázolását nyújtja a Nobel-díjas José Saramago: *Alentejo. Egy évszázad regénye*. (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012) című műve.
- 2 A kifejezés José Ortega y Gasset: *Gerinctelen Spanyolország* című 1921-ben írott művére utal. A „történelmi elgerinctelenedés” folyamata azonban mutatis mutandis a portugál fejlődésre is alkalmazható.
- 3 Részletesen lásd: Szilágyi István: António de Oliviera Salazar – minden idők legnagyobb portugálja, avagy egy jobb sorsra érdemes ország nem tipikus diktátora? *Mediterrán Világ*, 2008. 7. sz. 29–51. o.
- 4 E sajátos tradíció az 1974. április 25-e, a szegfűs forradalom után sem szakadt meg. Más történelmi körülmények között és más tartalommal, de 1974 és 1986 között is a hadsereg vezetői töltötték be az államfői posztot Portugáliában. António

- de Spinola (1974) tábornokot Francisco da Costa Gomes vezérkari főnök (1974–1976), majd két cikluson keresztül António Ramalho Eanes tábornok (1976–1986) voltak az 1974 és 1986 közötti periódusban döntőbírói funkcióval felruházott Fegyveres Erők Mozgalma képviselőiként az ország államfői. Az egyenruhás köztársasági elnökök 1926 és 1986 közötti hatvan éves periódusa a Portugál Szocialista Párt vezetőjének, Mário Soaresnek államfővé választásával ért véget.
- 5 Részletesen lásd: Szilágyi István: „Hajnalhasadás áprilisban” (A Fegyveres Erők Mozgalma és a szegfűk forradalma Portugáliában). In: *Hadseregek a Mediterráneumban*. Pannon Egyetem MFTK – Zrínyi Kiadó, Veszprém–Budapest, 2009, 29–49. o.
 - 6 Manuel Braga da Cruz: *O Partido e o Estado no salazarismo*. Presença, Lisboa, 1998, 254. o.
 - 7 A titkosrendőrségi mechanizmus szépirodalmi ábrázolását nyújtja Antonio Tabucchi: *Állítja Pereira* (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999) című regénye.
 - 8 Yves Léonard: *Salazarismo e Fascismo*. Inquérito, Lisboa, 1998, 64. o.
 - 9 *Décálogo do Estado Novo*. Lisboa, SPN, 1934, 5., 15., 23., 33., 43., 55., 65., 71., 79. és 87. oldalak.
 - 10 Yves Léonard: i. m. 61. o.
 - 11 António de Oliveira Salazar: *Como se levanta um Estado*. Atomicbooks, Lisboa, 2007, 133. o.
 - 12 Yves Léonard: i. m. 96. o.
 - 13 Yves Léonard: i. m. 134–135. o.
 - 14 Flint, Colin: *Introduction to Geopolitics*. Routledge, London and New York, 2007, 55–56. o.
 - 15 Részletesen lásd: James Derrick Sidaway: *Iberian Geopolitics*. In: *Geopolitical Traditions. A Century of Geopolitical Thought*. (Edited by Klaus Dodds and David Atkinson). Routledge, London and New York, 2000, 118–150. o., valamint: Modesto Barcia Lago: *Geopolítica de la Iberidad*. Editorial Dykinson, S.L., Madrid, 2008, 523. o.
 - 16 Humberto Galvão: *O Império*. Edições SPN., Lisboa, 1936.
 - 17 Everardo Backheuser: *A estrutura política de Brasil. Notas prévias*. Rio de Janeiro, Mendonca & Machado, 1926.
 - 18 G. Freyre: *Portuguese Integration in the Tropics*. Lisboa, Agenda Geral do Ultramar, 1961, 41. o.
 - 19 *I. m.* 47–48. o.
 - 20 Az 1,4 millió lakosú Goa India legkisebb szövetségi állama lett.
 - 21 José Medeiros Ferreira: *Cinco regimes na política internacional*. Editorial Presença, Lisboa, 2006, 103. o.
 - 22 Részletesen lásd: Szilágyi István: *A portugál modell*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 157. o.
 - 23 Norrie Macqueen: *As guerras coloniais*. In: *A transição falhada*. Lisboa, 2005, Editorial Notícias, 265. o.
 - 24 *Costa Gomes: O ultimo marechal*. Entrevista de Maria Manuela Cruzeiro, Coimbra, Editorial Notícias, 1998.
 - 25 *I. m.* 160. o.
 - 26 *Norri Macqueen: i. m.* 285. o.
 - 27 Maria Inacia Rezola: *As Forças Armadas, os capitães e a Crise Final*. In: *A transição falhada*. Lisboa, 2005, Editorial Notícias, 341. o.
 - 28 Antonio de Spinola: *Portugal e o futuro*. Lisboa, 1974. Arcadia.
 - 29 Részletesen lásd: Szilágyi István: „Egy világ vagyunk.” A demokratikus Spanyolország és Portugália „birodalmi” politikája. In: Szilágyi István: *Portugália és Spanyolország. Történelem és politika a huszadik században*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. Veszprém, 2006. 201–243. o., valamint: Szilágyi István: *identitások és identitásformák találkozás az európai multikulturális térben: a mediterrán tapasztalatok*. In: Szilágyi István: *Európa és a mediterrán világ*. Áron Kiadó, Budapest, 2009. 44–72. o.

*A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-101/1-2010-0029 Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen projekt keretében készült.

Szilágyi István

Rendszerváltás Somogyban 3.

A kaposvári EKA-pártok 1990-ben a „két választás között” (Pártok a győzelem és a bukás árnyékában)

(Bevezetés) „Minden álmunk, nyugtalan éjszakán megfogalmazott vágyunk ott veszett a rendszerváltásnak hitt év tavaszán, már akkor, 1990 májusán.”¹ Ezekkel a sorokkal kezdi pártja és saját politikai munkájának értékelését az 1990-es országgyűlési választásokon győztes MDF egyik somogyi alapítója, dr. Csordás Endre egyetemi adjunktus, a párt kaposvári elnöke, vezetőségi tagja és az országos választmánynak szinte örökös tagja.² Majd azután a Lakitelket is megjárt kaposvári pártalapító így folytatja: „90-ben egy 45 éves rémálomból ébredtünk, azt hittük, hogy rendszert váltottunk”. Csordás írásából azonban azokat a gondokat is felfedezhetjük, amelyek a kaposvári MDF végső szakadásához is elvezettek. Voltak nagyon pozitív mozgalmi alkalmak is, például azok, hogy „egyfolytában szerepelünk (és irtunk) az ellenzéki sajtóba, dacoltunk a munkahelyi MSZMP-s vezetéssel (...). A fél „kormány” megfordult a kaposvári lakásunkon, (...) betért hozzánk Antall József, Kónya, Jeszenszky (...) és még sokan mások (...). Ahogy megőriztem a 90-es évek gyűléseinek jegyzőkönyveit, és megannyi külső és belső pártcsata emlékeit. Soha nem volt a Kaposvári MDF szervezetben sem nyugalom. Egymást érték a pártszakadások”.³

A helyenként szubjektívnek is vehető és csak később keletkezett kéziratos értékelés mellett azonban kézbe vehetjük az *MDF-Kaposvár* kilenc oldalas politikai beszámolóját és a hozzátartozó hatoldalal korabeli politikai eseménynaptárt is. Ez egy nagyon fontos irat, mert ez az egyetlen számunkra megmaradt olyan kaposvári MDF-es dokumentum, amely az itteni 1989–1990-es rendszerváltás idejéről készült. Ez az összesítő írás az elnökség számára munkapéldánynak készült, és tájékoztatásul is a tagságnak. Ezért a kaposvári MDF akkori munkáját – műfajának megfelelően – feltételezhetően tárgyilagosan is értékelte. Az MDF Kaposvári Szervezet Elnöksége által összeállított anyag 1990. április 26-án, vagyis már az MDF országgyűlési választási győzelme után került kézbe.⁴ Az említett dokumentumnak még az a különlegessége, hogy a rendszerváltás legfontosabb időszakában, az 1989 tavaszától 1990. április 8-ig terjedő időben végzett MDF-es pártmunka teljes értékelését is adni kívánja. Az irat összegző részében szerepel még egy „terv, vagy inkább előírás”, egy ún. választási stratégia is. Ez úgy tűnik, hogy egyben az MDF-Kaposvár 1990-es év további időszakára szóló munkájának fő irányvonala is. Miről is szól pontosan ez az országgyűlési választások utáni, a kaposvári MDF számára elsődlegesen fontos elnökségi ajánlás? Hogy ezt megvilágítsuk, ennek az 1990-es év második felére „előírt” elnökségi tervnek szerintünk legfontosabb szakaszát szó szerint idézzük: „A megváltozott politikai helyzetben elsőrendű fontossága van az *önkormányzati választásoknak*. A korábbi, helyesen megfogalmazott politikai döntések alapján szükséges, hogy a parlamenti pártok meg tudják akadályozni az *MSZP-s jelölt* győzelmét az önkormányzati választások során. Ezért is kezdeményeztünk megbeszélést a Fidesz-szel, a Kisgazdapárttal.”⁵ Ennek a tervnek a magyarázatához már segítséget is adhat az előző, az ugyancsak a Valóságban közölt Rendszerváltás Somogyban II. című tanulmányom.⁶

Ebben és különösen a konklúziójában már szerepel az itteni EKA-pártok vezetőinek az 1990-es választás első fordulója után az MSZP sikeres szereplése miatt kialakult „aggodalma”. Ezen a választáson ugyanis az EKA-pártok képviselőikkel külön-külön – a saját választási stratégiájuk alapján – indultak el. Az itteni MDF is, mint az országosan is meghirdetett „nyugodt erő”, győzelme esetén „tavaszi nagytakarítást”, vagyis politikai számonkérést is ígért. Hiteles lehetett-e ez az itteni MDF-es ígéret, vagyis a régi rendszer, a párt bűnöseinek a megbüntetését hirdető választási szerep? Azok után (ami csak a Szabados-féle iratból derült ki!), hogy előtte 1989. szeptember 18-án az MDF-Kaposvár Elnöksége Kaposváron az MSZMP-vel koordinációs megállapodást vagy paktumot írt alá? Ez utóbbi pedig az EKA-pártok addigi együttműködésében is fordulatot, illetőleg még szakadást is okozott. Fel kell idéznünk még ezzel kapcsolatban azt is, hogy itt, a „Vörös Somogyban” – az első fordulóban már több helyen is választási győztes az MSZP lett. Ekkor a somogyi 4. országgyűlési választási körzetben például ez a – Somogyban is hivatalosan csak 1989. december közepén megalakult – párt volt mégis az első. Végül is az MSZP listavezetőjével, Horn Gyulával szemben csak az EKA-pártoknak a „nagy szűkségből” történő összefogása hozta meg az MDF-nek az eredményt, vagyis az itteni egyéni képviselőjelöltjüknek, dr. Gaál Antalnak a győzelmet.

Ezek szerint a többnyire a reformkommunistákból megszerveződő MSZP, mint baloldali párt, csupán a jó választási szereplése miatt lett volna „igazi ellenfele” az MDF itteni szervezetének? Miért és hogyan kötött mégis az MDF kaposvári szervezete „koordinációs megállapodást” a régi ellenfelével, az MSZP elődjével, az MSZMP-vel? Vizsgáljuk meg ezért röviden az MDF kaposvári szervezete és a helyi MSZMP 1989-es eddig ismert politikai kapcsolatát.

(Az MDF kaposvári szervezete és a helyi MSZMP 1989-es politikai kapcsolatai)

1. Az MDF-Kaposvár 1989. április 15-i első ún. „pártkapcsolata” a helyi MSZMP-vel

Itt kell első helyen ugyancsak röviden felidéznünk az MDF-Kaposvár 1990-es politikai beszámolójának első oldalán szereplő közleményt. Ebben olvasható ugyanis a következő: „1989. március 15-én a város lakói jelenlétükkel bizonyították: ha a hatalom akkori birtokosai még nem is, de a közvélemény már akkor legitimizálta a politikai erőket (...). Ekkor a városban már érezhető volt az állampárt válsága – Klenovics lemondása-felmentése, Tanai úr kijelentései, amely azután az MSZMP megyei pártértekezletén [április 15-én – a szerző] jelentkezett markánsan. Az MDF városi szervezete meghívást kapott, ezt elfogadva élt is a lehetőséggel: felszólalása során saját székházukban jelentette ki Hódos Győző [akkori elnök – szerző]: 'a kommunista párt gyakorlata okozta a nemzet tragédiáját 56 előtt is [és] ezután [is]'.”⁷

Az MDF-Kaposvár politikai beszámolójából idézett fenti három mondat a történész részéről azonban több helyen magyarázatra és kiegészítésre szorul. Az iratban csak „Klenovicsként” emlegetett személy vezetékneve Klenovics Imrét, Somogy megye 1983-tól 1989 februárjáig hivatalban lévő MSZMP megyei első titkárát jelöli. Klenovics Imrét viszont az MSZMP Somogy megyei első titkári funkciójából nem mondatták le, hanem saját kérésére felmentették. Klenovics ugyanis az 1988. december 16-i megyei pártbizottsági ülésen saját elhatározásából, vagyis „spontán” szeretett volna lemondani. Ezt viszont az ülés levezető és ott elnöklő pártvezetőség nem fogadta el tőle és ezért Klenovics továbbra is megyei első titkár maradt. A történészi vizsgálódásunkhoz viszont még az is hozzátartozik, hogy a „Tanai úrként” említett, ugyancsak régi megyei párttitkár, vagyis

Tanai Imrét a posztjára ekkor miért nem jelölték. Őt ugyanis akkor csak „rendelkezési állományba” helyezték és nyugdíjazták. A történetek után, de csak rá két hónapra, 1989. február 28-án viszont már Klenovics Imre is teljesen „visszavonult”: ez pontosan úgy történt, hogy előbb nyugdíjba ment, majd az említett napon mint nyugdíjas küldött levelet az MSZMP Politikai Bizottságának. Ő ebben *lemondott*, de nemcsak az itteni első titkári funkciójáról, hanem a központi bizottsági tagságáról is.⁸

Mészáros Attila említett írásából még az is kiderült, hogy a már többször említett másik fontos szereplő, a csak „Tanai úr”-nak titulált Tanai Imre már ugyancsak hosszú ideje a megyei pártbizottság párt- és tömegszervezeteket felügyelő befolyásos titkára volt.⁹

Az említett riportban Klenovics elmondta magyarázatként még azt is, hogy az 1988. december 18-i megyei pártbizottsági ülésen már „személyi megújulást kívánt a párttagság (...), a meglévő négy megyei pártbizottsági titkárból kettőt [köztük Tanait is – szerző] feleslegesnek ítélték, s a tizenhárom vb-tag közül hatot cserére javasoltak”.¹⁰

Klenovics elismerte a párt, illetőleg az ő saját felelősségét is a megye akkori állapotáért: „Érzem a felelősséget például a somogyi mezőgazdaság rossz helyzetéért.(...) Mezőgazdasági jellegű megye vagyunk, viszont a községekben a párttagság eléggé nyugodt, kiegyensúlyozott.”¹¹

Ezek alapján mindenkit érdekelhet az, hogy milyen volt valójában – főképpen az 1960-as évektől, az ún. „kötelező kolhozosítás” idejétől – ez, az első titkár által is rossznak minősített somogyi mezőgazdaság? Vagy például az is, hogy miként is „működtek” vidéken, a falvak erőszakos téjesítésében nagyon aktívan résztvevő MSZMP-s funkcionáriusok, az ottani pártvezetők? Tehát milyen is volt ez a Klenovics által emlegetett „eléggé nyugodt, kiegyensúlyozott párttagság”? A mostanában megjelent szakirodalom szerint ekkoriban vidéken országosan is rossz, sőt helyenként tragikus volt a vidéki parasztság élete.¹²

Az általam feltett kérdésekre válaszoltak azok közül ketten, akik pedagógusként vagy tsz-elnökként ott, az említett „vidéken” működtek. Erről, mint „személyes sorsáról” beszélt nekem például először 2013 januárjában egy – erősen baloldali gondolkodású – kaposvári történész, dr. Kálmán András. Feltételeztem róla azt, hogy ő, az itteni MSZMP egykori tagjaként, sőt Segesd község akkori párttitkáraként ehhez a témához az egyik leg-hitelesebb tanú és hozzászóló is lehet.¹³ Vései, egyszerű falusi szülők gyermekeként előbb tanítói, majd később egyetemi, történész doktori végzettséget szerző Kálmán András abban az időben a nagyatádi járás területén tanított. Kálmán az 1960-as évek közepétől a 70-es évek közepéig, előbb Bolhásszentlászlón iskolavezető, Mikén általános iskolai tanár, Kutason kollégiumvezető igazgatóhelyettes, majd végül Segesden általános iskolai igazgató és egyben községi párttitkár is volt. Elmondása szerint: „ilyenformán nagyon jól ismertem a nagyatádi járási kollégákat, köztük az itteni párt- és mg. téjesvezetőket is. Meg kell hogy mondjam, sok volt közöttük a korrupció és a hatalmaskodó, nem odavaló ember! Többen legjobban a saját téjesztagjaikkal szemben jártak el méltánytalanul... Nagyon elítéltem még a közös, a téjes vagy állami gazdasági vagyontól történő sikkasztásukat is, így például az egykori segesdi téjeselnök 12 millió forintos, rekordösszegű lopását. A párt- és más vezetők tiltott vadászgatásaira, a túlzott részegeskedésekre is sokszor láttam példát. Ezeket a „tetteket”, az ún. túlkapásokat nemcsak szóban, hanem írásban is, mint párttitkár hivatalból jelentettem az MSZMP Nagyatádi Járás első titkárának, Gajdos, majd Hamvas János elvtársnak. Országos botrány is lett belőlük! Azután persze engemet mindezzel, még a nem létező rosszal is megvádoltak!”¹⁴

A rendszerváltás előtti somogyi mezőgazdasággal és a vidéki gazdasági- és pártirányítókkal kapcsolatban – még ugyancsak 2013 januárjában – feltett kérdéseimre válaszolt Anderka István kertészmérnök is. Anderka 1987–1993 között Magyaratádon volt

mg. téeszelnök.¹⁵ Anderka elmondta nekem azt is, hogy másfél évtizedes szakmai és vezetői tapasztalattal rendelkezve 1987-ben a Kaposvár ÁG (Egyetemi Tangazdaság) termelési igazgatói posztjáról hirtelen – Kovács Lajos addigi téeszelnök váratlan halála után – került Magyaratádra elnöknek. „Én voltam a legfiatalabb (43 éves) téeszelnök a megyében. Somogyban eddig még nem létezett olyan téeszelnök sem, mint én, aki nem volt az MSZMP tagja. »Ha ez kiderül, (mondta nekem a megyei tanács mezőgazdasági osztálya egyik vezető embere!) akkor talán egy napig sem lehetsz tovább már elnök...«¹⁶ Anderkának az ellene többször is puccsot szervezőket el kellett távolítania a téeszéből. A szakképzetlen, a csak hat elemivel és a pártiskolával rendelkező Pintér Lajos párttitkár is ezért nyugdíjazta elsőnek a téesztől. Anderka elmondta azt is, hogy „1987 júliusában éppen aratásra készülődtünk, amikor a 2-3 téesz IFÁT és vele a 20 legjobb emberemet a nagybajomi munkásórtáborba – az ilyenkor szokásos nyári gyakorlatra – akarták vezényelni. Felhívtam Marosi Ferenc kaposvári városi munkásórparancsnokot, hogy ez a dolog aratási időben így nem mehet. Ha nincs itt a két-három IFA és a húsz ember, akkor nem tudok aratni és a gabona tönkremegy! - Ja, tényleg? Aratási idő van! - mondta Marosi parancsnok - Akkor most lefújom a gyakorlatot.”¹⁷ Anderkának, mint ahogy az a krimiben is szokásos, más téren is állandóan „készületben” kellett lennie. Elmondása szerint: „a nagy nyári munkák után pihenésképpen egyszer hat napra elmentem a lányommal Horvátországba nyaralni. Mire visszajöttem, a községi MSZMP már vádpontokat állított össze ellenem.¹⁸ (...) Viszont a légből koholt vádakot könnyen visszavertem. A falu ugyanis mindig támogattott engem, csak ez a szűk, korrupt MSZMP-s réteg nem.”¹⁹

Anderka István és dr. Kálmán András nyilatkozataiból jól látszik, hogy valóban milyen is volt a rendszerváltás, illetve Klenovics volt megyei első titkár által „eléggé nyugodt és kiegyensúlyozottnak” titulált somogyi vidéki MSZMP-s párttagság.²⁰

2. Az MDF-Kaposvár 1989. szeptember 18-i, MSZMP-vel kötött megállapodásáról, egy ún. „paktumról”

Az MDF-Kaposvár 1990. április 28-i dátummal keltezett politikai beszámolójában szerepel az a tény, hogy az MDF kaposvári szervezete az MSZMP-vel egy „okos kompromisszumnak” nevezett megállapodást vagy paktumot kötött.²¹ Erről a paktumról a következő nyilatkozatuk is olvasható: „A Magyar Demokrata Fórum életében jelentős esemény volt a szeptember 18-i [1989. évi – szerző] aláírás, amikor az MSZMP-vel olyan okos kompromisszumot kötöttünk, amelynek kölcsönös betartása szolgálta a nemzet ügyét. Elnökségünk állásfoglalásai mindvégig az aláírás helyességét támogatták, annak ellenére, hogy a megállapodás után jelentős törés következett be az Ellenzéki Kerekasztalon belül is. Az Elnökség érezte, hogy a szervezeten belül is vannak, akik az aláírással nem értenek egyet, mert annak következtében szakításra került sor a korábban még ellenzékieknek számító szervezetek között. Felerősödött a vádaskodás, főleg azok ellen, akik korábban MSZMP-tagok voltak. Szervezetünk nagyobb része azonban megértette, hogy a kompromisszum tökéletesen egybevág az MDF általános és fő politikai célkitűzésével: társadalmi-politikai konfrontáció nélkül elvezetni az országot a szabad, demokratikus választásokig. Az oly sokat kritizált lépéseink itt városunkban is ezt a célt szolgálták.”

A történész ezzel kapcsolatban rögtön megkérdendhető azt, hogy amennyiben ez az MSZMP-vel 1989. szeptember 18-án, az MDF kaposvári szervezete által megkötött „okos kompromisszum betartása a nemzet ügyét szolgáló jelentős esemény volt”, akkor miért nem szerepelnek a kompromisszumnak vagy akár paktumnak a leírt pontjai valahol (?), így például a két fél által aláírt okmányban? Ha viszont nem készültek ilyen megál-

lapodási pontok, akkor miként is szabályozható az, tehát a két fél honnan is tudja, hogy egyáltalán mit kell betartania? A történeti okmányokkal és dokumentumokkal foglalkozó kutató számára még az is nagy hiányosság, hogy miért nincsenek feltüntetve az aláírók nevei sem? Egyáltalán hová is került ez a két fél, az MDF kaposvári szervezete, „elnöksége” és a kaposvári városi (?) vagy inkább megyei MSZMP titkára (?) által aláírt, mára már teljesen ismeretlen okmány?²²

A történész számára még az is rendkívül feltűnő hiányosság, hogy ennek a szeptember 18-i fontos „paktumnak” még a dátuma sem szerepel az eseménynaptárban! Ugyanakkor ott nemcsak a havonta feltüntetett események dátuma, hanem az azt lebonyolító MDF-es résztvevő szervezők nevei is fel vannak tüntetve. Ebben az esetben viszont – a már többször is emlegetett eseménynaptárban – még az MDF kaposvári szervezetének elnöksége által nagy fontosságúnak tartott „okos kompromisszumnak a megkötése” sincs megemlítve.²³

Külön kérdés és vizsgálódás is lehetne még az, hogy mi lehet annak az oka, hogy a politikai beszámolóhoz mellékelte hatoldalas ún. politikai eseménynaptárból egyáltalán hiányzik ez az MDF kaposvári elnöksége által annyira nagyon fontosnak tartott, MSZMP-vel megkötött kompromisszum, mint egy szeptember 18-i esemény?²⁴

Végző soron ugyancsak további ellentmondás is megfigyelhető az MDF-Kaposvár politikai beszámolójában az EKA megszűnésével kapcsolatban is. A rendelkezésünkre álló ismert dokumentumok alapján – többek között – még az MDF által megadott időpontok is vitathatóak.²⁵

A kaposvári EKA 1989 második felében történő esetleges megszűnésével vagy átalakulásával kapcsolatban viszont nekünk is megvannak a korabeli dokumentumaink.²⁶

Az egyikben, így a november 6-án készült jegyzőkönyvben szerepel például az, hogy „Hódos Győző (MDF) és Incze Domokos (SZDSZ) EKA képviselők személyes ellentétei kedvezőtlen hatással vannak a két szervezet amúgy is feszült viszonyára és áttételesen a helyi EKA működésére. Írásos javaslat született ekkor – az SZDSZ részéről – arról, hogy a fenti személyeket az EKA zökkenésmentes működésének érdekében pártjaik helyettesítsék őket másokkal. Az SZDSZ helyszínen lévő ügyvivői ott helyben visszavonták Incze Domokos megbízatását a kerekasztalra.²⁷ Hódos Győzőnek a többi párt által kért „visszavonása” viszont nem történt meg. A november 15-én készült másik nyilatkozatban a kaposvári EKA újra egyöntetűen állást foglalt abban, hogy a továbbiakban az MDF-et ne Hódos Győző képviselje, vagyis újra kérték, hogy az MDF kaposvári alapszervezetéből mást jelöljenek ki ide.²⁸ Véleményem szerint ezek alapján nyilvánvaló az, hogy Hódos Győző az MDF kaposvári szervezete elnökeként nem azt jelentette a tagságának, hogy csak az ő személye és nem az MDF szervezete a „nemkívánatos” az EKA további ülésein.

Ezek után viszont már nem csoda az, hogy az MDF nélkül továbbülésező, ún. kiskolalicíó erősen negatív véleményt alakított ki magáról az MDF kaposvári szervezetéről is. A december 7-én, Vörös Gyula által nekünk átadott feljegyzésben létezik ugyanis már egy olyan megjegyzés: „egy az ellenfelünk: Pozsgay és akik nála vörösebbek (MDF)”.²⁹

Az MDF-Kaposvár politikai beszámolójában viszont még csak az szerepel, hogy az MSZMP-vel szeptember 18-án megkötött paktum következtében előbb törés következett be, majd október 23-a után létrejött az ún. „EKA-kiskolalicíó” az SZDSZ–FIDESZ–FKGP részvételével.³⁰

Vizont az általunk most tárgyalt dokumentumok azt bizonyítják, hogy az MDF, vagyis még a Hódos Győző részvételével megtartott EKA véglegesen csak december 7-én szűnt meg. Ekkor készült ugyanis az az ominózus, az MDF-et súlyosan elítélő feljegyzés: „egy az ellenfelünk: Pozsgay és akik nála is vörösebbek (MDF)”.³¹

3. Az MDF-Kaposvár nagy választási „ellenfelének”, a somogyi MSZP-nek a megalakulásáról

Többeket alaposan meglepő hír jelent meg 1989. december 18-án, hétfőn a Somogyi Néplapban, (az újság még hivatalosan az MSZMP megyei helyi lapja volt) az első, azaz a főoldalon a következő címmel:

„MSZP megyei aktívaértekezlet. Koordinációs tanács alakult. Vér, veríték és könnyek - Vita magas hőfokon.”³² A helyi politikusok sem sejtették még azt, hogy ez a december 16-án létrejövő új párt, ez a megyei MSZP a Somogy megyei MSZMP-ből kiszakadó párttagok egy jól megszervezett csapata. Különösképp nem sejtették még azt, hogy majd három hónapra rá az itteni országgyűlési választásokon – milyen újabb meglepetést okoznak.³³ A helyiek számára már az MSZMP-ből régi ismerősnek tűnő arcok mellett, főképpen az ún. „reformkommunisták” tűntek fel. Az MSZP-be került még több, eddig ismeretlen, de a KISZ-t már megjárt „fiatal vezér”. Ők voltak azok, akik hihetetlenül gyorsan megszervezték az itteni MSZP-t, mint egy baloldali, szocialistának is mondott, de szerintünk inkább kommunista pártot.

A somogyi MSZP megalakulását, december 16-a szombatját követő napon viszont Budapestről, az MSZMP XIV. Országos Kongresszusáról az itteni régi párttagok közül már sokan hiányoztak. Talán ezért sem véletlenül deklarálta ezt az MSZMP budapesti kongresszusa. Az MSZMP kongresszusi nyilatkozata ugyancsak ebben az újságban, de az eddig megszokott módon már nem a főhelyen, vagyis a címloldalon jelent meg. Ebben a csak második oldalon kiadott MSZMP-közleményben viszont a következő olvasható: „a hosszabb idő óta szervezkedő frakció erők a párttagság megkérdése nélkül antidemokratikusan, a szabályosan megválasztott küldötteket félrevezetve megváltoztatták a párt jellegét és nevét, szétverték az országos vezetését, s létrehozták – szándékuk szerint az MSZMP helyett – a Magyar Szocialista Pártot”.³⁴ A budapesti kongresszuson résztvevő somogyi MSZMP-tagokról viszont ebben az újságban már egyáltalán nem kaptunk semmilyen hírt. Talán azért sem, mert a Somogyban a még MSZMP-s, régi párttagként megválasztott küldöttek már csak ide Kaposvárra, az ún. MSZP-s megyei aktívaértekezletre jöttek el? Tudjuk azt, hogy a somogyi reformkommunisták (az MSZMP egyik frakciója) itt Kaposváron is már 1989 márciusa óta szervezkedtek. A Nagy Imre-emléktábla állításával összefüggésben már említett egyik legaktívabb képviselőjük éppen a múzeumigazgató pozíciójából hamarosan eltávolított dr. Mészáros Balázs volt.³⁵

Tanulmányunk előző fejezeteiből viszont már az is kiderült, hogy ebben a szervezkedésükben még az MDF kaposvári szervezete elnöksége is támogatta az MSZMP ún. reformerőit.³⁶

1989. december 16-ára viszont már ennek az MSZP-vé szerveződött ún. reformerőknek a somogyi MDF-nél is több, vagyis 1711 tagja lett a megyében. Ez a nagy létszámú párttagság közel 100 alapszervezetben tevékenykedett. Az említett kaposvári aktívaértekezleten felállt a gyorsan és szakszerűen megszervezett párt vezérkara is. Sárdi Árpád, az MSZP (MSZMP?) megyei szervezőbizottságának az eddigi elnöke lett az MSZP megyei függetlenített elnöke. Társadalmi elnökhelyetteseknek Brandtmüller István közgazdászt és dr. Széles Gyula egyetemi tanárt választották meg.³⁷ Az MSZP itteni egyeztetőbizottságának elnöke és egyben az Országos Egyeztető Tanács tagja, dr. Tóthmátyás László ügyvéd a későbbi kispap-vezető lett. Dr. De Sorgo Tibor Volán-igazgató, Horváth István fonyódi tanár és Marton Lajos tanácselnök pedig az Országos Választmányba került mint tag.³⁸

A somogyi MSZP megszervezése csendben és gyorsan, az inkább a baloldali pártokra jellemző nagyon szakszerű módon és meglepetésszerűen történt. Előzményeként visz-

szautalunk arra, hogy 1989 májusában még az ún. kaposvári reformkör csupán javasolta az Országos MSZMP Pártkongresszust. Ebben szerepelt még az is, hogy „az összes MSZMP-tag szavazással választaná meg a küldöttjeit a taggyűléseken vagy az összevont választási gyűlésen megismert program alapján.”³⁹

Ez a választás országosan és megyénként, valamint a különböző ottani alapszervezetekre lebontva meg is történt, még az MSZMP égisze alatt, annak a „köntösében”. Az MSZMP XIV. Kongresszusának állítása szerint viszont menet közben – az ún. reformerek és a tagozatvezetők segítségével – az MSZMP erre vállalkozó tagjaiból „átszerveződött” MSZP-vé. „Kialakult” belőle az országos, megyei és a községi MSZP vezetősége és a tagsága is. Ez a „pártát szervezés” olyan mesteri módon történt, hogy még a Somogy Megyei Rendőr Főkapitányság Állambiztonsági Szolgálatának 1989. december 22-i jelentésében is csak úgy szerepelt: „Kaposváron és másutt is a megyében [és ez nem elírás! – szerző] az MSZMP újjászervezése jól folyik. Meghatározó szerepe az MSZMP-nek van.” Ők még arra az MSZMP-re gondoltak, amely ekkorra már – a régi önmagához képest is – a darabjaira hullott, illetőleg az utódpártjává az MSZP-re „váltott át”.⁴⁰

(Az MDF kaposvári szervezete 1990-ben, „a két választás között”)

1. Az ún. pártszakadás és a „belháború”

Fel kell idéznünk ismét az MDF-Kaposvár politikai beszámolójából az erről írtakat: „Az időszak [1989. év – szerző] vége felé egyre jobban elharapozó személyeskedő, az elnökség, a fórum lejárátását szolgáló események következtek be. (...) Súlyos kritikai megjegyzések érték elnökségünket, amiért eleget tett az MSZMP meghívásának. (...) Az elnökség érezte, hogy a szervezetben belül is vannak, akik az aláírással [a szeptember 18-i – a szerző] nem értenek egyet. (...) Ebben az időszakban szervezetünk létszáma megcsappant, s ez egyértelműen mutatja, hogy a minduntalan visszatérő elvtelen belső viták támogatóit, provokálóit felelősség terheli.”⁴¹

Hogyan értelmezhetjük ezeket a vitákat és a velük kapcsolatban kialakult „tettleges-séget”? A történész-szerző birtokában lévő különböző dokumentumok, így a korabeli levelek és a feljegyzések azt bizonyítják, hogy az ún. radikális csoport elleni retorzió gyanánt, az elnökség döntése alapján – az Etikai Bizottság véleménye ellenére is – kizárták a két szószólót: Hervai Tibort és Keszericz Károlyt, valamint az érdekében felszólalókat.⁴² Dr. Schmiedt Edit ügyvédnek, az Etikai Bizottság tagjának levele nyomán az MDF Országos Etikai Bizottsága viszont hatályon kívül helyezte a határozatával az említett kizárásokat.⁴³

A kaposvári MDF szervezet elnöksége részéről ennek ellenére még hónapokig nem történt semmilyen pozitív dolog az ügyben. Közben a türelmetlenné vált kizártak nevében egy – a Hódos Győző elnököt és az ugyancsak kommunistának tartott ún. baráti körét – elmarasztaló levél készült a május 23-i közgyűlés számára.⁴⁴

Magáról a május 23-i közgyűlésről és az elnökség megválasztásáról Szabolcsy János, a szervezet Etikai Bizottságának az elnöke is írt kétoldalas feljegyzést. Szabolcsy ebben az egyik fő anomáliának azt tartja, hogy „Hódos Győző írta fel a táblára a neveket és melléje a szavazatokat”.⁴⁵

Amennyiben ez igaz volt, úgy a szavazás már valóban érvénytelen lehetett. Általános választási szabály ugyanis, hogy egy jelölt (és Hódos az volt) sem vehet részt tevőlegesen a választás szavazatszámálási munkájában. Ugyanakkor Szabolcsy a már említett, aláírás nélküli (!), kétoldalas, géppel írt anyagában „szavazatszámálási csalást” is emleget. Ezt szerinte Hódos követte volna el Szigetvári György megválasztása ellenében.⁴⁶

Ezután következett be a „szakadás” már másnap, május 24-én az MDF kaposvári Városi Szervezetében. Ekkor 32, többnyire régi tag levelet küldtek az aláírásukkal együtt az itteni szervezetnek és az MDF Országos Központjának. Ebben jelentették be azt, hogy – MDF-tagságukat fenntartva – nem kívánják a kaposvári városi szervezetben folytatni a pártmunkájukat.⁴⁷

2. Az MDF Belvárosi Szervezetének rövid működéséről

Az új, Belvárosi Szervezetként bejelentett kaposvári MDF-csoport képviselője, más-képpen az ügyvivője Szigetvári György lett. A már idézett levelükben az eltávozottak megírták: „bízunk abban, hogy ezen döntésünkkel a későbbi együttműködés elől az aka-dályt elhárítottuk”.⁴⁸

Az új szervezet a 45-50 főnyi tagságával egészen 1990. szeptember 1-jéig működött. Heti fórumain több fővárosi politikus és helyi szakember tartott előadásokat.⁴⁹ Ilkey Csaba segít-ségével és az ő kapcsolatai révén kerülhetett több neves SZDSZ-es politikus is meghívásra.⁵⁰

Az SZDSZ–Fidesz–FKGP hármás, az ún. kiskoalíció – kibővülve a megyében április-ban megalakult KDNP-vel – július 12-én szövetségesének és EKA-tagnak ismerte el az MDF kaposvári Belvárosi Szervezetét.

A régi és az új szervezet közötti – leginkább a médiában folytatott – viták a Hódos Győző által Ébresztő néven kiadott újságban csúcsosodtak ki. Ez a magánkiadásban megjelent „újság” – főképpen alacsony színvonalú írásai miatt – az MDF kaposvári szer-vezetét is csak lejáratta, és több egyszerű kaposvári polgárban ellenérzést, sőt, már indu-latot is keltett.⁵¹ Dr. Takács Ákos például feltette azt a kérdést: „Kinek ír Ön Hódos úr és kinek a nevében? Pártja egyik fele már kilépett jó pár hónapja nem bírván elviselni az Ön stílusát. Pártja másik fele közzétette a sajtóban, hogy ez az írás nem az Övék és minden felelősség Önt terheli ezért.”

Még a pártatlan történész is megkérdézheti, hogy kinek is használt ez a két kaposvári MDF-szervezet között – még időnként méltatlanul is – ilyen módon „dúló csata”⁵²

Az MDF kaposvári Belvárosi Szervezetének tagjai között több régi, Lakitelket is megjárta alapító, több 56-os és recski elítélt is szerepelt.⁵³ Az ő politikai küzdelmük első-sorban a párt másik, a városi MDF-szervezetének elnöke, Hódos Győző ellen irányult. Szerintük ugyanis Hódost már az MSZMP-s múltja is jogos ellenfelüknek determinálta. Feltételezték még róla azt is, hogy a Somogy Megyei Rendőrfőkapitányság III/III-as ügyosztálya őt – feleségével és baráti körével együtt – csak egy bomlasztó ügynöknek küldte közéjük.⁵⁴

Az MDF Városi Szervezetéhez tartozó – közben megyei elnökké választott – Szabados Péter szerint: „Szigetvári György és építész csapata csak azért vonult ki, mert ő nem lett elnökségi tag. Azután Szigetvári György az SZDSZ országos ülésén is felszólalt és lejá-ratta a kaposvári MDF-et.”⁵⁵ Ezt erősítette meg dr. Szép Tamás, az MDF kaposvári Városi Szervezete elnökségi tagja is.⁵⁶ Mindkettőjük szerint végül Lezsák Sándorék döntötték el, hogy itt Kaposváron csak egy szervezet legyen. Lezsákék csak őket, vagyis a Városi Szervezetet ismerték el. Azt akarták, hogy a Belvárosi Szervezet olvadjon be, úgy, mint a kaposfüredi.

A két kaposvári szervezet között viszont 1990. szeptember 1-jéig nem született meg-egyeződés. Sem a megyei, sem az országos kiküldöttek segítségével lefolytatott békéltető tárgyalások nem hozták meg a mindkét részről várt eredményt.⁵⁷

A Megyei Etikai és Fegyelmi Bizottság akkori elnöke, dr. Fekete Gábor még egy háromtagú bizottságot is kiküldött dr. Babó Benő, a görgetegi MDF elnöke vezeté-

sével. Dr. Babó írja az általuk lefolytatott ellenőrzésről az augusztus 29-én készült tájékoztatójában: „A megyei elnökünk, Szabados Péter kérésére foglalkoznunk kellett a kaposvári különvált MDF csoport ügyével. (...) Augusztus 27-én Kaposváron a Kilián Kultúrházban (...) a 45-50 főnyi megjelent között számos idős ember is akadt és mindannyian az intelligens emberek benyomását tették ránk. A főlshóalók tóbben nehezményezték, hogy ott voltak Kaposváron az MDF alapításakor – alapító tagok – számítva arra, hogy a szervezet igénybe veszi tapasztalataikat, ami a később érkezők – fiatalabbak – részéről nem történt meg. Korán jelentkeztek bajkeverők, akik kihasználták a kialakult ellentéteket (...). Az „Ébresztő” magánkiadvány [a Hódos-féle lap, a szerző] cikkeinek megjelenésével tragikus állapotba jutott (...), a végső szakításért a Hódos házaspárt, Sztipánovics Sándort és Nagy Jánost okolták.”⁵⁸ A dr. Babó-féle bizottság és az Országos Elnökség kiküldötteinek javaslata a két szervezet egyesítésére soha nem valósult meg.⁵⁹ A megegyezés legfőbb akadálya az volt, hogy a Belvárosi Szervezet által kértek, így a Hódos házaspár, Paksi Miklós és Nagy János kizárása nem történt meg.⁶⁰

Végül a két kaposvári MDF-szervezet között – gróf Bethlen István és dr. Furmann Imre MDF OE tagok jelenlétében – szeptember 1-jén öt bekezdésből álló megállapodás készült.⁶¹ Már az első bekezdés mondata szerintünk meghatározta a Belvárosi Szervezet és a benne szereplők MDF-tagságának a további sorsát is. Ez a sorsdöntő mondat így szól: „Belvárosi Csoport tagjai a Nemzet Bizottság Koalíciójában indulnak független jelöltként a választásokon”. Ezt követően a Belvárosi Szervezet ügyvivője, Szigetvári György az MDF Országos Elnökének írt levelében szinte azonnal bejelentette az MDF-ből való kilépését.⁶² Az MDF Belvárosi Szervezetének tagságából pedig 22 fő követte őt. A szeptember 7-én, ugyancsak dr. Antall József elnöknek írt levelükben szintén azt közölték, hogy a kilépésük fő indoka az, hogy „ez év május 23-a óta senki nem hallgatta meg szervezetünk tagságát [a Kaposvár Városi Szervezetből való – szerző] kilépésünk okáról”.⁶³

(Az 1990 tavaszán megalakult legújabb somogyi EKA-párt, a KDNP)

1. Előzmények: a KDNP megyei szervezetének áprilisi létrejöttéről

Már többször is közöltük a KDNP 3. somogyi körzet képviselőjelöltjének, Börzsi Miklósnak az 1990-es országgyűlési választáson való indulását. Ugyancsak többször közöltem már a hivatalos képviselőjelöltség el sem jutó két KDNP-snek, dr. Farkas Gézának és dr. Gallai Istvánnak az 1. és a 2. körzetben történt „választási esetét” is.⁶⁴

A párt 1990. áprilisi hivatalos megalakulása előtt már szerveződni kezdett a KDNP egyik, az ún. kaposvári városi csoportja. Erre így emlékszik vissza az abban résztvevő dr. Rumszauer János erdőmérnök, a későbbi ugyancsak megyei elnök: „Jól emlékszem az első összejövetelünkre a Megyeházán, ahol Posza Feri bácsi, mint az országos szervezési iroda helyi megbízottja mindenáron engem akart országos képviselőjelöltként indítani. (...) Akkor még nem éreztem magam politikusként alkalmasnak.”⁶⁵ Rumszauer János helyett ekkor dr. Farkas Géza került jelölésre. A Rumszauer János által említett „Posza Feri bácsi”, vagyis dr. Posza Ferenc jogtanácsos KDNP pártalapítási „kísérletéről” felesége beszélt nekem 2010. október 7-én.⁶⁶ Dr. Posza Ferencné elmondta nekem, hogy „Jan László balatonfüredi tanár a rendszerváltás táján járt nálunk és ő már KDNP-tag volt. Megkért bennünket a párt eszméjének a terjesztésére. Ezért egy-két hónappal később a 10 óra 30-as mise után férjem dr. Gallai Istvánnal sétált a Szent Imre utca napos, déli oldalánál és ott beszéltek meg a pártalapítást.”⁶⁷

A főképpen a Szent Imre Plébánia közösségéből kikerülő tagság először a Megyeházán, majd a Somssich utcában lévő Megyei Művelődési Központban gyűlt össze. Még a megyeházi gyűlésen történtek a már említett képviselőjelölt-állítások is.⁶⁸

Dr. Gallai István a KDNP 1990-es indulásáról és az említett országgyűlési választásról érdemlegeset nem írt. A kaposvári KDNP történetéről kiadott kis füzetében csak az szerepel: „Egyes erők már abban az időben akadályozták pártunk kibontakozását, így az 1990-es választási kampányba csak megkésve tudtunk bekapcsolódni.”⁶⁹ A harmadik KDNP-s képviselőjelölt, az országgyűlési választáson, Marcali körzetében a párt színeiben már el is induló Börcki Miklós képviselőjelölt elmondása szerint ő valóban Inotai Ferenctől kapta meg a pártszervezői megbízatását.⁷⁰

A Somogyi Keresztény Koalíció küldöttsége – köztük én is – többször megpróbált az itteni KDNP színekben a választási „harcban” indulókkal összefogni. A választási kampányunk során pártszövetséget akartunk kötni az országos és megyei listákat itt is állítani szándékozó KDNP-vel. Ennek az itteni sikeres megvalósulása azonban nem rajtunk, vagyis a Somogyi Keresztény Koalíción múlt.⁷¹ Az országgyűlési választás második fordulójának utáni napon a KDNP sikeres somogyi megszervezése céljából – az ugyancsak Szent Koronás dr. Sárkány Sándor bíróval együtt – felkerestük a Honvéd utcai rétesboltjában Börcki Miklóst. Ezután Börckivel és csapatával összefogva, a közös szervezőmunkánk nyomán jött létre a KDNP Somogy megyei szervezete.⁷²

2. A KDNP Somogy Megyei Szervezetének hivatalos megalakulása

A párt megyei alapszabályát Börcki Miklóssal ketten kezdtük el kidolgozni, amely a későbbiekben – több változat után – alakult véglegessé. Velünk párhuzamosan azért szervezkedett Kaposváron az előzményekben már említett másik KDNP-csoport: dr. Posza, dr. Gallai és dr. Farkas vezetésével. Ők a megalakulás előtti utolsó pillanatban jelentek meg, és dr. Farkas Géza kivételével a városi vezetőségben is helyet kaptak.⁷³ Az április 20–21-re, péntekre és szombatra meghirdetett alakuló ülésünket a sajtóban, illetve plakátokon és meghívókkal közöltük. Ketten számtalan személyes beszélgetést is folytattunk Börcki Miklóssal. Megkerestük a helyi papságot, elsősorban dr. Baróti János püspöki helynököt, Rózsás László plébánost, de a többiek is kaptak meghívókat. Napokig győzködtük dr. Csillag Gusztáv ügyvéd urat és dr. Sárkány Sándor bíró urat, hogy vállalják el a pártügyi feladatot. Sárkány legalább megfigyelőként megjelent az alakuló ülésen.⁷⁴

A KDNP megyei és városi szervezetének a megalakulását 1990. április 20-ra (péntekre), a múzeum nagytermébe (Fő utca 10.) hirdettük meg. Az első napi programban az Országos Elnökség képviselőjének, Lánszky Lászlónak a KDNP-ről és az én előadásom szerepelt a KDNP jogelődjéről, a régi Demokrata Néppártról. Meghirdettük a megyei és a városi szervezet és egy Értelmiségi Klub megalakulását is. Másnap, 21-én 9 órától a Megyei Szervezet Vezetőségének a megválasztása szerepelt a programban.

„Az első napon megjelentek a város-és a megye vezetői, így Gyenesi István megyei tanácselnök is az embereivel. A már említett dr. Rumszauer- és a Jaczó-féle nagyobb létszámú kör és még mások is ott voltak. A lényeg az, hogy közülük ekkor kevesen lettek a KDNP tagjai.⁷⁵ Másnap a megyei gyűlésen és a választáson már szép számmal jelentek meg. Itt voltak a képviselői területemről a régi segítők: dr. Ütő Imre Kutasról, Arató Béla Babócsáról, (...) Molnár Sándor Somogyszobról és dr. Gara István Nagyatádról.⁷⁶ A megyei elnökséget - Lánszky László és a jelölőbizottság bemondája alapján - egyhangúlag választották meg. (...) A korabeli Somogyi Hírlap is közölte a tisztségviselőket. (...) Az első megyei elnök én lettem, Börcki Miklós főtítkárr, intézőbizottsági tag, dr. Lábady

Miklós elnökségi és nagyválasztmányi tag, Szabó Lajos, dr. Gallai István elnökségi tag és Garbera István ügyvezető titkár lett.⁷⁷

A választások után mint újdonsült KDNP megyei pártvezetők, Börczi Miklóssal együtt ketten bemutatkozó látogatást tettünk a budapesti pártközpontban dr. Keresztes Sándor országos elnöknel és Ugrin Emese főtitkárnál. A pártvezetők megtudták tőlem, hogy május 3-án indulok egy-két hónapos útra – a külföldi magyarok prominens vezetőinek meghívására – az USA-ba és Kanadába. A híren fellelkesülve kaptak az alkalmon és megbíztak a KDNP ottani képviselőjére.⁷⁸

Ezek után került sor a KDNP Intézőbizottságának keszthelyi két napos ülésére. Itt történt – elsősorban az MDF-el a közeljövőben esedékes koalíciós tárgyalásokra – a KDNP kormánybeli szereplőinek megválasztása és jelölése. Ennek során éppen Ugrin Emese javaslatára és Hasznos Miklós, Gáspár Miklós és Pálos Miklós támogatásával került sor az én személyemnek a kulturális kabinetnél történő politikai államtitkárságom jelölésére is.⁷⁹

3. Államtitkárság helyett egy amerikai „kiküldetés”?

A pártelnökség megbízólevelével ellátva május 3-án repültem el az USA- és a kanadabeli körutamra. A Chicagóban élő, katolikus vallású és somogyi 56-os Radics Géza volt a teljes utam főszervezője.⁸⁰

Radics Géza már a rendszerváltás előtt egy pár oldalas stencilezett írást küldött szét Magyarországon. Ebben figyelmeztette az itthoniakat, különösen az értelmiséget, hogy készüljenek fel a nyugati demokrácia „veszedelmeire”. Szerinte a kommunizmus által a világtól elzárt magyar népet készületlenül érheti majd ez a nyugatiak által diktált gyors átalakulás. Az ún. nyugati demokrácia árnyoldalait és számító módszereit ebben a csodavárásban az itthoni magyarok nem fogják majd felismerni. Világossá kell tenni tehát számukra azt is, hogy az ottani bankoknak és az „beáramló” befektetői tőkék tulajdonosainak elsősorban a saját hasznuk, a profitjuk növelése lesz a fő cél.

A már régebben megtervezett utam első állomáshelyén, New Yorkban dr. Láczy Ervin 56-os menekült, egy kiváló ottani jogász és bankszakember várt.⁸¹ Vele és dr. Érdy Miklós őstörténet-kutatóval együtt kerestük fel Garfield-en (New Jersey), a cserkészházban Bodnár Gábor cserkészvezetőt. Érdy Miklós felesége, Pluhár Rózsa az edisoni (New Jersey) Magyar Egyesület vezetőjeként ugyancsak előadást és KDNP-s programismertetőt szervezett nekem. Nagyon harcos munkatársa volt Pluhár Rózának a Szabad Erdélyiek Mozgalma vezetője, Di Gioia Éva is. Vele is sikerült előtte már többször találkoznom.⁸² A szomszédos New Brunswick Szent László templomának ferences rendi plébánosa, a kaposvári származású Kis Máté is mindenben támogató. Együtt derítettük fel a KDNP elődpártjának, a Demokrata Néppártnak a környéken egykor itt élt tagjait, például a Hajdú családot, a Szabadságpártot alapító Sulyok Dezsőt és a többiek leszármazottait.⁸³ Mindenütt többnyire a keresztény szellemű magyar egyesületek vagy klubok emberei segítettek, úgy hogy „kézről-kézre adtak” és az új ötleteikkel „továbbszervezték” az utamat. Ma már ez a kinti magyarság részéről tapasztalt meglepően készséges segítség számomra egyre jobban értékelhető. Akkor is, ha tudom azt, hogy én voltam akkor a legelső nemzeti keresztény vagy keresztényen magyar politikus, aki eljött közénk híradást adni a rendszer-váltó magyar pártokról és a kormányról.

Somogyban, az 1990-es országgyűlési választáson elindult a régi Sulyok-féle Szabadságpárt, amerikai magyar támogatással. Ennek a pártnak New York-ban volt az elnöksége. Az itt élő Hóka fivérek révén Connecticutba, Fairfieldre is eljutottam.⁸⁴ Jól tudtam ugyanis azt, hogy milyen fontos dolgok derülhetnek ki még ezekből a találko-

zásokból is. Itt volt például Tar György szabadságpárti elnökségi tag meghívása. Tar György fairfieldi lakásán tárolta a Szabadságpárt Sulyok Dezső teljes irattárát. A fairfieldi református templomban megtartott bemutatkozó előadásom után ezekhez a kéziratokhoz is hozzáférhettem. Itteni előadásom nyomán kerültem ugyancsak kapcsolatba dr. Vitéz Ferenc Perth Amboy-i református püspökkel, ügyünk akkori és későbbi egyik fő támogatójával.⁸⁵ A református presbiter Szilassy Sándor clubelnök többször szerepeltethetett engem a Philadelphiai Magyar Sportclub egyesületi házában is.

Tanulmányom tárgyahoz nem tartozik az, hogy még külön írjak a New York-i úti- vagy egyéb élményeimről. Az ottani mérhetetlenül gazdag múzeumok és könyvtárak gyűjteményei is számomra egyszerűen mind-mind lenyűgözőek voltak.⁸⁶

A kéthetes New York és környékén történő tartózkodásom után következett Chicago és környéke, ahol Radics Géza mutatta be nekem a „birodalmát”. A régi városrészben álló Szent István király templomban május 19-én és később – a vasárnapi istentisztelet után – még hosszabban elmondhattam küldetésem igazi célját. Itt a KDNP programja is olyan nem várt sikert aratott, hogy Radicsék megígérték, hogy amikor visszafelé jövök, akkor még szerveznek nekem Chicagóban egy igazi KDNP-s tagtoborzó gyűlést. Május 23–24-én viszont már a szomszédos Clevelandben – Hideo Matsumoto japán, Nagy Ákos ausztrál és Paposi Jobb Andor amerikai professzorok társaságában – tartottam én is előadást. Az ott elmondott *Ki a magyar? Mi a magyar?* című anyagomat angolra is lefordították.⁸⁷ Köztudott volt számomra is, hogy Cleveland a magyar emigránsok központja volt kezdetől fogva, még akkor 1990-ben is. A nagyszámban ide betelepült második világháborús és az ún. 56-os magyar menekültek utazásomkor még együtt használták a régi, 120 éves Szent István és a Szent Imre templomukat.⁸⁸

Grand Junction és Denver (Colorado) állomások után következett a közel tíz napos Los Angeles-i tartózkodásom.⁸⁹ Az említett Molnár és Hrotkó családok segítségével a magyar cserkészház és a Szent István templom érdeklődő közösségével is találkozhattam. Azután következett amerikai utam másik fontos állomása a San Francisco melletti Portola Valley-ben. Itt a magyar bencések által alapított bencés kolostor templomában, június 10-én szerepeltem. A mise után közel 150 főnyi magyar hallgatta meg a magyar múlt, a honfoglalás kutatásával és a jelenlegi átalakulással kapcsolatban meghirdetett előadásomat.⁹⁰ Rá egy hétre a kanadai Vancouverben már az ottani Magyar Ház nagytermében ugyancsak több száz főnyi magyar kísérhette figyelemmel a beszámolómat. Itt találkozhattam a Kaposvárról származó, egykori Demokrata Néppárti képviselővel, Villányi Miklóssal és a régi híres Kalot vezetőnek, Ugrin Józsefnek az öccsével, aki itt volt jezsuitaként plébános.⁹¹ Vancouverben találkozhattam ugyancsak az ott élő Simon Zoltán irodalomtörténész barátommal. Ő ekkor nevetve jövendölte meg nekem az otthoni magyar pártok várható „sorsát”: „odahaza hajdanában egy, nemrég 50, újabban 100 párt működik, pár év múlva 10 millió ’haspárti’ lesz, ha így haladunk”.⁹² A következő látogatási helyem Kanadában Calgary és Edmonton volt. Ezekben több aktívan működő magyar szellemi központ is volt. Így például Calgaryban a Bagossy család által irányított *Encyclopaedia Hungarica* tudós műhely létezett.⁹³

A július eleji chicagói visszautam során az amerikai pártszervezési munkám végre a gyakorlatban is elérte a célját. Ekkor ugyanis a Chicago belvárosában megtartott KDNP-s toborzó ülésen létrehoztuk az ottani KDNP szervezetét. Itt Radics Gézával együtt 12 főt regisztrálhattam, akik a tagdíjukat is rendben megszavazták.⁹⁴ Már a chicagói KDNP szervezet tagjaként jött el hozzám júliusban segíteni Kaposvárra Jurasits János. Jurasits – a korábbi ígérete szerint – július közepén egy bérelt gépkocsival valóban megjelent

Somogyban a KDNP-t szervezni. Közel egy héten keresztül közösen jártuk Barcs és Berzence, vagyis a Dráva menti településeket. A Jurasitscsal közös somogyi pártszervezésünk eredményeként legalább 10-15 településen KDNP-s csoportokat, illetőleg pártsejteket hoztunk létre.⁹⁵

4. A KDNP a somogyi EKA „ötpárti” koalíciójában

Amerikai utamról való visszaérkezésem éppen arra a július 12-i időszakra esett, amikor a somogyi EKA pártjai, köztük a KDNP is, már deklarálták az őszi helyhatósági választásra szóló választási koalíciójukat.⁹⁶ Nekem azért még tájékozódnom kellett az itthoni dolgokról, mert két hónap teljesen kiesett a KDNP itteni történéseiből.

A már említett Visszaemlékezésemből felidézve ezt az időt: „Utólag tudom, hogy másképpen alakult volna a KDNP somogyi sorsa, ha nem megyek két hónapra külföldre. Kiestem az új országos, Surján-féle központi szervezetből – s velem együtt az irányzatom. Dr. Lábady Miklós – Garbera Istvánnal együtt – a saját irányzatukat alakították ki, illetőleg tudatosították. Börczi Miklós [a megyei főtitkár – szerző] hónapokra kiköltözött a Balatonra és mindent, főképpen a kapcsolattartásunkat, mind helyettesére, Garbera Istvánra bízta. Az utóbbi ekkor kezdte kiépíteni és megvalósítani az ún. nyolc-, majd hat-, végül ötpárti koalíciót. Az első júliusi pártgyűlésemen „nagyon sok számomra idegen arc fogadtott (akiket nem is ismertem!).”⁹⁷ Ezt követően – a megyei szűkebb vezetéssel együtt – kiutaztam Börczi Miklóshoz.⁹⁸ Börczinél tartottunk egy megyei vezetőségi ülést, ahol részletesen beszámoltam az amerikai utam tapasztalatairól. Ezen a vezetőségi ülésen, az Országos KDNP Központ képviselőjében Inotai Ferenc vett részt. Ő befolyásos országgyűlési képviselőként és pártszervezőként gratulált nekem a külföldi, főképpen a chicagói pártszervezésemhez. Inotai egyben sajnálkozva közölte velem azt is, hogy az Andrásfalvy Bertalan miniszterhez tartozó közigazgatási államtitkárságom kérdése lezárult. Mégpedig negatív eredménnyel, a vallási hovatartozásom miatt! Inotai ezt így mondta el: „Andrásfalvy és te is katolikusok vagytok. A régi bevett szokás pedig az volt, ha katolikus a miniszter, akkor a közigazgatási államtitkára más vallású, így például református kell, hogy legyen.”⁹⁹ Szerencsémre ez a hivatalosnak tűnő közlés Inotaitól azért túlzottan nem izgatott fel. A beigért államtitkárságom „elűzésének” illetén helyzete tragikusan sem érintett.¹⁰⁰

Sándorfy Györgynek, a külügyi bizottság MDF-es tagjának a kérésére viszont én is részletesen beszámoltam az amerikai utamról. Természetesen volt akkor más elfoglaltságom is. A már említett vidéki pártszervezéseimen kívül a hetente, Kaposváron megtartott pártgyűléseim is sok munkát adtak.¹⁰¹

Július végén az égetően fontos privatizáció- és kárpótlás ügyével Szabó Tamás államtitkár keresett fel bennünket, az EKA-párti megyei vezetőket. Szabó a Megyeházán előbb a kormánypártok megyei vezetőinek, majd az ellenzékiek képviselőinek tartott az említett kérdésekről tájékoztatást.¹⁰² Antall József miniszterelnökkel való rövid kötcsei megbeszélésem során éppen hogy csak érintettük az itteni kormánypártok számára is egyre fontosabbá váló privatizáció és kárpótlás kérdéseit.¹⁰³

Ezek az említett kérdések – a vidéki kisgazda választóik miatt – elsősorban az FKGP somogyi vezetőit foglalkoztatták. Szikra Péter városi elnök az országgyűlési választások MSZP-s somogyi sikerei miatt is különösen ragaszkodott a legalább ötpárti választási koalícióhoz.¹⁰⁴ Szikra Péter elmondta azt is, hogy „az MSZP-MSZMP már megkezdte választási hadjáratát, mert ugyan mi másnak tulajdonítható, hogy a téveszkekben sorban utcára teszik pártjának tagjait, illetve a velük szimpatizálókat.”¹⁰⁵ Ezt és más, az új kormányzattal

kapcsolatban a téeszvezetők által, Heresznyén terjesztett rémhíreket – például, hogy a kormány elveszi a téeszparasztok nyugdíját – magam is megtapasztaltam.

Az előző fejezetekben részletesen írtam már a kaposvári legnagyobb kormánypártnak, az MDF-nek a feltételezhetően beépített ügynökök által történt bomlasztásáról.

Az országgyűlési választások után a kaposvári Fidesz is „átélte” a maga válságát. Kristóf Csaba egykori Fidesz Országos Választmányi tag és kaposvári választási koordinátor így ír például a megválasztásáról: „Megválasztásomat az alapítók némi malíciával fogadták, nem számítottak rá, hogy valaki „kívülről” bekerüljön. Deutsch Tamás meg is jegyezte, hogy csak azért választottak meg, mert – szerinte – demagóg voltam. (...) Amikor én is meg még páran eljöttünk, akkor (a megfelelő tagokat összehívva) újra összeült a választmány és megváltoztatták a korábbi álláspontot. Ezt én (Orwell után szabadon) belső pártként neveztem meg, ami az érintetteknek nem nagyon tetszett.”¹⁰⁶

Kristóf Csaba a kaposvári Fidesz csapatának az országgyűlési választások utáni „szét-esése egyik okáról” azt írja: „A Fidesz harmadik kongresszusára még sokan elmentünk Kaposvárról. Ott a nem létező költségvetési beszámolót Deutsch Tamás kollégista lányokkal szavaztatta meg.¹⁰⁷ Kristóf azért megpróbálta a csoport újrászervezését is, de ő személy szerint több oldalról komoly akadályokba ütközött. Újért jobbnak látta, hogy 1990. május 18-án kiköltözzön a városból Kaposszerdahelyre.”¹⁰⁸

A Fidesz akkori belső ügyeiről és a „válságáról”, így Kristóf Csaba (Elfi) személye elleni támadásáról Vörös Gyula is írt. Pauntz István „támadta Elfít, hogy nem jól végzi a munkáját és újra „forró témává” tette azt a kérdést, hogy vajon van-e ügynök közöttünk?”¹⁰⁹ Vörös Gyula megfogalmazta a két választás közötti időben, a Fideszben végbement „átalakulást és a generációváltást”. Szerinte „Török Tiborné mellett más középkorú tag is belépett, illetőleg kezdetben a 35 éves korhatár miatt ők csak pártoló tagok lehettek”.¹¹⁰ Vörös Gyula főképpen Török Tibornét emelte ki, mint fontos segítőt, „aki széles ismeretségi körrel rendelkezett és személyén keresztül sok felnőtt is megismerte a Fideszt”. Az országgyűlési választásokat követően azonban nemcsak középkorú tagok kerültek a csoportba: „akkor már nálunk is fiatalabb tagok jöttek, akik nemsokára fontos szerepet tölthettek be ügyvivőként.”¹¹¹

A kaposvári Fidesz szintén sikerrel őrizte meg a függetlenségét a másik, a kormányesélyes liberális párttal, az SZDSZ-el szemben. Kristóf Csaba is leírta, hogy Fodor Gábor, a Fidesz Országos Választmányának akkori koordinátora „Kis János SZDSZ vezetőnél lakott albérletben, amit nem vettünk jó néven. Később pártutasítást kapott, hogy költözzön el”.¹¹² Az ötpárti koalíció akkori tagjai közül az MDF Belvárosi Szervezete viszont erős, szinte baráti kapcsolatot ápolt a helyi és az országos SZDSZ-el.¹¹³

Dr. Takács Norbert, az SZDSZ kaposvári szervezetének ügyvivője pedig az ötpárti koalíció „békéje miatt” azt hangsúlyozta, hogy „mindenben a közös nevezőt kell megtalálni, nem a különbözőségeket”.¹¹⁴ A kaposvári SZDSZ részéről viszont én sohasem tapasztaltam ezt a nyugodt, együttműködő magatartást. A párt régi ügyvivője, Incze Domokos ugyanis többször is vitát provokált velem szemben. Legnagyobb vitánk az Andrásfalvy Bertalan által bejelentett iskolai kötelező hitoktatás ügyében volt. Incze 1990. augusztus közepén éppen azért keresett fel, hogy ezt a hibás és általa „kirekesztőnek” is tartott miniszteri törvényjavaslatot mi közösen is megvitassuk és természetesen korrigáljuk. Természetesen, mint a kormánykoalíció egyik keresztény pártjának, a KDNP-nek a megyei elnöke nem mondtam erről a kérdéstről negatív dolgokat. Egyébként nekem ugyanerről a dologról a miniszterétől eltérő véleményem volt. Szerintem akkor csak a kötelező iskolai erkölcsoktatást lehetett volna bevezetni. Incze nem ebben látta az igazi megoldást. Szerinte az lenne a legjobb, ha én a KDNP képviselőjében vagy akár magam fizetnék az SZDSZ-nek

legalább 200 000 Ft-ot. Ők abból kiadványokon vagy szórólapokon keresztül „meghirdetnék” a mindenki számára „legüdvösebbet és legelfogadhatóbbat”.

Visszatérve a somogyi EKA-pártok 1990. július 27-i közös nyilatkozatának kérdésére, tölem többen még azt is kérdezték, hogy mi volt benne a KDNP számára is közös és elfogadható?

Az SZDSZ–Fidesz–FKGP–MDF Belvárosi Szervezetének közös júliusi nyilatkozatában számunkra, a KDNP vezetősége számára egyáltalán semmi nem volt meglepő. Különösen az nem, amit a Reform újság riportere is kihangsúlyozva megkérdezett és úgy tűnt, hogy még azt kifogásolta is. Ez a mondat így hangzott: „Viszont az már nehezebben indokolható, hogy a négy EKA-párt képviselő egyszer miért MSZP-ről, máskor miért MSZMP-ről beszél? Vagy Somogyban – a két, nevében mindenképpen különböző párt között – nem lenne semmi különbség?”¹¹⁵

Erre az igazi választ tölem az olvasó is az MDF kaposvári szervezetével kapcsolatban írt harmadik, az MSZP helyi szervezete megalakulásáról írt fejezetben találhatja meg. Számomra ekkor már létezett viszont egy nagy választási tabu, és ez az SZDSZ volt! Minden akkori éles kommunistaellenessége „ellenére én az SZDSZ-el való közös választási indulást már a kezdetektől a leghatározottabban elleneztem”. A közös indulást szorgalmazó Garbera István főtítkárhelyetessel ezért nyílt vitára is sort került.¹¹⁶ Garbera ezt a kérdést javamra és a „KDNP-javára” azzal próbálta „pozitívan” eldönteni, hogy tudtomon kívül engem, mint megyei pártelnököt tett az ötpárti koalíciós választási lista élére. A KDNP vezette lista második helyén viszont (legalábbis még ekkor!) a keresztény pártunkkal alapjában ellentétes világnézetű liberális párt, az SZDSZ képviselője állt.

(Tanulmányom folytatására a Rendszerváltás Somogyban 4. részében kerül majd sor.)

JEGYZETEK

- 1 CSORDÁS Endre: *Purgatóriumi levélféle „lakitelki” barátainknak*. Kézirat, Kaposvár, 2006. 1.
- 2 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban I. Az ellenzéki (EKA) pártok megalakulásáról és a helyi pártalapítók 1988-1990 közötti szerepéről*. Valóság, 2012/11. 77, 82, 88/28.jegyz., 89/32.; MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban II. Az ellenzéki (EKA) pártok és Király Béla szerepe az 1990-es első somogyi szabad választásokon*. Valóság 2013/2. 73.
- 3 CSORDÁS i. m. 2006. 2.
- 4 *MDF-Kaposvár; Politikai beszámoló*. 1990. A dokumentum egy példányát Szabados Péter 2011. január 25-én adta át nekem közlésre. Köszönet jár neki érte. MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban I. füzet (Az 1988-1990-es anyag. Beszélgetés Szabados Péterrel 2011. január 25-én*. Kézirat, Kaposvár, 2011. 11.; de már utalás történt rá: MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 2012. 77, 89/32.
- 5 *MDF-Kaposvár; Politikai beszámoló*, 1990. 9.
- 6 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban II. Az ellenzéki (EKA) pártok és Király Béla szerepe az 1990-es somogyi szabad választásokon*. Valóság 2013/2, 67–82.
- 7 *MDF-Kaposvár; Politikai beszámoló*, 1990. 1.
- 8 MÉSZÁROS Attila: *Példaértékű elhatározás: lemondott első titkári rangjáról és KB tagságáról. Miért felelős Klenovics Imre? Funkcionárius háború Somogyországban* DN Panoráma, Dél-Dunántúli Politikai Magazin (szerk. LOMBOSI Jenő) 1989. április 6. (Továbbiakban: MÉSZÁROS i. m. 1989.)
- 9 Tanai Imre 1988. december 16-i felszólalását viszont csak a régi hatalma féltéseként értelmezték a résztvevő párttagok, de főképpen Klenovics Imre, aki a riportban meg is jegyezte azt, hogy Tanai szerint „a célzott tisztújítás, a váltás, nem azért olyan-e, amilyen, mert én, Klenovics Imre, továbbra is első titkár akarok maradni? Őt /azaz Tanai Imrét - szerző/ tudniillik nem jelölték titkárnak”. Szerintünk – a felszólalása alapján – az egyértelmű, hogy Tanai valóban az is szeretett volna még maradni. (MÉSZÁROS i. m. 1989. 6.)
- 10 Klenovics szerint az ülésen a Politikai Bizottságot képviselő Tatai Ilona a párt szabályzatára hivatkozva nem engedte őt lemondani, mondván,

- hogy a megye „nem maradhatott vezetés nélkül”. (MÉSZÁROS i. m. 1989. 6.)
- 11 MÉSZÁROS i. m. 1989. 7.
 - 12 Ó. KOVÁCS József: *A paraszti társadalom fel számolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945-1965.* (Társadalomtörténeti monográfiák 3.) Bp., Korall, 2012. 1–574.
 - 13 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 4. füzet Találkozás és beszélgetés 2013. január 18-án a CBA-Cent előcsarnokában dr. Kálmán Andrással, a Somogy Megyei Pedagógiai Intézet nyugdíjas főmunkatársával, Kézirat, Kaposvár, 2012-2013. 13-13/A.*
 - 14 MAGYAR i. m. 2012–2013. *Beszélgetés Kálmán Andrással... 13/A.* Kálmán András 1982-ben kilépett az MSZMP-ből. Elmondása szerint a rendszerváltás kezdetén, az 1990-es években, amikor találkozott előbb Klenovics Imrével, majd Hamvas Jánossal, mindketten elnézést kértek tőle, hogy félreismerték, mert azokra hallgattak, akik őket szándékosan félretájékoztatták.
 - 15 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 4. füzet. Találkozás és beszélgetés Anderka Istvánnal 2013. január 15-én Kaposvár, Jókai utca 11-ben a lakásán.* Kézirat, Kaposvár, 2012-2013. 15-16., 15/A-16/A.
 - 16 MAGYAR i. m. 2012–2013. *Beszélgetés Anderka Istvánnal... 15/A.* „Még így is, már rögtön az odaérkezésem után a helyi MSZMP-s „pártklikk” – élén Pintér Lajos párttitkárral – le akart váltani. Pintér a saját emberét, Nagy György főigazgatóvezetőt javasolta helyettem elnöknek.”
 - 17 MAGYAR i. m. 2012–2013. *Beszélgetés Anderka Istvánnal... 15.*
 - 18 Ua. „A vádpontokat a párttitkár felesége, Pintér Lajosné raktáros olvasta fel. (...) Például, hogy nedvesen és olcsón adtam el a kukoricát a szigetváriaknak. Ezzel megkárosítottam a tsz-t... Ez természetesen nem volt igaz.”
 - 19 Ua. Anderka ugyanis nem engedte nekik a „zsebbe menő pénzeket”, így például az addig szokásos dinnyepénzek elosztását sem. Elmondása szerint „ennek az általa kialakított rendnek olyan híre lett, hogyha megjött ellenőrzésre Klenovics Imre megyei első titkár [aki persze nem tudta, hogy Anderka nem volt párttag! – szerző] mindig a hónaalja alá fogott és úgy sétált velem beszélgetni...” – Szerintünk nagyon fontos volt ez a somogyi vidéki életet megvilágító kisebb kitérő.
 - 20 Klenovics ugyan elmondta még a riportban azt is, hogy „az MSZMP felelőssége ma [1989. februárjában – szerző] rendkívül sokrétűen jelentkezik. A pártot egy kollektív büntület nyomasztja...” Szerinte viszont „más egy felelősségi szint egy pártagnál, más egy városi titkárnál, más egy megyeinél, az országos vezetésnél”. (MÉSZÁROS i. m. 1989. 7.)
 - 21 *MDF-Kaposvár, Politikai beszámoló*, 1990. 4.
 - 22 Az MDF-Kaposvár politikai beszámolójának 1990-es készültékora még meg kellett volna lennie valahol ennek az irattárban. Fontosságára való tekintettel legalább a megállapodás lényeges tudnivalóit vagy a pontjait ennek „a nemzet ügyét szolgáló” „okos kompromisszumnak” illetet volna még ebben a politikai beszámolóban is szerepeltetni. Ez alapján szerintem nagy valószínűséggel az egyik MDF-es aláírásban meg a kompromisszum vagy paktum megkötése előtt, vagyis április 18-án az MSZMP épületében – az Elnökség nevében egyszer már felszólaló – Hódos Győző elnök személyét tételezhetjük fel az egyik MDF-es aláírónál. Ld. *MDF-Kaposvár, Politikai beszámoló*, 1990. 1.; illetőleg a jelen tanulmányunk 7. jegyzete.
 - 23 *MDF-Kaposvár, Politikai beszámoló*. 1990. Politikai eseménynaptár 1-6. Ellenben az MSZMP-vel kapcsolatba hozható más találkozások lejegyezve vannak, így például már az első oldalon szerepel az 1989. március 6-i találkozó az MSZMP Programszervező Bizottságával, Szigetvári, dr. Csordás és Szabados részvételével, majd: április 15., MSZMP megyei pártterkekezlete, Szabados -Hódos, felszólalt: Hódos Győző; április 5., Megbeszélés Mihalics Veronikával (MSZMP), Szabados – Hódos, Érdekegyeztető Fórum., május 5. MDF Fórum, vendégek Pásztohy András és Horn Péter országgyűlési képviselők (MSZMP, majd MSZP); június 2. MDF-MSZMP találkozó, Hódos – Paksi – Szabados.
 - 24 *MDF-Kaposvár, Politikai beszámoló*. 1990. 3. Itt a szeptember 18-i dátumnál kétszer is feltüntetik a kadarkúti Falufórumot, a három MDF-es résztvevővel: Szigetvári–Thurzó–Csikely.
 - 25 Az MDF-Kaposvár politikai beszámolója 4. oldalán még az szerepel, hogy már a szeptember 18-i MDF-MSZMP paktum után „ennek következtében szakításra került sor a korábban még ellenzékinek számító szervezetek között.” Másutt, a 2. oldalon pedig az elnökség döntését igazolva azt írják, hogy „a nemzeti kerekasztal tárgyalásai és a szeptember 18-i aláírás azonban azt bizonyította, hogy az elnökség döntése helyes volt. A beszámoló még azt is írja (5. old.), hogy az EKA csak október 23-a után szűnt meg, mert ekkor jött létre az SZDSZ–Fidesz–FKGP kiskoalíció. (*MDF-Kaposvár, Politikai beszámoló*. 1990. 2–5.)
 - 26 Három fontos feljegyzés, jegyzőkönyv került hozzám. Ezeknek a digitális úton, 2012. október 4-én, másolatban történő megküldéséért dr. Vörös Gyulának mondunk köszönetet. (Utalás rá már ld. MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 77–78., 81., 88./21. j, 88./23. j.)
 - 27 Ld. 26. jegyzet.
 - 28 Az 1989. november 23-án kelt nyilatkozatot az SZDSZ-től Ficzeré Máttyás, a Fidesz részéről

- Kristóf Csaba, az FKGP-től Lengyel Ferenc és az MSZDP-től Kurdi Ferenc írta alá.
- 29 Erről az EKA ülésről hiányoztak a „szocdemek” is. Ld. jelen tanulmányunk 26. jegyzetét.
- 30 *MDF-Kaposvár; Politikai beszámoló*, 1990. 1-9.
- 31 Lengyel Ferenc (FKGP) szerint Hódos „teljesen megbízhatatlan volt, így például az időpontok meghatározásában, és állandóan provokálta Incze Domokost (SZDSZ). Hasonlóan negatív volt a véleménye Hódos EKA-beli szerepéről Pintér Károlynak (FKGP) is. Szerinte Hódos, a kaposvári MDF elnök (a november 6-i EKA-ból való kizárása után!) nyilvánvaló, hogy nem küldött maga helyett az EKA-ba a helyi MDF-ből egyetlen képviselőt sem. Hódos „bomlasztó és személyeskedő” viselkedése miatt történő kizáratását pedig csak a pártja, az MDF kizárásának tüntette fel.
- 32 L. J.: *MSZP megyei aktívaértekezlet. Koordinációs tanács alakult. Vér, veríték és könnyek - Vita magas hőfokon* Somogyi Néplap XLV. évf. 299. szám, 1989. december 18., hétfő, 1., 3. Továbbiakban: MSZP megyei aktívaértekezlet i. m. 1989. Somogyi Néplap.
- 33 MAGYAR i. m. Valóság 2013/2. 75., 79. Somogyot az 1990-es országgyűlési választások után – többek között – éppen az MSZP itteni sikere miatt is neveztek el „Vörös Somogy”-nak.
- 34 Az MSZMP XIV. Kongresszusa. Somogyi Néplap, 1989. december 18., hétfő, 2.
- 35 MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 72/35-36. Őt ugyanis az országgyűlési választások első fordulójával egy időben a megyei tanács „alkalmatlansága miatt” az igazgatói székéből is eltávolította. (HORÁNYI Barna: *Fölmondtak a megyei múzeum-igazgatónak. Alkalmatlanság állapotát meg a megyei tanács* Somogyi Néplap 1990. március 31. szombat, 5.)
- 36 MDF-Kaposvár, Politikai beszámoló, 1990. 5. Idézte: „Akkor, abban a helyzetben az állampárt reformerői már megtették az első lépéseket saját pártjuk szétverésére, s nekünk érdekünk volt a törekvésükben őket erősíteni.”
- 37 Sárdi Árpád KISZ-MSZMP-s múltjára ld. MAGYAR i. m. Valóság 2013/2. 68. Brandtmüller a megyei tanács elnökhelyetteseként az ottani MSZP csoport, míg dr. Széles Gyula a Pannon Agrárügytem Intézetigazgatójaként az egyetemi MSZP csoport megszervezője és egyben vezetője volt.
- 38 Pásztohy András és dr. Horn Péter addigi MSZMP-s országgyűlési képviselők is ugyan-csak az MSZP helyi tagjai lettek. (MSZP Megyei Aktívaértekezlet i. m. 1989. 1., 3.)
- 39 *Pártkongresszust javasolt a kaposvári reformkör*. Somogyi Néplap, 1989. május 29., hétfő, 3.
- 40 MAGYAR i. m. Valóság 2013/2. 68/7. jegyz.
- 41 *MDF-Kaposvár; Politikai beszámoló*, 1990. 2-4. E szerint „a viták provokálói Hervai Tibor, Keszericzé Károly, Tamás Tamás (...), Berta Árpád, Lévai József, Szigetvári György és dr. Schmiedt Edit támogatásával (...). Az események személyes tettelegességgig fajultak - Paksi Miklós a cselekedetével súlyosan ártott szervezetünknek.”
- 42 MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 77/6. jegyz., 78., 80-83.; SZIGETVÁRI György: *Egy zsákutcába vezetett jóindulatú tévedés kezdete Kaposvárott*, Kézirat, 2010. 1-4., a képes és szöveges mellékleteivel (55 db): 1-20. (Továbbiakban: SZIGETVÁRI i. m. 2010.)
- 43 SZIGETVÁRI i. m. 2010. 6-7. Dr. Schmiedt levele szerint a kizáró iratban – minden pontos jogi hivatkozás nélkül – szerepeltek az elmarasztalás pontos okai és csupán a radikális csoport „bűnei” kerültek koncepciózusan kiemelésre. A testi sértést elkövető és emiatt az elnökség által is elítélt Paksi Miklós viszont nem lett fegyelmileg kizárva. Az MDF OEB alelnöke, dr. Kisteleki Győző levele viszont még azt is leszögezte, hogy: „nem feltétlenül etikai vétség, ha a tagok csoportja bizonyos kérdésben radikálisan foglal állást, vagy egyáltalán csoportosulnak a szervezeten belül”.
- 44 A dr. Schmiedt Edit ügyvéd és Hervai Tibor 56-os elítélt és POFOSZ-tag által aláírt két oldalas levélben hangsúlyozottan szerepelt az, hogy az „elnök [Hódos - szerző] és baráti köre dönt minden kérdésben, a tagság, de még az elnökség tudta nélkül is. Szisztematikusan elhallgattatják a Hódos baráti körének nézeteivel ellentétes nézeteiket vallókat (...).” (SZIGETVÁRI i. m. 2010. 18.)
- 45 SZIGETVÁRI i. m. 2010. 11.
- 46 MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 77/6. jegyz., 87/8. jegyz. Erről az ún. május 23-i választási csalás ügyéről beszélgetésünk során megkérdeztem Szabados Pétert is. Szabados elmondása szerint nem ismert a városi és a megyei szervezetnél választási csalásokat. „Én csak titkos választásokon vettem részt. Ott lepecsételt papírok kerültek az urnába és háromtagú szavazatszámoló volt. Én sima tagként is mindig elfogadtam a választási eredményeket. Az 1990. május 23-i választáson Szabolcsy János bácsi, az Etikai Bizottság elnöke volt a választási elnök. Szabolcsy elfehéredve szorongatta a papírját és elmondta Szabadosnak, hogy megőrzi a szavazatokat és harminc évre titkosítva beadja azokat a levéltárba.” (MAGYAR i. m. 2011. *Beszélgetés Szabados Péterrel...*; MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 77.) A levéltárba viszont nem került be a Szabolcsy-féle irat. Ld. MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 78./9. jegyz.
- 47 SZIGETVÁRI i. m. 2010. 10.
- 48 Ua.
- 49 Ld. A Magyar Demokrata Fórum kaposvári belvárosi szervezetének programjavaslatát: SZIGETVÁRI i. m. 2010. 13. Az SZDSZ-től Tamás Gáspár Miklós, Mécs Imre, a Fidesztől Kóvér László, Fodor Gábor és az MDF-től Beke Kata, Boross Péter, Ilkey Csaba szerepeltek.

- 50 Ilkey Csaba az MDF képviselőcsoport 1990. július 17-i budapesti ülésén „szinte drámainak minősíthető beszédet tartott, amelyben rámutatott az 1990. április 29-én aláírt [az SZDSZ-el kötött – szerző] paktum káros következményeire. (...) Ilkei Csaba megvágta magát - új sebet gyűjtött a már meglévők mellé...”. SZÜCS István: *Mérföldkövek az Antall-kormány bukása útján*. Püski, Bp., 1998. 32., 34. (Továbbiakban: SZÜCS i. m. 1998.)
- 51 *Ébresztő. Válasz Szigetvári Györgynek.* (főszerk. Hódos Győző) 1990. július, 1. évfolyam 1. szám. A kiadványnak nem lett folytatása. A kiadás, szerkesztést és a benne megjelent cikkeket egy személyben Hódos követte el.
- 52 Dr. Takács Ákos (7400 Kaposvár, Kanizsai út 10.) Magánvélemény egy magánújságról címmel írta meg két gépelt oldalas véleményét. A levél másolatát Szigetvári Györgynek köszönhetem.
- 53 MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 81–83.
- 54 K.Á.M.: *Szakítópróba: Ilkei Csaba tudja, hol a helye, Ügynök volt az MDF kaposvári elnöke?* Magyar Hírlap, 1991. június 13., csütörtök.; MAGYAR i. m. Valóság 2012/11. 80–83.
- 55 MAGYAR i. m. 2011. *Beszélgetés Szabados Péterrel...10.*
- 56 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 1. füzet. Beszélgetés dr. Szép Tamással kaposvári irodájában (Ezredév utca 1.) 2011. február 22-én*, Kézirat, 2011. 12.
- 57 SZIGETVÁRI i. m. 2010. 14–19.
- 58 SZIGETVÁRI i. m. 2010. 1. Babó Benő szerint „egy lelkes, jó szándékú csoporttal volt találkozásunk, akik mindig objektívek, korrektek tudtak maradni, kerültek minden alantas megnyilatkozást?”
- 59 Ld. A július 25-én – dr. Furmann Imre alelnök részvételével – készített tervezet; a 97/1990. ikt. számon július 31-én dr. Szép Tamás és Turbék János aláírásával Szigetvári Györgynek elküldött levél; a Szigetvári György által augusztus 7-én írt válaszlevél másolata.
- 60 Szigetváriék egyéb javaslatai sem kerültek elfogadásra. Például „válasszunk átmenetileg ügyvezető testületet és próbáljuk meg megmenteni azt, ami lassan már veszendőnek tűnik.” (Idézet Szigetvári válaszleveléből, 2. oldal.)
- 61 Aláírók: Szabados Péter, dr. Szép Tamás és Turbék János elnökségi tagok a Városi Szervezet és Szigetvári György, dr. Szijártó József és Berta Árpád ügyvivők a Belvárosi Szervezet, illetve gróf Bethlen István és dr. Furmann Imre az MDF OE részéről.
- 62 SZIGETVÁRI i. m. 2010. 17.
- 63 SZIGETVÁRI i. m. 2010. 18. Szabados Péter megyei elnökként már 1990-ben, augusztusban, az Antall Józseffel való kötcsei találkozásán beszámolt a kaposvári két MDF helyzetéről. Ezen a találkozón a megyei kormánypártok: az MDF, az FKGP és a KDNP képviselőiben ugyanis csak a megyei elnökök, így Szabados Péter, Szikra Péter és Jomagom, dr. Magyar Kálmán vettünk részt.
- 64 MAGYAR i. m. Valóság 2013/2. 79/82. jegyz.; MAGYAR Kálmán: *A Somogyi Keresztény Koalíció rövid története és az 1990-es választási szerepe.* = MTA-ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentalizmus Kutatócsoport évkönyve 2010/2011 (szerk.: RÉFI Attila és SZIKLAI István), Budapest, 2011. 60–62. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. 2011.)
- 65 Ld. dr. Rumszauer János e-mail levele a szerzőnek 2012. március 12-én
- 66 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 1. füzet Beszélgetés dr. Posza Ferencné, szül. Mórítz Sarolta lakásán (7400 Kaposvár, Szent Imre utca és a Németh István fasor 1.)*, Kézirat, 1-2. A Posza házaspár 1990. január 5-én belépett az általam megszervezett és a Somogyi Keresztény Koalíció választási szövetségéhez tartozó Szent Korona Társaságba is. Ők legelősőr Kéthelyen, Balatonmária-Alsón szerveztek KDNP sejtet.
- 67 Börzsi Miklós szerint dr. Poszát is Inotai Ferenc, a KDNP Somogyba kiküldött „pártserzője” bizta meg közvetlenül a kaposvári szervezéssel. MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 1. füzet. Beszélgetés Börzsi Miklóssal akkori munkahelyén (Kaposvár, Dombóvári út 3., angolbazar) 2010. nov. 30-án*, Kézirat, 6.
- 68 Erről 2011. október 25-én e-mailben kértem adatokat dr. Farkas Géza akkori jelöltől is. Ő levelében megírta nekem, hogy maga helyett a válaszadásra illetékesebbnek a már említett, az akkori 2. körzet jelöltjét, dr. Gallai Istvánt tartja.
- 69 GALLAI István: *Mi történt a KDNP-ben Kaposváron? A Kereszténydemokrata Néppárt Kaposvári Alapszervezete Kaposvár, 1998. március 24. 1.*
- 70 MAGYAR i. m. 2010. *Beszélgetés Börzsi Miklóssal... 6.*
- 71 MAGYAR i. m. 2011. 61.
- 72 Bővebben erről MAGYAR i. m. 1997. 2. Idézet belőle: „Én Nagyatád és Barcs, azaz a 6. számú választási körzetben indultam a Somogyi Keresztény Koalíció, azon belül a Szent Korona Társaság képviselőjelöltjeként. (...) Ilyen választási kapcsolatból adódott ismeretségünk dr. Lábady Miklóssal Barcon, s ezért alakult meg legelősőr a KDNP barcsi városi szervezete, amelyet Börzsi Miklóssal ketten hoztunk létre.”
- 73 Dr. Gallai „aktivitására jellemző volt, hogy a budapesti pártközpontot több beadvánnyal megkereste, amelynek a lényege az volt, hogy az ő közgazdaságtudományi szaktudása nem érvényesül (...). Ezekről mindig Keresztes Sándor vagy Ugrin Emese révén értesültünk.” MAGYAR i. m. 1997. 2–3.
- 74 „Az így kialakult helyzet több, mint érdekes volt. A helyi papság a háttérből irányította az embereit. (...) Az alakuló ülés előtt pár nappal a műzeumi

- irodamban megjelent egy kisebb küldöttség, akik Börcki Miklósnak kérdéseket tettek fel, pl. 'járatja-e a gyermekeit hittanra?' Jacsó Győző megkérdezte még Börckitől azt is 'hogymit jelent az, hogy keresztény?' Látszott, hogy ennek a körnek nincs még a bizalma iránta. Azzal is „büntették” a KDNP itteni kibontakozását, hogy dr. Rumszauer János vezetésével eljöttek az alakuló ülésre, de nem léptek be a pártba, hanem csak szó nélkül hazamentek.” MAGYAR i. m. 1997. 3.
- 75 „Olyan kevesen voltunk, hogy csak ideiglenes jelleggel tudtuk kiállítani a városi vezetőséget. Úgy kértük fel városi vezetőnek dr. Gallai Istvánt, dr. Posza Ferencet és Szabó Lajost.” (Az utóbbi csak úgy vállalta el ezt, „ha Garbera István is helyet kap a szervezetben!”) MAGYAR i. m. 1997. 4.
- 76 MAGYAR i. m. 1997. 4. Kutas és Somogyszob biztatásunkra önerőből egy 15-20 fős KDNP csoportot hozott létre. Dr. Gara István és Kovács Géza ugyancsak ebben az időben alakított Nagyatádon KDNP szervezetet.
- 77 MAGYAR i. m. 1997. 4. Távollétében – Börcki Miklós javaslatára – lett pártügyész dr. Csákabonyi Rómeó. Az utóbbinál a teremben morgogás, nemtetszés volt!
- 78 Ugrin Emese aláírásával egy megbízólevelet is kaptam az USA-ban és a Kanadában májustól esedékes látogatásomhoz a párt ügyeinek hivatalos ismertetésére és a támogatók szervezésére.
- 79 Erre az ott készített jegyzőkönyv mellett tanú Börcki Miklós országos intézőbizottsági tag, aki a keszthelyi Festetics kastély nagytermében tartott két napos megbeszélésen részt vett. Börcki a jelölésével az éjszaka kellős közepén keresett meg telefonon. MAGYAR i. m. 2010. *Beszélgetés Börcki Miklóssal... 8/A.*
- 80 Idézet az utam előtt neki írt levelemből: „Közben a Kereszténydemokrata Néppárt megyei vezetője lettem és így olyan minőségben is kaptam megbízásokat. Kérlek, hogy kalkuláljátok be ezt is, mert ilyen jellegű előadásokat, tárgyalásokat is kell tartanom. MAGYAR Kálmán: *Amerikai utam 1990-ben, Dokumentumok 51. Radics Gézának Chicagóba 04. 23-án írt levelem.* (Továbbiakban: MAGYAR 1990, Dokumentumok.)
- 81 A budapesti ügyvédi kamara forradalmi bizottsága megválasztásánál, 1956. október 29-én „az első felszólaló Lácza Ervin volt”. KAHLER Frigyes: *Jogállam és diktatúra. Tanulmányok és előadások.* Kairosz Kiadó, 2005. 61./23. jegyz.
- 82 MAGYAR i. m. 2011. 52./17. jegyz. Di Gioia Éva azt írta nekem: „Erdélyért harcolok: tüntetéseket szervezek, a képviselőházban „előszobázok”, hogy Amerika közvéleményét a román népirtó politikára irányítsam.” (MAGYAR i. m. 1990. Dokumentumok 45.)
- 83 Hajdú Németh Béla, mint a New Brunswick-i Magyar Atléta Club elnöke igen sokat segített nekem és a pártomnak.
- 84 Nem volt egyszerű a dolgom, mert a New York-i Magyar Ház elnöke, Harkay Róbert még azt is megtiltotta tagjainak, hogy Hóka Ernő elnökkel és fivérével Mihállyal, a párt főtitkárával kapcsolatot tartsanak. Így, aki Hókákékkal kapcsolatba került (köztük én is!) a Harkay-féle tiltó rendelkezés miatt egyáltalán nem szerepelhetett a Magyar Házban. Az említett diszkrimináció miatt tiltakoztam én is, amikor levelemben megírtam ezt: „hangsúlyozom, hogy mint pártelnök minden külföldi magyar emberrel, egyesülettel, párttal találkozni kívánnék. Különösen olyanokkal, akik a keresztény Magyarorszáért és annak népéért valamit tenni, netán segíteni kívánnának”. (Kiváltképp azért is, mert erre írásos megbízásom volt az Országos Pártvezetőségtől.) – Idézet a Látzay Ervinnek 1990. április 23-án írt levelemből. (MAGYAR i. m. 1990. Dokumentum 56.)
- 85 Az ő révén kerülhettem baráti kapcsolatba az ugyancsak kiváló történésszel, dr. Szilassy Sándor glassboroi egyetemi könyvtárigazgatóval. Vitéz püspökkel járhattam közel egy évtizeden keresztül a New York-i egyházkerületi református papi- és esperesi gyűlésekre is.
- 86 Úgy éreztem, megismerhettem egy, a kívül-belül a Kossuth Lajos által már a római birodalomhoz hasonlított, hihetetlenül gazdag amerikai világot. Ld. MAGYAR Kálmán: *A honfoglalás és az Árpád-kor régészeti emlékei...* (Nemzeti Történelmünk I. Jubileumi kötet), Kaposvár, 1993. 164–174.) című könyvem pár gondolatát.)
- 87 MAGYAR i. m. 1993. 167–173. Paposi professzor tanítványaként kerestem fel Somogyban a babócsai kutatásaimnál Ms. Franziska Hergenrader (The University of Clarion in Pennsylvania) a koreai-magyar kapcsolatok kutatója
- 88 Itt is találkozhattam más somogyiakkal, például dr. Varjú László orvossal, 56-os menekülttel. Ohio államban Akronban alakított ki egy magyar „Pantheon” – egy másik magyar, az ugyancsak 56-os menekült Dömötör Tibor református püspök.
- 89 Itt feleségem nővére, Molnár Éva és férje, Molnár Tibor fogadtak, valamint az ugyancsak feleségem közeli rokona, bátyja, az 56-os menekült Hrotkó Csaba és Emőke
- 90 MAGYAR i. m. 2011. 52./18. jegyz. Az ottani bencés szerzetes, Hites Kristóf szervezésében megbeszélést folytattam a helyi közösség két fontos emberével, a Pásztor László-féle AMOSZ vezetőségi tagjaival.
- 91 Villányi Miklós – már a többi, a még elő Demokratá Néppárti képviselőhöz hasonlóan – automatikusan a KDNP tagja lett. Villányi Miklóssal még egyszer, 1993-ban Vancouverban újra találkoztam. 1994-ben, a Kaposvárra vissza-települése után hamarosan meghalt.
- 92 MAGYAR i. m. 1990. Dokumentumok 28.
- 93 MAGYAR i. m. 1990. Dokumentumok 3–8. A

- somogyi gyökerekkel is rendelkező Egyed Attila egy MDF csoportot vezetett. Egyed Attila is 56-os volt. Az edmontoni Ujvárosy István, Pungur József tiszteletes és felesége, valamint a nem 56-os „újak” között is kiemelkedőt alkotott Hajdú Lajos szobrász. Ők a Corvin History Society vezetői voltak. Mindkét városban ekkor már több MDF szervezet is létezett.
- 94 Az összeszedett tagdíjakat késő ősszel adta át nekem Kaposváron Kolonits György, az ottani szervezet pénztárosa. Ez a pénz később – Garbera István KDNP titkár által – az OTP-nél nyitott KDNP-s devizaszámlára került.
- 95 MAGYAR i. m. 1997. 6.
- 96 Lásd jelen tanulmány MDF Belvárosi Szervezetéről szóló fejezet 51. jegyzetét, az Ébresztő újságban megjelent hirt.
- 97 MAGYAR i. m. 1997. 5. Torkos Tamás somogyvári és Szilágyi János barcsi pártvezetők a régiiek voltak.
- 98 Börzsi a családjával együtt Balatonföldváron (?!), egy általa bérelt éttermet vezetett.
- 99 MAGYAR i. m. 1997. 5–7.; MAGYAR i. m. 2010. 8–8/A.. *Beszélgetés Börzsi Miklóssal...*
- 100 Számomra akkor is inkább a szakmai és nem a politikai karrierem alakulása volt a döntő. Többen is segíteni akartak ezen a helyzeten; ez derülhet ki Sándorfy György országgyűlési képviselő által, 1990. július 28-án nekem írt levélből is: „Az elmúlt hét végén a koalíciós értekezleten együtt voltam Lukács Miklós államtitkárral (...), kértem a segítségét. Említettem neki, hogy Ugrin Emesétől is kaphat információt. (...) A hét közepén ismét beszéltem Lukáccsal a Parlamentben, amikor közölte velem, hogy Emesétől is jó információt kapott.”
- 101 A külhoniak is többször megkerestek telefonon, illetve személyesen a különböző ötleteikkel. Nagyon hasznos volt többek között a Los Angeles-i Hrotkó Emőkének a Lábodon plébánosként működő rokonával, Dudás Rudolffal kapcsolatos információja.
- 102 Szabados Péter a kaposvári városi és a megyei szervezet, Szikra Péter az FKGP és én a KDNP megyei szervezetének az elnökeként vettünk részt ezen a tájékoztatón. Megtudtuk tőle, hogy ezek a kérdések nemcsak az MDF képviselőcsoportja, hanem június 11-től már a kormány körében is napirenden vannak. Ezekre további forrás: SZÜCS i. m. 1998. 28.
- 103 Ld. jelen tanulmány 63. jegyz. Elek Dezső, a balatonföldvári városi tévé hírszerkesztője megígérte, hogy megküldi a kötcsei találkozóról készített filmjének egy másolatát, míg a találkozó egyik szervezője, Vörös Gyula a megbeszélés leírását ígérte meg, sajnos mindkettő esetében már több éve hiába.
- 104 *Somogyi pártpaktum a komcsiveszély ellen. Somogy megcsinálta a saját koalícióját.* Reform 1990. július 27. 10., 12. (Továbbiakban: Reform i. m. 1990. 12.)
- 105 Reform i. m. 1990. 12.
- 106 A 2013. március 31-én a szerzőnek írt e-mail levele, 3. Kristóf Csaba 1989. október közepétől 1990. január közepéig volt választmányi tag. Ld. KRISTÓF i. m. 2013. 1–7.; ill. róla megjelent: *Tiszta lappal.* Szerk. BOZÓKI András, Bp., 1992. 247.
- 107 KRISTÓF i. m. 2013. március 31-i levele szerint Deutsch „űgy szavaztatta meg, hogy elment a közeli kollégiumba, hogy »Gyertek lányok! Segítetek!« és hozott kb. 200 tinit, akik mindent megszavaztak. Ennek hatására a korábban a kaposvári csoport meghatározó emberei (...) mind kiléptek a Fideszből...”
- 108 KRISTÓF i. m. 2013. 5. Egyik oka az volt, hogy „Deutsch üvöltve közölte a somogyi fideszesekkel egy rendezvényen, hogy amíg engem ki nem rúgnak, addig Somogy nem fog egy fillér támogatást sem kapni”.
- 109 VÖRÖS Gyula: *Fidesz – Dr. Vörös Gyula visszaemlékezése (javított változat)* Kézirat, Kaposvár, 2012. 13.
- 110 VÖRÖS i. m. 2012. 13.
- 111 VÖRÖS i. m. 2012. 15.
- 112 KRISTÓF i. m. 2013. 3.
- 113 Ld. jelen tanulmányunk MDF Belvárosi Szervezetének a rövid működéséről szóló 50. jegyzetét.
- 114 *Reform* i. m. 1990. 12.
- 115 *Reform* i. m. 1990. 12.
- 116 MAGYAR i. m. 1997. 3. Hiába álltak többen melém a vitában, Garberát nem lehetett az SZDSZ-szel való koalíciós indulástól eltéríteni.

A thatcherizmus

(A Vaslady öröksége)

(*Ellentmondásos megítélés*) 2013. április nyolcadikán, 87 éves korában agyvérzésben elhunyt Margaret Thatcher (1925–2013), egykori brit miniszterelnök (1979–1990), a „Vaslady”. Mind külföldön, így saját hazájában, mind nálunk a közgazda szakma rendkívül megosztott a róla elnevezett gazdaságpolitikai filozófia és gyakorlat, a „thatcherizmus” megítélésében. Jól lehet érzékelni, hogy szinte minden negatív bíráló értékelés mögött jó adag ideológiai elfogultság, és egyben torz egyoldalúság húzódik meg. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy három választást nyert meg a Konzervatív Pártnak (1979, 1983, 1987), mégpedig egyre nagyobb fölénnyel, ami önmagában is jelez valamit. Hatalmon levő kormány ritkán szokta növelni népszerűségét!

Ami a hazai közgazda szakma hozzáállását illeti (erre fogok koncentrálni), a következő tévedésekre szeretnék rámutatni:

1. Összekeverik a monetarista elméletet a gazdasági *liberalizmussal*, aminek az az oka, hogy Thatcher, Reagan, Friedman monetarista és egyben liberális volt. De majd látni fogjuk a svéd szociáldemokrata miniszterelnök, Olof Palme (1983–86) esetében, hogy a kettőt nagyon szépen el lehet választani egymástól. Annyi megjegyzés kívánkozik még ide, hogy Thatcher brit, Reagan és Friedman amerikai, és a liberalizmus a fejlett centrum országoknak kedvez, hiszen nincs akadály az ő versenyképes áruik előtt. Azonban elgondolkodtató, hogy egy brit közgazda, bizonyos Richard Portes szerint (az 1970-es években vagyunk!) a tervgazdaságú országokban sokkal eredményesebb lehet a monetarista gazdaságpolitika, mint a piacgazdaságban ([5.], 8. o.). Hogy is állunk akkor a liberalizmussal? Erről majd később részletesen.

2. Összekeverik a monetarista gazdaságpolitikát a *fiskális restrikciónal*. Ezért beszélnek időnként a hazai közgazdák valami „idejétmúlt”, embertelen, „nyerskapitalista” módszerekről, mint a monetarizmus lényegéről. Például olvastam, hallottam ilyesfajta kritikákat az elhíresült Bokros-csomaggal kapcsolatban (1995–96) is, mármint vannak, akik azt hiszik, hogy ez a „stabilizációs” csomag valamiféle monetarista recept lett volna. Majd látni fogjuk, hogy ama Bokros-csomag és a monetarizmus tűz és víz, egymás ellentétei. A Bokros-csomag épenséggel egy *antimonetarista* gazdaságpolitika volt. Ismétlődő kérdésem ugyanakkor: ha a monetarista gazdaságpolitika ilyen „embertelen”, „nyerskapitalista” politika, akkor miért nyert Thatcher három egymás utáni választást, mégpedig növekvő és nem csökkenő népszerűséggel? Egy felmérés szerint Thatcherre 1987-ben hárommillió munkanélküli is szavazott! Vajon miért? De álljon itt az egyébként rendkívül kimért, hűvös Milton Friedman egy gúnyos megjegyzése: „Különös érdeklődéssel tanulmányozok mindenfajta egyensúlyteremtő fiskális megszorító politikát és elméletet. Igaz, még soha sehol sem vezettek eredményre.”

3. Általában véve is összekeverik Thatcher szavakban hirdetett gazdaságfilozófiáját konkrétan megvalósult gazdaságpolitikai gyakorlatával. Holott a kettő nem mindig fedte egymást.

4. Nem képesek megkülönböztetni a lényegét a lényegtelenről. Elnézészt, a kissé csipős megjegyzésemért, de ez a középster fő jellemzője mindig. Kiemelik a deregulációt, a privatizációt, de nem értékelik a brit gazdaságszerkezet átalakítása, a brit gazdaság modernizációja, versenyképességének helyreállítása terén elért eredményeket.

(Az *életpálya*) 1925. október 23-án, Granthamben született, Margaret Hilda Roberts néven, a Thatcher nevet férje, a jómódú üzletember, Denis Thatcher után vette föl. Házasságukból két ikergyermek született. Oxfordban szerzett előbb vegyészmérnöki, majd pedig jogi diplomát. 1959-ben, 33 évesen a Konzervatív Párt parlamenti képviselője, 1961–65 között Harold Macmillan kormányában államtitkár, 1970–74 között Edward Heath kormányában oktatási miniszter. 1974-ben egy bányászsztrájk megbuktatja a konzervatív kormányt, 1975-ben Thatcher átveszi a párt irányítását Heath-től. 1979. május 3-án előrehozott választások Nagy-Britanniában, a Munkáspárt veszt, Thatcher az ország első női miniszterelnöke. Egyben, azóta is az egyetlen, aki egymás után három választást megnyert az országban.

1981-ben Geoffrey Howe pénzügyminiszterrel közösen jelentős *adóemelést* hajt végre. Ez nagyon fontos, mert ellentmond a monetaristákról sugallt képnek, hiszen ők állítólag mindig adót csökkentenének! (Matolcsy Györgynek jó lenne ezen elgondolkozni!) Mérsékli a kormányzati kiadásokat, és kezdettől fogva a fontsterling külső és belső megerősítésére helyezi a hangsúlyt, vagyis csökkenti az inflációt, felértékeli a nemzeti valutát. Ez is nagyon fontos, majd emlékeztetek később a Bokros csomag forintleértékelő, inflációs politikájára! Mindennek következtében csökken a kamatláb, beindul a gazdaság növekedése, valamint – és ez a legfontosabb! – elkezdődik a reálberek dinamikus emelkedése! Ez a piac oldaláról serkenti a gazdaságot. Majd látni fogjuk ezzel szemben a Bokros-csomag drasztikus életszínvonal rontó hatását, ami egyben újabb súlyos recessziót idézett elő 1995–97 között.

1982 februárjában az argentin katonai junta, Leopoldo Fortunato Galtieri tábornok vezetésével lerohanja a Falkland-Malvin szigeteket, ám Thatcher odaküldi a brit flottát és visszaszerzi a szigeteket. Egy Exocet torpedóval megsemmisítik az argentin flotta zászlóshajóját, a Belgramót, 800 tengerész merül a hullámsírba. Közben kirobban a militáns szakszervezeti vezér, Arthur Scargill által vezetett bányászsztrájk. Thatcher tanult a Heath-kormány 1974-es bukásából, a brit szénbányászat felszámolása előtt feltölti a raktárakat dél-afrikai import szénnel. Új jelenség: a brit ipari munkásosztály nem áll a bányászok mellé, akik elszigetelődnek és vereséget szenvednek. 1984-ben találkozik Mihail Gorbacsovval, aki még csak KB titkár a szovjet kommunista vezetésben, és fölismeri, hogy ő a jövő embere. „Maga tetszik nekem” – mondja a Heathrow repülőtéren a búcsúztatáskor. Ugyanebben az évben Magyarországra látogat, találkozik Kádár Jánossal, fokhagymát vásárol a Dimitrov-téri vásárcsarnokban. Akkoriban sokan nem értik az erősen antikommunista retorikát hangoztató Vaslady pragmatikus nyitását a keleti blokk bizonyos jól behatárolható szegmense felé. Nem véletlen azonban, hogy a politikai és gazdasági reformokat megvalósító Kádár-rendszert, valamint a szovjet vezetésen belül új, friss hangot megütő Gorbacsovot igyekszik támogatni. 1984-ben az IRA öt halottat követelő merényletkísérletét éli túl Brightonban, a Konzervatív Párt kongresszusán. Utolsó ciklusában, 1987–90 között megint adót *emel* (bevezeti a nagyon népszerűtlen „fejadót”), ami tüntetéseket vált ki a kormány ellen. Nem adót csökkent tehát, hanem adót emel, hangsúlyozom újra, kedves Matolcsy György... Egyébként itt az ellentmondás Thatcher meghirdetett elvei és gazdaságpolitikai tettei között: ő tényleg híve volt az adócsökkentésnek. Viszont idejében fölismerte saját korlátait. Emlékeztetnék arra, hogy 2010–11-ben Matolcsy György gazdasági miniszter adócsökkentési programmal indul, amiből végül összességében adóemelés lett, mert nem is lehetett más.

De az adóemelés Nagy-Britanniában sem népszerű, így erőteljes támadások zúdulnak George Howe pénzügyminiszterre, aki 1990. november elsején lemond. Valójában ez már a Thatcher személyének szóló támadás a Konzervatív Párton belül, és így 1990. november 22-én, egy belső puccs eredményeként ő is távozásra kényszerül. 2003-ban meghal férje,

Denis Thatcher. 2007-ben szobrot emelnek neki a brit parlamentben, ő az első, aki ilyen megtiszteltetésben részesül még életében. 2013-ban, a temetésén a királynő, II. Erzsébet is részt vesz, ami utóljára Winston Churchill búcsúztatásakor fordult elő, 1965-ben.

(*A thatcherizmus előzményei*) Margaret Thatcher 1979-ben, az olajválságból kinövő súlyos strukturális válság tetőpontján veszi át a kormányrudat. Nagy-Britannia ekkor Európa beteg „oroszlánja”, pangással, kétszámjegyű inflációval, húsz százalékos körüli munkanélküliséggel. Ez így együtt (stagnálás + infláció + munkanélküliség) a közgazdák rémálma, a stagfláció.

1973. október hatodikán kitör a közel-keleten a jom kippuri¹ háború, vagyis a negyedik arab–izraeli háború². Anvar Szadat egyiptomi elnök váratlan támadást intéz a Szezei-csatorna teljes hosszában az áttörhetetlennek hitt Ben Gurion-vonal ellen, és visszaszerzi a Sínai-félszigetet. Október huszadikán Richard Milhouse Nixon amerikai elnök négy milliárd dollár pótlólagos segílyt szavaztat meg a Kongresszussal Izrael számára. Ekkor az Arab Liga bojkottot hirdet az Izraelt támogató nyugati államokkal szemben, államosítják az olajkitermelést, nem szállítanak olajat. 1974 márciusában ezt felfüggesztik (az olajkitermelőknek is élniük kell valamiből), de négyeszeresére emelik az olaj árát a világpiacon. 1980-ig még három nagy áremelés zajlik le az olajpiacon, aminek eredményeként az 1972-es ár a harminckétszeresére, 36 dollárra nő barrelenként. Ez fölhajtja mindenfajta energiahordozó és nyersanyag árát, véget ért az olcsó nyersanyag és energia korszaka. Ez a korszak még a XIX–XX. század fordulójának komplex technikai-technológiai forradalmának eredménye volt, amikor is az olcsó, könnyen kitermelhető, szállítható olaj válik a közlekedési energetika alapjává a belsőégésű motor megjelenésével. Nagyon olcsóvá, hatékonyá válik a tömegáruk és emberek szállítása, ennek következtében a Földgolyó összezsugorodik, a perifériák belépnek a nemzetközi munkamegosztásba, kimeríthetetlennek tűnő nyersanyag- és energiaforrásaikkal, olcsó munkaerőjükkel.³ A XX. század első felében ennek a modellnek a kifutását késlelteti három „apróság”, a két világháború, és közte a nagy válság. Az olcsó nyersanyagra és energiára alapozott exponenciális növekedés a II. világháború után bontakozik ki, és tart három évtizeden át töretlenül. Az olcsó inputokra alapozott tömegtermelés lehetővé teszi százmilliók életszínvonalának látványos javulását, általánossá válik az automobilizmus, a háztartások elektrifikációja, gépesítése stb., ugyanakkor ez egy rendkívül pazarló és környezetszennyező modell. Az 1973-as olajválság ennek a modellnek vet véget, hirtelen nagyon kemény hatékonysági korlátok (költséghatárak) jelennek meg input oldalon, valamint az energia- és nyersanyagár-robbanás önmagában egy inflációs spirált indít be, így véget ért az árstabilitás kora. Sajátos módon éppen ekkorra érik be az a baloldali szociáldemokrata politikai és gazdasági filozófia a fejlett nyugati társadalmakban, amelyet „szociális piacgazdaság” néven ismerünk, paradox módon a kereszténydemokrata Ludwig Erhard nyugatnémet gazdasági miniszter nyomán. (Ez a tény is sokatmondó: egy konzervatív jobboldali politikus fogalmaz meg egy szociáldemokrata töltetű programot!) Vegyük észre, hogy a paternalista, újraelosztó politikai modellek (kommunista diktatúra, szociáldemokrata jóléti állam) anyagi alapja input oldalról az olcsó nyersanyag és energia volt. Amint ez megszűnt, e modellek alól kicsúszott a talaj. A kommunista diktatúrák még másfél évtizedig vergődnek, majd összeomlanak, a szociáldemokrácia viszont sajátos metamorfózison megy keresztül: földalja a jóléti állam *gazdasági modelljét*, és átveszi a gazdaságpolitikában a monetarista recepteket. Hangsúlyozom a *gazdasági modell* meghatározást, mert ez nem jelenti a jóléti *társadalmi modell* feladását! Ebben majd a svéd szociáldemokraták járnak az élen: „kapitalista motor a termelésben, szocializmus az elosztásban”. Egyben bebizonyítják, hogy lehet ezt „csinálni” ultraliberalizmus, „nyerskapitalizmus” nélkül is, szorosra

szótt szociális hálóval. Elválasztják egymástól a gazdaságot és a szociálpolitikát, nem keverik össze a két szférát, meghagyják a gazdaság autonóm mozgásterét, amelynek keretei között működhetnek torzításmentesen a gazdasági (piaci) törvények, így azok szelekciós hatása is. Svédországban törvény tiltja a gazdaságnak nyújtott állami támogatást. Amikor a Volvo cég csődbe jutott, az állam nem mentette meg, a kínai tőke vállalta el ezt a szerepet. (Ma az Európai Unióban Magyarországon a legmagasabb az állami támogatás a GDP-hez viszonyítva! Mi még mindig összekeverjük a gazdaságot a szociálpolitikával, ami fából vaskarika. Jó példa erre a „munkahelymegtartó támogatás”, valamint a minimálbér emelés állami támogatása az adófizetők pénzén. Ide tartozik a multiknak nyújtott tetemes beruházási támogatás, azzal megideologizálva, hogy munkahelyeket teremtenek. A hazai kkv-szektor sokkal több munkahelyet teremthetne ebből a pénzből! Erre mutat rá Csath Magdolna. [1.]

A nyugati kormányok először nem értik a válság lényegét, klasszikus ciklikus újratermelési zavarként kezelik, egyes számú közellenségnek a munkanélküliséget tekintik, és dotációkkal próbálják megmenteni a bajba jutott ágazatokban a munkahelyeket, ugyanakkor elhanyagolják az infláció elleni harcot. Csakhogy a dotációk forrása válság idején nem lehet például adóemelés, marad egyetlen megoldásként a költségvetési deficit, vagyis az állam eladósodása. Viszont ez többlet pénzkibocsátást jelent a zsugorodó reálgazdasághoz képest, ami a fő inflációgerjesztő tényezővé válik, tehát föllép a stagfláció. Kimerült a keynesiánus költségvetési politika⁴ eszköztára: nem lehet már játszodozni a növekedés/recesszió – pénzstabilitás/infláció – foglalkoztatás/munkanélküliség „szentháromságával”, együtt kellene kezelni a három negatívumot, ami viszont lehetetlennek tűnik. A keynesi rendszerben, ha recesszió van, pénzt kell pumpálni a gazdaságba, például állami megrendelésekkel serkentve a gazdaságot; ha viszont „tűlfűtött” a gazdaság, emelkedik az infláció, akkor „hűteni” kell a gazdaságot pénzvisszafogással, például kamatemeléssel, de főként az állami megrendelések visszafogásával. Az olajválság után ez a fajta „játszodozás” lehetlenné vált. A keynesiánus költségvetési politikai eszköztár kimerülésének másik fontos oka, hogy a költségvetés kiadási és bevételi oldalai politikai okokból merevekké váltak, nagyarányú gyors változtatásuk már nem lehetséges, mert valamilyen társadalmi csoport érdekeit sérti. „Apró” megjegyzésem: az adópolitika is ennek az eszköztárnak a része, már régen hatástalan a vele való operálás, jó lenne, ha ezt a magyar gazdaságpolitika is megértené végre. A 2010–2013 közti időszak magyarországi történései is ezt tűnnek alátámasztani: a „versenyképes” adórendszert (ami egyébként is fából vaskarika, kérdezzük csak meg erről a svédeket!) nem sikerült megteremteni. Egy ország versenyképessége ugyanis nem az adórendszeren, nem az elvonás mértékén múlik (lásd: Skandinávia!). Csath Magdolna hívja föl a figyelmet arra [1.], hogy nem az adóelvonás mértéke a lényeg, hanem az, hogy az adóbevétel az állam mire költi. Ha egy válságban levő ország a szűkös bevételeit stadionokra, terek átépítésére stb. költi, az bizony elég szerencsétlen megoldás. A jelen helyzetben el kellene halasztani ezeket a presztízsb beruházásokat, majd amikor már dinamikusan növekszik a gazdaság, akkor kell ezekre visszatérni!

Az 1970-es években a kereskedelmi deficcittel küszködő országok kormányai egymással versengve értékelték le saját nemzeti valutájukat, így akarván serkenteni az exportot, és visszafogni az importot. Ez a leértékelés is fontos komponense lett a felszökő inflációnak, ugyanakkor csak nem javult a külkereskedelmi mérleg. Éppen a leértékelés volt ennek a fő oka, ugyanis csak arra jó, hogy az elavult, versenyképtelen exportszerkezetet konzerválja! Ez a gazdaságpolitika nem más, mint a „sündisznóállás szindróma”: a gazdaság nem alkalmazkodik, hanem védekezik, mert a gazdaságpolitika nem érti a válság lényegét: az elavult gazdaságszerkezet az alapprobléma, azt kellene megváltoztatni.

Az 1970-es évek végén színre léptek a monetaristák, akik jelentős gazdaságfilozófiai fordulatot szorgalmaztak.

(*A monetarizmus*) A monetarista iskola (mennyiségi pénzelmélet) kidolgozója Arthur Cecil Pigou (1877–1959) volt. Neoklasszikusként visszatért Adam Smith (1723–1790) „láthatatlan kéz” elméletéhez, miszerint a piac, egyfajta láthatatlan kézként, megteremti a sok egyéni önzés eredőjeként a közjót, de csak akkor, ha torzításmentesen működhet. Az államnak tehát ki kell vonulnia a gazdaságból, egyfajta bóbiskoló éjjeliőrként csak akkor szabad beavatkoznia, ha bajt észlel. Az egyetlen szabályozási eszköz az állam kezében a pénz mennyiségének pontos adagolása a reálgazdaság szükségletei szerint. Ebből tényleg azt gondolhatnánk, hogy a monetarizmus egyenlő a gazdasági liberalizmussal, de föl kell tenni a kérdést: a pénzmennyiség útján való szabályozás mennyivel kisebb intenzitású szabályozás a keynesiánus költségvetési politika eszköztárával összehasonlítva? És itt utalnék megint a korábban említett brit közgazda, Richard Portes fejtegetésére⁵ az 1970-es évekből, miszerint a tervgazdaságok sokkal hatékonyabban alkalmazhatnák a monetarista szabályozást, mint a piacgazdaságok. Portes éppen azzal érvel, hogy a pénzmennyiség meghatározása a tervgazdaságban sokkal pontosabb lehet, mint a piacgazdaságban, és hogy ez a szabályozás nagyon is hatékony, átfogó állami irányítást jelent a gazdaságnak. Még a keynesiánusi költségvetési politikánál is hatékonyabb vezérlés valószínűsíthető meg, ha a monetáris gyeplőt az állam szorosan a kezében tartva tudatosan használja is ezt a gyeplőt.

Amikor az állami szabályozás intenzitását mérjük, érdekes 30-60 éves (egyre rövidülő) periódusokat mutathatunk ki e téren a világgazdaságban:

1. 1873–1933 (60 év): szabad piacgazdaság, liberalizmus. (1873 az első nagy szinkronizált világválság kezdete, ezért indítottam innen.)

2. 1933–1973 (40 év): állami beavatkozás, keynesiánus költségvetési politika. A vége felé a piaci gazdasági törvények már teljesen torz módon, elfojtva működnek, a voluntarizmus jeleit érzékelni a nyugati országok gazdaságaiban is, nem csak a szovjet tömb tervgazdaságaiban. Például nem működik a schumpeteri⁶ „teremtő pusztulás”, vagyis a piac szelektáló szerepe, életben tartják az elavult, konzervatív nehézipart.

3. 1973–2008 (30 év): az állam kivonul, a piac visszaveszi funkcióit. Leépül a gyárkérményes, nyersanyag- és energiafalu nehézipar, fölépül a romjain a „brainigényes”, fehérköpenyes új gazdaság, a high-tech ipar.

4. 2008–.... Az állam újra szabályozni akar, már olyan területen is, mint a bankszektor. Kiváltó oka a bankválságból kinövő (az amerikai jelzáloghitel-piacról kiinduló) új gazdasági világválság.

Azonban hangsúlyozom, hogy a monetarista szabályozás, vagyis a pénz pontos adagolására szorítókozó szabályozás csak a felszínen tűnhet kevésbé intenzív és hatékony beavatkozásnak a gazdaságba, mint a korábbi költségvetési politika. Sőt, bizonyos tekintetben, minden szférára kiterjedő automatizmusai révén még hatékonyabb és intenzívebb szabályozó módszernek bizonyult. Ezt vette észre Richard Portes, nagyon helyesen.

A monetarista gazdaságpolitika kiinduló pontja mindig is a pénzstabilitás, amely minden mást megelőz. Nem leértékelődő (erős), nem inflálódnó nemzeti valuta szükséges ahhoz, hogy a pénzmennyiség útján való szabályozás eredményes legyen. Az infláció azért is az egyes számú közellenség, mert akadályozza a gazdasági szerkezetváltást, ugyanis az alacsony hatékonyságú szektor inflációs árnyereség bezsebelése révén túl tud élni, tovább tudja háritani a rossz költséggazdálkodás következményeit a fogyasztókra. Ugyanígy káros a valutaleértékelés, mert csupán az elavult exportszerkezetet konzerválja, illetve önmagában is inflatorikus hatású.

Az infláció sokak szerint „demokratikus”, mert mindenkit egyformán súlyt. Ez azonban tévedés, az inflációnak vannak haszonélvezői és kárvallottjai. Nyertesek a nagy pénztulajdonosok (a magas kamatláb révén!), az alacsony hatékonyságú szektor befektetői;

vesztesei mindig a bérből, fizetésből, nyugdíjból élő kisemberek. A magas infláció elfedi a beteg góccokat, konzerválja az elavult makroszerkezetet, ugyanakkor felerősíti a vagyoni és jövedelmi differenciálódást. Egy kis réteg (nagyon) meggazdagodik, a tömegek viszont elszegényednek. A közelmúlt magyar gazdaságtörténetében (Bokros-csomag, 1995–96; Gyurcsány–Bajnai-csomag, 2008–2010) tudatosan alkalmazták is az inflációt arra, hogy a fogyasztás oldaláról (értsd: a kisember zsebéből) a felhalmozás oldalára (értsd: a milliárdosok számláira) csoportosítsák át a jövedelmeket. Ezt Bokros Lajos például nyíltan ki is mondta! Az úgymond, fedezetlenül kiáramlott jövedelmek elinflálása (értsd: a bérből, fizetésből, nyugdíjból élők tömegeinek elszegényítése) tudatos gazdaságpolitika volt mindkét csomag esetében. Azért volt hibás ez a logika (túl az elképesztő cinizmusán), mert Magyarországon az egyensúlyi zavarokért sohasem a „túlfogyasztás” volt a felelős, lévén, hogy ilyen sose létezett. 2013-ban az egy főre jutó GDP terén az EU-átlag 60 százalékán állunk, míg a reálbér színvonal terén, a 22 százalékán. A bérek messze elmaradnak a valós teljesítménytől. Az is érdekes tény, hogy Európában a magyar munkavállalókon kívül csak a görögök dolgoznak többet, munkaórában mérve!

Még egy nagyon fontos felismerése volt a monetaristáknak, nevezetesen Milton Friedmannek: szigorúan be kell tartani a pénzellátás egyenletességének kritériumát. Nem szabad a pénzmennyiség terén fluktuációkat vinni a gazdaságba, mert ezek átgyűrűzve a reálgazdaságra, ciklikussá teszik azt, vagyis az ilyen rángatózások eredményezik a válságokat. Friedman odáig megy, hogy tagadja a túltermelési válságok létét is. Szerinte az 1929–33-as válság igazi oka a monetáris szférában jelentkező felelőtlen beavatkozás volt. Az államok először hitelexpanzióval túl sok pénzt pumpáltak a „rendszerbe” (az emberek hitelből vettek részvényeket!), majd amikor ez a pénzügyi luftballon a részvénytőzsdén kipukkadt 1929-ben, akkor következett a fékberántás, a kapkodó monetáris szűkítés, aminek eredménye lett a bankrendszer csődje (1931), illetve a „túltermelés” a mesterségesen összeszűkített vásárlóerőhöz képest. A tőzsdekrach önmagában még nem eredményezett válságot, azt a kormányok meg gondolatlan monetáris politikája erősítette válsággá. 1999-ben volt egy hasonló méretű tőzsdekrach a Wall Streeten, de nem lett belőle válság, mert a Clinton kormány (1993–2001) nem kapkodott, hagyta a piaci automatizmusok alapján megoldódni a problémát. Ellenben a 2008 őszi kirobbant gazdasági világválság előzménye George W. Bush kormányának (2001–2009) három lépésben végrehajtott nagyarányú, 1500 milliárd dollárra, a GNP 15 százalékára rúgó adócsökkentése volt, ami a pénzügyi buborékot eredményezte a spekulatív jelzáloghitel piacon.⁷

(Thatcher gazdaságpolitikája) A brit gazdaság már az olajválság előtt a recesszió jeleit mutatta, 1973 után pedig egyre súlyosabbá vált a helyzet. Thatcher 1979-ben a fontsterling megerősítésével, az infláció letörésével kezdte, és a brit gazdaság radikális szerkezetváltásával folytatta: leépítette a gyárkémiényes ipart, és felépítette romjain a fehérkőpenyes, brainigényes, új gazdaságot. Megvonta a dotációkat a szénbányászattól, azonnal bezárt Skóciában 23 szénbánya. Kimutatták, hogyha Dél-Afrikából importálják a szenet, akkor is egyharmadannyiba kerül, mintha otthon bányásznák. Leépítette a brit acélipart, egyetlen kohót hagyott életben, a sheffieldit. Szinte leradírozta a skót felföld nehéziparát, igaz, hamarosan Skócia legfontosabb exportcikke a számítógép lett. Grandiózus ütemű és méretű makrogazdasági szerkezetváltás, igazi világgazdasági korszakváltás ment végbe Nagy-Britanniában az 1980-as években. Thatcher nem bírta a „majd a magántulajdon, majd a piacgazdaság megoldja a szerkezetváltást”⁸ jellegű vajákos ráolvasásra, ahogy ezt a magyar gazdaságpolitikusok tették a rendszerváltás után. Kézi vezérléssel ment végbe a nagy szerkezetváltás, és nem spontánul, „piaci alapon”.

Nézzük az infláció letörését és a reálbér emelkedését az 1980-as években:

**A fogyasztói árak és a bérszínvonal változása Nagy-Britanniában,
az előző év százalékában**

Év	fogyasztói árak %	órabér %	reálbér %
1973–82	14,7	15,8	1,1
1983	4,6	9,8	4,4
1984	5,0	8,7	3,7
1985	6,1	9,1	3,0
1986	3,4	7,6	4,2
1987	4,2	8,1	3,9

Forrás: Sindney Pollard: The development of the British Economy, 1914-1990. (Fourth edition.) Chapman and Hall. London, 1996.

Jól látható, hogy 1983-tól kezdve milyen dinamikus az életszínvonal javulása Nagy-Britanniában! Ennyit az „embertelen”, „nyerskapitalista” monetarizmusról, a Vaslady gazdaságpolitikájáról. Ez a táblázat magyarázza azt a tényt, hogy Thatcher három választást is megnyert egymás után, és egy egész évtizedet felölelt miniszterelnöki tevékenysége.

Fontos eleme volt ennek a gazdaságpolitikának a dereguláció, vagyis a gazdasági szabályozás egyszerűsítése, valamint a privatizáció, vagy inkább reprivatizáció. Ehhez tudni kell, hogy az 1960-as években a munkáspárti kormány államosította a közszolgáltatások jelentős részét, például a vasúti személyszállítást. Ez akkor világtendencia volt, épült ki a „vegyesgazdaság”, vagyis a piaci és állami gazdasági szektor együttese. Kenneth Galbraith híres konvergenciaelmélete szerint a kapitalizmus és a szocializmus közeledik egymáshoz, és a jövő század (XXI. század) közepére teljesen összeolvadnak. A szocialista országokban egyre erősödik a piac, a magántulajdon szerepe, erősödik a demokrácia, míg a fejlett tőkés országokban növekszik az állami tulajdon és az állami beavatkozás szerepe. A „vegyesgazdaság” koncepciója bukott meg többek közt az általános nyersanyag- és energiaválsággal, mert az állami szerepvállalás már túlságosan tompította, vagy akár ki is kapcsolta a gazdasági törvényeket, a piac szelektáló mechanizmusait. Ez a „vegyesgazdaság” már teljesen voluntarista módon működött, költségérzéketlen és pazarló volt, nem maradhatott fenn tovább. Ugyanakkor az erre következett konzervatív válaszreakció is beleesett a túlzások hibájába: átesett a ló túlsó oldalára. Az arany középutat nem könnyű megtalálni...

Ma már Thatcher méltatói is elismerik, hogy a reprivatizálás nem mindig volt szerencsés, például a vasutak magánkézbe adása inkább kárt okozott, mint hasznot. Nagy-Britanniában ma olcsóbb a távolsági buszközlekedés, mint a vasúti személyszállítás. Azonban az 1980-as, 90-es években a dereguláció, a reprivatizáció általános tendenciává vált az egész világon, emlékezzünk csak a rendszerváltás lázában élő Kelet-Európára! Éppen hazánk esete veti fel a kérdést: nem vittük-e mi is túlzásba ezt a folyamatot?

(A szociális kérdés) Thatcher gazdaságpolitikájának egy fontos következménye lett: a munkanélküliség drámai megugrása 26 százalékra. Azonban ez a világgazdasági korszakváltás, a nagy makrogazdasági szerkezetváltás átmeneti, elkerülhetetlen velejárója volt, és egyszerűnek, lökésszerű jellegűnek mutatkozott, eltérően a korábbi évtized (1970-es évek) elhúzódó, strukturális munkanélküliségétől. A munkanélküliek is érzékelték, hogy

nem a reménytelenség állapotába zuhantak, hanem van esélyük a gyors kilábalásra, elhelyezkedésre a feltörekvő, új ágazatokban. A brit kormány hatalmas erőfeszítéseket tett a munkanélkülivé vált bányászok, kohászok, textilipari dolgozók átképzésére, továbbképzésére. Emellett 50-100 fős kis- és középvállalkozások alapítására biztatták a dolgozókat, ehhez pénzt, szakértelmet, menedzsmentet adva számukra. Ez a szektor jelentős importot váltott ki hamarosan, javítva a külgazdasági mérleget.

Thatcher a dotációk megvonásával azonnal jelentősen javította az államháztartás egyenlegét, lefaragta az államadósságot, ez önmagában is antiinflációs hatásának bizonyult. Emlékeztetnék arra, hogy ma az Európai Unióban Magyarországon a legmagasabb a gazdaság állami támogatása a GDP-hez viszonyítva. Nem adtak munkahelymegtartó (értsd: szerkezetkonzerváló) állami támogatást, mint ma nálunk, ellenben új ágazatokban új munkahelyek teremtésére koncentrálták az erőforrásokat.

Láthatjuk, hogy szó sincs itt valamiféle „embertelen”, neoliberais, nyerskapitalista gazdaságpolitikáról, ahogy ezt nálunk sok közgazda sugallta az elmúlt időszakban. Valójában a thatcherizmus lényege az volt dióhéjba sűrítve, hogy a gazdasági törvényeknek, a piacnak visszaadta mozgásterét, felszámolta a gazdasági voluntarizmust. Fontos eleme volt még ennek a gazdaságpolitikának – és ez a monetarizmus lényege –, hogy visszaadta a pénz szerepét, visszahelyezte a pénzt a „jogaiba”. Már John Stuart Mill (1806–1873) is megmondta, hogy „a pénz nem fontos, mindaddig, amíg meg nem hibásodik, de ha ez bekövetkezik, akkor nagyon nagy bajt okoz”.

(Thatcher követői) 1980 nyarán, Szegeden volt a közgazdász vándorgyűlés, amelynek megnyitóján megjelent Aczél György, az MSZMP KB ideológiai titkára, a Politikai Bizottság tagja, és nyitó beszédet mondott. Az akkori amerikai választási kampányra utalva kijelentette: Nézzük meg ezt az amerikai „demokráciát”, ahol az emberek választhatnak egy örült adventista prédikátor (Jimmy Carter), egy cowboy (Ronald Reagan) és egy playboy (Edward Kennedy) között. Nos, a „cowboy” nyerte a novemberi választást, és az USA II. világháború utáni legnagyobb elnöke lett. Reagan átvette Thatcher receptjeit (ez volt a „reaganomics” lényege!), először is megerősítette a dollárt, letörte az inflációt, ezáltal kemény hatékonysági korlátot teremtve a gazdaságban. Azonnal javulni kezdett az életszínvonal, a gazdaságot a piac elkezdte „szívni”, ugyanakkor a britanniaihoz hasonló gyorsasággal és intenzitással végbement a világgazdasági korszakváltás, a gyárkéményes, klasszikus, konzervatív nehézipar leépülése, és annak romjain a „brainigényes”, fehérköpenyes high-tech gazdaság felépülése. Reagan 40 millió új munkahelyet teremtett nyolc év alatt. Ezt Bill Clinton (1993–2001) további tízmillióval „megfejelte”. Az amerikai gazdaság viharos gyorsasággal visszaszerezte korábban meggyengült pozícióit, vezető szerepét a világgazdaságban.

Svédországban 1932–1976 között, 44 éven át a szociáldemokraták voltak hatalmon, de akkor elvesztették a választásokat, és a Thorbjörn Fälldin (miniszterelnök 1976–78, 1979–82) vezette konzervatívok következtek 1982-ig. Csakhogy a konzervatívok semmit sem tanultak, ugyanazt a szociáldemokrata gazdaságpolitikát folytatták, mint elődjük, igyekeztek megmenteni a munkahelyeket, dotációkat nyújtottak az elavult szektoroknak, így a válság tovább mélyült. Olof Palme vezetésével visszajöttek a szociáldemokraták, és láss csodát, ők tanultak, átvették a gazdaságban a legvegytisztább monetarista recepteket, megvalósították a thatcherizmust. Leépítették egytizedére (!) a legendás svéd acélipart, felszámolták a nagy kereskedelmi hajók gyártását, a hadiiparban a harckocsigyártás helyébe kiépítették a harci repülőgépipart (Gripenek), a katonai elektronikát stb. Ne feledjük el, hogy a fegyverexport mindig is fontos húzóágazata volt a svéd gazdaságnak! Mérsékeltek ugyan, de nem drasztikusan az adóterheket (még így is a legmagasabb Európában), amit ellensúlyozott a bevételi oldalon az, hogy megvonták a dotációkat a

vállalatoktól, megerősítették a svéd koronát, letörték az inflációt. Elválasztották a gazdaságot és a szociálpolitikát, meghagyva mindkét szféra autonóm mozgásterét. „Nem a gazdaságban kell szociálpolitikát megvalósítani” – vallották. Hamarosan a svéd *társadalmi* jóléti modell újra a régi fényében ragyogott, miközben működött a kapitalista motor a termelésben! Ne feledjük: a svéd ipar mindig is a világpiacon termelt, ott kellett helytállnia, az otthoni magas béreket és adókat kompenzálva. Érdekes, ez mégsem jelent versenyhátrányt a svéd gazdaságnak! Sub pondere crescit palma... (Nemrég Palócz Éva, a neves közgazda guru reálbérsökkentést javasolt versenyképességünk fokozására. Hogy a „versenyképes adórendszerrel”, erről a fából vaskarikáról ne is beszéljünk!) Sajnos Olof Palmét 1986-ban meggyilkolták.

Csath Magdolna hívja fel a figyelmet arra, hogy a skandináv országokban magas a szociális, az etikai és a környezeti érzékenység, de érdekes módon mégis ők állnak a gazdasági versenyképességi rangsor elején. Ezzel szemben, ahol ezek az „érzékenységek” gyengék, tehát egy nyerskapitalista modell működik (Csath szerint ilyen Magyarország), azok e rangsor végén kulognak, sőt, fokozódik tévesztésük. [1., 11., 13.]

Franciaországban az 1981-ben hatalomra került Francois Mitterand elnök szocialista–kommunista kormánykoalíciója (négy kommunista miniszterrel!) dolgozta ki szerkezetváltás programját az 1980-as évek első éveiben. Végül 1985-ben vágtak bele, ekkor azonban a kommunisták megjedtek, nem mérték a programhoz a nevüket adni, és kiléptek a kormányból. Jacques Chirac (nem Chirac, a későbbi államfő!), a CGT szakszervezeti szövetség egyik vezetője lett a gazdasági csúcsminiszter. Később majd Elzász-Lotharingia három megyéjének csúcsprefektusként irányítja közvetlenül is a gazdasági szerkezetváltást, a nehézipar leépítését. Rablóból lesz a legjobb pandúr, tartja a közmondás, és Chirac megvalósította Franciaországban a vegytiszta monetarizmust, thatcherizmust, akár Olof Palme Svédországban. Felértékeltek a frankot, letörték az inflációt, azonnal javulni kezdett az életszínvonal, a piac húzta magával a gazdaságot, amely így felpörgött egy évtizednyi pangás után. Leépült Elzász-Lotharingia szénbányászata⁹, kohászata, ám viharos gyorsasággal kiépült a mikroelektronika, számítógépipar, katonai elektronika, gyorsan fejlődött az űrkutatás, a repülőgépgyártás (Concorde!). A munka nélkül maradt bányászokat, kohászokat stb. itt sem hagyták magukra, jelentős állami oktatási, továbbképzési programokat indítottak. (Kérdés nálunk, hogy közmunka helyett nem kellené-e ezeket az embereket inkább képezni, általános iskolai végzettséget, szakmát adni nekik? Persze van a hazai munkaerő-kínálatnak egy olyan szegmense már, amely valószínűleg erre is teljességgel alkalmatlan. Az ő esetükben van értelme a közmunka programnak.) Ezenkívül ők is igyekeztek 50-100 fős kis- és középvállalkozásokat indítani, amirehöz menedzsmentet, szakértelmet, hitelt biztosítottak. Engedtessek meg nekem itt egy személyes élmény közlése! 1996-ban egy diákcsoporttal a nancy-i egyetemen volt alkalmam meghallgatni Jacques Chirac úr előadását a témáról. Kérdésemre nyomatékosan elmondta, hogy nem voltak Franciaországban megszorítások, ellenkezőleg, az életszínvonal azonnal, érzékelhetően javulni kezdett. Mégis nagy kudarcként élte meg a munkanélküliség jelentős átmeneti emelkedését. 1996-ban voltunk, a Bokros-csomag kellős közepén, és megkértem, jöjjön el Magyarországra, magyarázza meg, hogy mit kell tenni, mert ott pont az ellenkezője történik: drasztikus megszorító csomag, de a gazdaság szerkezetéhez, a gazdaság mélyáramaihoz tehát nem nyúl a gazdaságpolitika. Szó szerint azt válaszolta, hogy ő nem ismeri a magyarországi helyzetet, de ha igaz, amit mondok, az ország a jövőben válságról válságra fog bukdácsolni. Látnoki szavak, minden betűjét igazolta az idő...

(Fiskális restriktció és monetarizmus ellentéte – a magyar gazdaság példáján) E kettő összemosása a hazai közgazda közvélemény talán legnagyobb szakmai tévedése szokott lenni, tisztelet azoknak, akik elkerülik ezt a hibát. Magyarországon az elmúlt három év-

tizedben négy „egyensúlyteremtő” fiskális-restrikciós, életszínvonal-csökkentős csomag volt, minden kézzelfogható eredmény nélkül:

1. 1979–81. Árreform, a dotációk leépítése, átmeneti csalóka egyensúlyjavulás a külkereskedelmi mérlegben. Nem lehetett tartós, mert nem érintette a gazdaság mélyáramait, a makrogazdasági szerkezetet, csupán a fogyasztás és elosztás felszíni szféráit kapargatta a gazdaságpolitika. Amint jött az újabb dinamizálási kísérlet, azonnal felborult az egyensúly, 1984–87 között a bruttó adósságállomány hétmilliárd dollárról 14 milliárdra nőtt.

2. 1987–89. Kétségbeesett kapkodás, életszínvonal-csökkentés, mégis az adósságállomány 1989 végére meghaladta a húszmilliárd dollárt.

3. 1995–96. Bokros–Surányi csomag. Megtörte az 1994-ben megkezdődött spontán kilábalást (2,9%-kal nőtt a GDP, 16,6%-kal az export, 7%-kal a reálbér), a V alakú válságot W alakúvá transzformálta. Az infláció az 1994. évi 18%-ról 28%-ra nőtt, ami már önmagában ellentéte a pénzstabilitás primátusát hirdető monetarista elveknek, illetve Thatcher monetáris politikájának. Ezt azért hangsúlyozom, mert ma is vannak magyar közgazdák, akik teljesen tévesen párhuzamot vonnak Thatcher gazdaságpolitikája és Bokros csomagja között. A magyar reálbérszínvonal 1996-ban az 1989. évi szint 75 százalékára, a nyugdíjszínvonal a 69 százalékára zuhant. Ugyanakkor ezzel szemben a fönti táblázatból látható, hogy Thatcher idején dinamikus növekedett a brit reálbér, évi 4 százalék körül. A Bokros-csomag idején az 1989-ben kint levő hitelállomány 70 százalékkal csökkent, ami egy egészséges gazdaságot is megropantott volna, nem hogy a nagyon beteg magyar gazdaságot. Ezzel Bokros Lajos és Surányi György (jegybankelnök) súlyosan megsértette a pénzellátás egyenletességének friedmani kritériumát. Eppen ez idézte elő az újabb recessziót 1995–97 között. Csak azért nem lett még súlyosabb válság, mert a bejövő külföldi tőke már valamelyest ellensúlyozta a hazai termelőszektor leépülését. Más oldalról ez egyben hozzájárult a hazai piacok és termelőkapacitások külföldi tőke általi megkaparintásához, olcsó áron. (Lehet, hogy ez is volt az egyik cél?)

4. 2008–2012. Gyurcsány–Bajnai-csomag. Sajnos az Orbán-kormány első három évére is áthúzódhatott, ami súlyos hiba volt, szakítani kellett volna vele azonnal, 2010-ben! 2005–2010 között (Gyurcsány-, Bajnai-kormányok) megint 15 százalékkal zuhant a reálbér, és elérte a „bokrosi szintet”, ami melleleg azonos volt az 1978-assal. Elővették újra Bokros receptjét, a „fedezetlenül kiáramlott” jövedelmek (elképesztő számárság!) elinflálását: 3,6 százalékról (2005) 8 százalék fölé tornázták az inflációt. Természetesen ezt követte a kamatláb is, ami önmagában is elég volt ahhoz, hogy recesszióba zuhanjon a magyar gazdaság, már jóval a 2008 őszén kirobbant nemzetközi válság előtt. Az infláció feltornázásának fontos eszköze volt a forint árfolyamának rendkívül felelőtlen, tudatos gyengítése, ami aztán előidézte a 900 ezer devizahiteles kálváriáját. A forint normális árfolyama 270 Ft/euró körül kellene hogy legyen. Igen felelőtlennek tartom a 300 Ft/euró fölötti árfolyamra történő javaslatokat egyes közgazda guruk részéről. Például Heim Péter 305 Ft/euró árfolyamot javasol, amit szakmailag semmi nem indokol. Bajnai 2009-ben volt kormányfő, az ő válságkezelő receptje kimerült a 13. havi bér és nyugdíj megvonásában. (Nálunk a fű se rezdült, hol voltak a szakszervezetek, hol volt az Alkotmánybíróság? Tessék megnézni Görögországot, Portugáliát! Ez utóbbiban még az Alkotmánybíróság is közbelépett és törvénytelennek nyilvánította ugyanezt az intézkedést!) Az „eredmény”: a GDP 6,8 százalékkal zuhant (Európában csak két országban volt nagyobb az esés, de például Lengyelországban végig növekedés volt a világválság alatt!), és 2013-ban még mindig csak a 2005-ös szintet fogja elérni! Újra lefelé menő spirálba jutott a magyar gazdaság. Íme, ez volt Bajnai állítólagos „stabilizációja”!

A megszórító csomagok az okai tulajdonképpen a magyar gazdaság válságciklusainak, főként azért, mert súlyosan sértették a pénzellátás egyenletessége friedmani kritériumát. A magyar gazdaság krónikus egyensúlyi zavarainak az oka valójában a világgazdasági

korszakváltás elmaradása, az elavult, túlzottan nyersanyag- és energiaigényes, túlzottan importigényes gazdaságszerkezet. Ezen a külföldi tőke sem változtatott, mert mi nem a magas hozzáadott érték-tartalmú fázisban lépünk be, hanem egy gyarmati jellegű fázisban, alkatrész-összeszerelés és bér munka formájában (Csath Magdolna, [1.]) Általában véve krónikus gazdasági zavaraink mélyebb oka a magyar gazdaság elégtelen transzformációs képessége, gyenge hozzáadottérték-termelő képessége. Export árbevételünk 80-83 százaléka import. Ezen a megszorító csomagok sem változtattak, nem is változtathattak. Ezért merem kimondani, hogy a magyar gazdaságpolitika *diletantizmusa* a valódi oka az ország jelenlegi helyzetének. Ebben viszont közzgazda oktatásunk elképesztő színvonalvesztése is ludas, de ez már egy másik tanulmány témája lehetne.

Ami biztató jel ma, 2013-ban, az az infláció mérséklődése végre a negyven évvel ezelőtti szintre. Ez nagyon nagy eredmény, sokkal fontosabbnak tartom, mint az államháztartás hiányának 3 százalékos alá történt lecsökkentését, nem lekicsinyelve azt sem. Érdekes, de a hazai közzgazda szakma szinte nem is méltatja figyelemre a pénzstabilitás irányában történt erőfeszítéseket és eredményeket. Nagyon jó eszköznek tartom e téren a rezsiköltségek csökkentését. Ami hiányolható, az a restriktív továbbvitele 2013-ig, illetve egyes szegmenseinek (például a felsőoktatásból történő elvonásnak) a fenntartása. A magyar gazdaság normális működéséhez hiányzik 100 ezer forint a bérszínvonalból, vissza kellene zárkóztatni a reálbér színvonalat a 2004-es szintre, természetesen több lépésben, nem megsértve az egyenletes pénzellátás friedmani kritériumát. Ez lenne a devizahitel mizéria megoldása is: beépíteni a bérekbe a lakáshoz jutás költségeit, beleértve a lakáscélú hitelek törlesztését.

A 2000–2002 közötti jelentős béremelések (első Orbán-kormány minimálbér-emelése 1999–2001-ben, három lépésben, 19 600 Ft-ról 50 ezer forintra, majd a Medgyessy-kormány 50 százalékos közalkalmazotti béremelése 2002 szeptemberében) pozitív hatást gyakoroltak a gazdaságra. Az 1998–2004 közötti hét év volt a rendszerváltás utáni időszak „aranykora”. Az évi 4 százalékos körüli gazdasági növekedés, az életszínvonal-növekedés, az infláció gyors mérséklődése (nesze neked „bérinfláció”, amivel már csak Simor András riogatott az utóbbi években, jellemezve ezzel szakmai „felkészültségét”!), mind eme béremeléseknek volt köszönhető. Hangsúlyozom, hogy a béremelés is antiinflációs hatású volt, a reálgazdaság serkentésén keresztül: gyorsabban nőtt a GDP, mint a kiáramló jövedelmek (pénzmenyiség!). Megjegyzem, hogy a GDP-arányos államadósság visszaküszása 2001–2004 között 53 százalékról 59 százalékra sem a közalkalmazotti béremelés miatt volt (nem hitelből valósult meg, erre senki sem adott volna kölcsön), hanem egyszerűen elfogyott a privatizálható vagyon, és így az ezzel járó bevétel.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a magyar gazdaságpolitika szinte minden téren szembehaladt az elmúlt három évtizedben a monetarizmus szellemével. Nem nyúltunk a gazdaság mélyáramaihoz, a problémák gyökeréhez, az elavult gazdasági makroszerkezethez, ezzel szemben a kormányok a fogyasztás és elosztás felszíni szféráit kapargatták a megszorító csomagokkal. Éppen e csomagok generálták a válságciklusokat. Sokkal bátrabban kellene a humán tőke felértékelésére épülő, tehát reálbér-felzárkóztató, piacösztönző stratégiára alapozni, mint eddig. Jó lenne az 1999–2004 közötti reálbér-felzárkóztatást megismételni, kompenzálva a 2005–2010 közötti gazdaságpolitikai diletantizmus katasztrofális gazdasági-társadalmi hatásait, főként a drasztikus reálbércsökkenést, vagyis a humán tőke újabb tragikus leértékelését, kifejezetten a gazdaságfejlődés elősegítése céljából. Ahogy ezt a monetarista iskola javasolja, illetve Thatcher és mások megvalósították a fejlett nyugati országokban. (2013 őszén végre ez elkezdődik!)

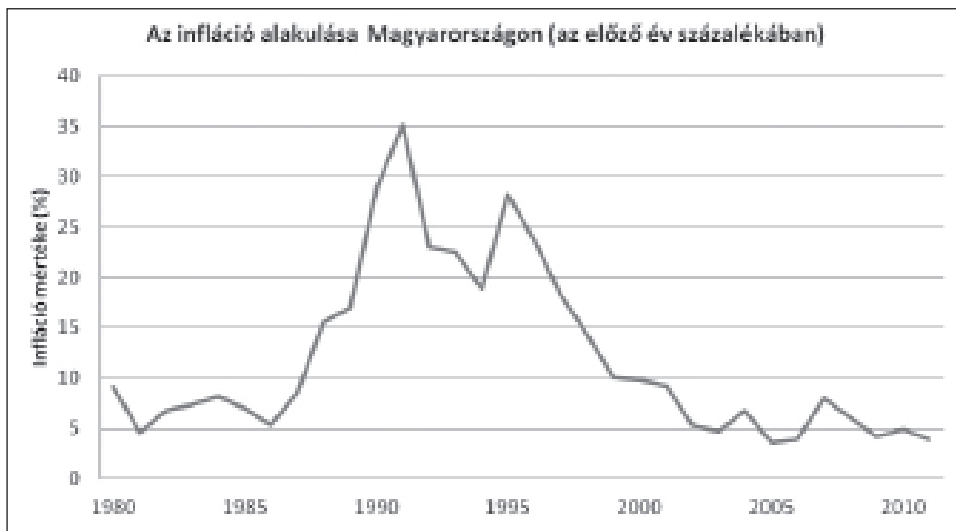
Van mit tanulni a monetarizmustól, a thatcherizmustól, a Reaganomicstól a magyar gazdaságpolitikának is. Tanulni pedig sohasem késő...

A GDP és a reálbér alakulása. 1960=100. *Forrás: Bogár László számításai, KSH, saját számítás.*

Forrás: KSH.

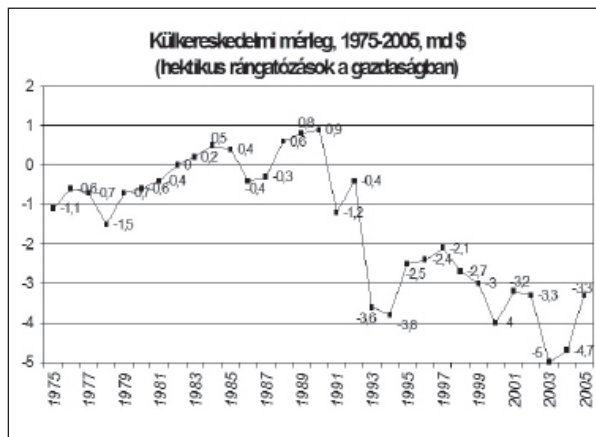
Mindkét inflációcsúcs idején Surányi György volt a Jegybank elnöke. A Jegybank szabályzata kimondja: „A Magyar Nemzeti Bank legfontosabb feladata örködni a nemzeti valuta stabilitása fölött.”

Forrás: KSH.

Jól érzékelhetők a magyar gazdaság „húzd meg – ereszd meg” ciklusai, valójában a válság-ciklusok. Látható, hogy a Bokros-csomag (1995) mint törli meg az export lendületét (1994)!

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csath Magdolna: *Kiművelt emberfők nélkül?* Kairosz K., 2011.
- Csath Magdolna: 2003, a válságteremtő év. *Valóság*, 2004/3. 88–98. o.
- Cséfalvai Zoltán: *Helyünk a Nap alatt*. Kairosz K., 1999.
- Buday-Sántha Attila: *Környezetgazdálkodás*. Dialog-Campus K., 2006.
- Friedman, Milton: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. KJK, 1986.
- Gazdag László: Utolérési törekvések és elszalasztott esélyek az elmúlt évszázadban. *Közgazdasági Szemle*, 1988/3. 303–316. o.
- Gazdag László: A leértékelési paradoxon. *Bankszemle*, 1991/1.
- Gazdag László: *Átváltozások az Elbától keletre és Nyugatra*. Szenci Molnár Társaság, 1994.
- Gazdag László: A hiányzó egyenlet probléma. *Pénzügyi Szemle*, 2002/10.
- Gazdag László: A globalizáció csapdája. *Valóság*, 2004/5. 84–90. o.
- Gazdag László: *A Bokros-csomag mítosza és a valóság*. Laurus K., 2007.
- Gazdag László: *A közgazdaságtan alapjai*. Tankönyv. Dialog-Campus K., 2007.
- Gazdag László: *Magyarország úttévesztése (A rendszerváltás közgazdaságtana)*. Mundus Egyetemi K., 2009.
- Gazdag László: *A menedzsment alapjai*. Tankönyv. Dialog-Campus K., 2010.
- Gazdag László: 2008, a Nagy Válság természetrajza. *Fejlesztés és Finanszírozás*, 2009/4. 72–81. o.
- Keynes, John Maynard: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. KJK, 1965.
- Lentner Csaba: *Rendszerváltás és pénzügypolitika*. Akadémiai K., 2005.
- Nagy Pongrác: *A rendszerváltás gazdaságpolitikája*. Akadémiai K., 2004.
- Pollard, Sydney: *The development of the British Economy 1914-1990*. Chapman & Hall, London, 1998.
- Schultz, Theodore Williams: *Beruházás az emberi tőkébe*. KJK, 1983.

JEGYZETEK

- 1 Jom kippur a hálaadás napja, a legnagyobb zsidó ünnep. Tipikus kohéziós ünnep, a haragosok megbocsátanak egymásnak, a község rabbija egy fekete kecskebakra, a bünbakra ráolvassa a közösség bűneit, majd kihajtja a sivatagba. Azázélnek, az ördögnek.
- 2 A négy eddigi háború: 1948 (Izrael születésekor), 1956 (a szuezi válság) 1967 (a hatnapos háború), 1973.
- 3 Buday-Sántha Attila, [4.].
- 4 John Maynard Keynes, [16.].
- 5 Lásd: [5.]! 8. o.
- 6 Joseph Alois Schumpeter (1883–1959) osztrák közgazdász, 1919–20-ban osztrák pénzügyminiszter. Szerinte akkor fejlődik a gazdaság, ha a veszteséges vállalatok, az alacsony hatékonyságú szektorok tönkremennek, és így az erőforrások áramolni tudnak a magasabb hatékonyságú szféra felé.
- 7 Ir.: 15.
- 8 Kádár Béla, az Antall-kormány minisztere mondta ezt egy kérdésre 1993-ban.
- 9 2001-ben szűnt meg teljesen a szénbányászat Franciaországban.

Beszámolás a felelős társaságirányításról: fenntarthatósági jelentés vs. éves beszámoló és üzleti jelentés

(Felelős társaságirányítás (Corporate Social Responsibility – CSR)) A vállalatok, vállalkozások a gazdaság azon egységei, amelyek valamilyen fogyasztói igény kielégítése érdekében jöttek létre és a céljuk nyereség, profit elérése. Ebből a meghatározásból világosan kitűnik, hogy a társaságok elsődlegesen nyereségorientáltak, ezért a döntéseik ennek a célnak az elérését kell, hogy szolgálják rövid és hosszú távon egyaránt.

Számos elméleti közgazdász felvetette azt a kérdést, hogy egy társaság, amelynek célja a profit, a befektetett tőke megtérülése, lehet-e felelős, és ha igen, akkor ez a felelősség miben nyilvánuljon meg?

Az üzleti szervezetek társadalmi felelősségét négy dimenzióban ragadhatjuk meg:

1. hozzájárulnak a közjó megvalósulásához;
2. életvitelt meghatározó szerepük is van;
3. társadalmi folyamatokban való részvétel, aktivitás;
4. szociális vállalat. [Angyal, 2008]

A négy mozzanat közül három nem lép át a nyereségérdekeltség keretén. Ezek a felelőségek a társaságok gazdaságban és társadalomban betöltött szerepéből adódnak. A szociális vállalat viszont már túllép ezeken a kereteken. Egy szociális vállalat számára nem a nyereségérdekeltség lesz a legfontosabb – bár ez továbbra is cél marad –, hanem a társadalmi problémák megoldásában való részvétel.

Mit értünk felelős társaságirányítás alatt? A CSR definícióját sokan sokféleképpen ragadták meg. Angyal Ádám számos definíciót említ [Angyal, 2009]:

- „A CSR elvárja a vállalatoktól, hogy azok a nyilvánosság előtt elszámoltathatók legyenek nemcsak pénzügyi értelemben, hanem társadalmi és környezeti tevékenységük szerint is... A CSR összefoglalja, miként kell támogatni az emberi jogokat, a demokráciát, a közösség fejlődését és a fenntartható fejlődés szempontjait az egész világon.” [Brit Iparszövetség, 2001 IN: Angyal, 2009]
- „A CSR az üzleti szereplők elkötelezettsége a fenntartható gazdasági fejlődés támogatására, együtt dolgozva alkalmazottaikkal, azok családjával, a helyi közösségekkel és az egész társadalommal az életminőség fejlesztése érdekében oly módon, hogy az jó legyen mind az üzleti célok, mind a (nemzetközi) fejlődésnek egyaránt.” [Világbank, 2004 IN: Angyal, 2009]
- „A vállalatok önkéntesen szociális és környezeti szempontokat érvényesítenek üzleti tevékenységükben és partnereikkel fenntartott kapcsolataikban.” [Európai Unió Zöld Könyv IN: Angyal, 2009]

A definíciók többsége egyetért abban, hogy a felelős társaságirányítás önkéntes tevékenység, amely túlmutat a vállalat gazdasági keretein. Egy olyan eszköz, amellyel a vállalatok a társadalomhoz és a környezethez fűződő kapcsolatukat tehetik hangsúlyosabbá. Egy olyan szemléletmódot jelent, amellyel a társaságok szociális vállalattá válhatnak.

A CSR önkéntességen alapul. Ez az önkéntesség egy hosszú folyamatot indít el a szervezetben belül. Először a tulajdonosok és a felsővezetés fejébe fészkel be magát a társadalmi felelősség gondolata. Ha már a menedzsment felelősen kezd gondolkodni, akkor a szervezet célkitűzéseiben, jövőképében is megjelennek az ezzel kapcsolatos, illetve erre utaló célok.

A folyamat következő állomása, amikor már nem csak elhatározásokban és szándékokban, hanem tettekben is megvalósul a társadalmi felelősségvállalás. Ehhez szükséges, hogy a szervezet valamennyi belső érintette tisztában legyen a társadalmi felelősségvállalás értelmével, illetve tudja azt, hogy a vállalat mit is tesz ennek érdekében. Ha a társadalmi felelősség gondolata nem ágyazódik be a szervezeti kultúrába, akkor a vállalat CSR tevékenysége nem lesz hosszú életű. Ebben az esetben mindaz a tevékenység, amit a szervezet a társadalom és a környezet érdekében végez, csupán filantrópia, hiszen ezen ügyek iránt nem áll fenn a vállalat részéről erkölcsi elköteleződés és ebből fakadó tényleges felelősségvállalás.

A CSR tevékenység összefügg a szervezeti teljesítménnyel. Minél nagyobb teljesítményt ér el egy vállalat, minél sikerebb, annál inkább lesz eredményes és jövedelmező, ezáltal egyre inkább fel tudja karolni a társadalmi és környezeti ügyek védelmét, támogatását. Ez a kapcsolat a másik irányból is értelmezhető. Egy vállalat számára nem pusztán marketingeszköz lehet a CSR, hanem egy vállalati értéket teremtő tényező is. Minél jobban tájékoztatjuk a külső érintetteket a CSR keretében végzett tevékenységünkről, annál nagyobb lesz a szervezet társadalmi megbecsülése, javulni fog a hírneve, ami a vállalat értékében, illetve a társaság könyveiben kimutatott üzleti vagy cégértékben is kifejeződik. A társadalom és a környezet érdekében végzett tevékenység vállalati értékre gyakorolt pozitív hatására már Rappaport is felfigyelt [Rappaport, 2002]. Elkington a „triple bottom line”, azaz a hármas alapelv néven elhíresült megközelítése szerint, a társaságok részéről tapasztalható elkötelezettség, felelősség gazdasági, társadalmi és környezeti értéket képez [Elkington, 1998].

Számos módszertan szolgál a felelős társaságirányítási magatartás, tevékenység mérésére, illetve a bemutatására. Ilyen módszer például az EFQM, a Dow Jones Sustainability Index, az Account Ability 1000 stb. A módszertanok közül a Globális Jelentéstételi Kezdeményezés (Global Reporting Initiative – GRI) tekinthető a legáltalánosabbnak. Az is elmondható, hogy GRI szerint készített fenntarthatósági jelentés az éves beszámolóval és üzleti jelentéssel nagymértékben kapcsolatba hozható.

(Global Reporting Initiative – GRI) A Globális Jelentéstételi Kezdeményezés (GRI) a társaságok számára egy kommunikációs eszköz, amely lehetővé teszi, hogy valamennyi érintett számára hiteles formában, azonos elveknek megfelelően – így összehasonlítható módon – beszámoljon gazdasági, környezeti és társadalmi tevékenységeiről, teljesítményéről.

A GRI a fenntarthatósági jelentések elkészítéséhez ad egy keretet, melynek kialakítása egy konzultációs folyamat eredménye. Az egyeztetés során valamennyi érintett csoport véleményét figyelembe vették. Ez a folyamat meglehetősen sok időt vett igénybe, de a széles körű konzultáció biztosítja a GRI elfogadottságát és hitelességét. A GRI tehát meghatározza a fenntarthatósági teljesítmény értékelésének általános kereteit, ezáltal bármekkora méretű vállalat bármely tevékenységéhez, bármelyik országban, bármilyen ágazatban használható. Ennek köszönhető a népszerűsége is, széles körben alkalmazzák a társaságok fenntarthatóságuk értékelésére, bemutatására.

A még szélesebb körben történő elterjedés érdekében a GRI indikátorait folyamatosan

felülvizsgálják, korrigálják. A cél az, hogy még univerzálisabb keretet alakítsanak ki, amellyel a gazdasági, környezeti, társadalmi tevékenységüket tudják kommunikálni a társaságok valamennyi érintett felé.

A fenntarthatósági jelentésektől azt várják el az érintettek, hogy a jelentéstevő szervezet fenntarthatósági teljesítményéről kiegyensúlyozott és méltányos képet adjon úgy, hogy a pozitív és a negatív hozzájárulásokat is bemutatja. A GRI alapján készült jelentések a jelentéstételi időszakra vonatkozó kötelezettségvállalási, stratégiai és vezetési szemlélettel kapcsolatos kimeneteket és eredményeket teszik közzé. A jelentéseket több célra is fel lehet használni pl.: teljesítmény összemérésére és értékelésére, a teljesítmény alakulásának időbeli összehasonlítására szervezeten belül és kívül egyaránt.

A keretrendszer általános és ágazatspecifikus tartalommal is rendelkezik. Jelenleg a pénzügyi szolgáltatások és a villamosenergia-ipar ágazatára vonatkozik speciális szabályozás. A keretrendszer két részből áll. Az első rész a jelentéstételi alapelveket határozza meg, melyekhez ellenőrzési szempontokat is ad, valamint a jelentéstétel határaihoz ad útmutatást. Az alapelvek és a jelentéstétel határainak meghatározása a jelentéstétel módját hivatott szabályozni. A második rész vonatkozik a standard adatközlésre, azaz meghatározza, mely információkat kell bemutatni a jelentésben. Az adatközlés három fő csoportban történik meg:

- profil,
- vezetési szemlélet,
- teljesítményindikátorok.

A profil adja meg az információk értelmezéséhez szükséges háttérinformációkat a szervezettel kapcsolatban. Ide tartozik például a stratégia és a vezetési struktúra bemutatása. A vezetési szemlélet bemutatja, hogy a szervezet egy adott témát hogyan közelít meg. Funkciója szintén a megfelelő háttér biztosítása a specifikus területhez tartozó teljesítmény értelmezéséhez. Az adatközlés harmadik csoportját a teljesítményindikátorok adják. Ezek az indikátorok szolgáltatják az információt a társaságok gazdasági, környezeti és társadalmi teljesítményéről [GRI, 2006].

Az alapelvek és a jelentéstétel határainak meghatározása minden szervezet számára azonos. Az ágazatspecifikus kiegészítések a standard adatközlést szabályozó részre vonatkoznak. A kiegészítések ezeknél az ágazatoknál bővítik az információk körét.

A GRI alapján készült fenntarthatósági jelentés lényeges jellemzője, hogy nagyon rugalmas, ezáltal univerzálisan alkalmazható bármely szervezetre. Azonban a kommunikáció sikeressége és megbízhatósága érdekében szükséges kinyilvánítani, hogy az adott szervezet mennyire követte a keretrendszer útmutatásait, elveit a jelentés elkészítése során. Ennek érdekében három jelentéstételi szintet különböztetünk meg attól függően, hogy mennyire tapasztalt jelentéskészítő a szervezet:

- A „C” jelentéstételi osztályba azok a szervezetek tartoznak, akik először készítettek jelentést és még ismerkednek a rendszerrel.
- A „B” jelentéstételi osztályba tartoznak már készítették jelentést, egyre inkább azonosulnak a rendszer útmutatásával, és a fenntarthatósági teljesítményük is javul.
- Az „A” kategóriába pedig azok a társaságok tartoznak, akik már rendszeres jelentéstevők, jelentésük pedig teljesen a GRI elveivel, útmutatásaival összhangban készül.

A szervezeteknek önmagukat kell besorolniuk a három kategóriába. Ezenkívül lehetőségük van arra, hogy felkérjék a GRI-t, ellenőrizze a besorolás helyességét, illetve független tanúsító szervezetet is felkérhetnek besorolásuk véleményezésére. A fenntarthatósági jelentés külső tanúsítása nem szükséges, de ha él ezzel a társaság, akkor egy pluszjelet tehet a besorolási osztálya mellé [GRI, 2006].

A GRI keretrendszer alapján elkészíthető fenntarthatósági jelentés nemcsak az érintettekkel való kommunikáció eszköze lehet, hanem elősegíti a szervezetek fenntarthatósági teljesítményének javulását, valamint a társadalmi, környezeti szempontok mélyebb beágyazását a szervezeti kultúrába. A jelentés egyben arra is lehetőséget ad, hogy a teljesítmény alakulását nyomon kövessük, értékeljük, segítségével könnyebben vonhatók be az értékelési folyamatokba más érintettek, illetve hatékonyabban nyerhetünk információkat a szervezeti folyamatokról. Ebből következik, hogy a GRI nem csak a társaságok fenntarthatósági teljesítményéről nyújtott tájékoztatás egy lehetséges eszköze, hanem egyben egy vezetői eszköz, melyekkel a szervezetet alkotó folyamatok jobbá tehetők és növelhető a szervezet teljesítménye operatív és stratégiai szinten egyaránt.

(A számvitel által szolgáltatott fenntarthatósági információk) A számvitel, mint információs rendszer a szervezet külső és belső érintettjeinek egyaránt szolgáltat információkat. A külső feleknek elsősorban a pénzügyi számvitel szolgáltat információkat, melyet a 2000. évi C. törvény szabályoz. A vezetői számvitelnek nincs törvényi szabályozása, ezáltal a szolgáltatott információk mélysége, minősége rugalmas, a belső igényekhez igazítható. Egy új alrendszer is meg lehet említeni a számvitelen belül, ez pedig a környezeti számvitel. Ez az alrendszer ugyan nem jelenik meg elkülönülten, de a két klasszikusnak mondható alrendszerbe integrálódva specifikus információkat szolgáltat, elsősorban a vállalat környezetvédelemmel, illetve a természeti környezettel kapcsolatos kiadásairól, költségeiről és ráfordításairól.

A számvitel zöldülése a szabályozásban is egyre inkább megjelenik. A számvitelről szóló 1991. évi XVIII. törvény még nem írt elő környezetvédelemmel kapcsolatos információt. A számviteli törvény módosításáról szóló 1993. évi CVIII. törvény határozta meg először azokat az információkat, amelyek a vállalkozások környezetre gyakorolt hatásáról tájékoztatták az érintetteket. Ezeknek az információknak a bemutatását a kiegészítő melléklethez rendelte a törvény. A számviteli beszámolás zöldülése az 1996. évi CXV. törvénnyel folytatódott és a napjainkban is hatályos 2000. évi C. törvénnyel ért véget. A napjaikban is érvényes szabályozás már nem csak a kiegészítő mellékletet jelöli meg a környezeti információk helyének, hanem az üzleti jelentést is. [Gál Jolán, 2009]

A mai szabályozás szerint a kiegészítő mellékletben a környezettel kapcsolatban a következő információkat kell bemutatni:

- A környezet védelmét közvetlenül szolgáló tárgyi eszközök nyitó bruttó értékét, annak változását, záró bruttó értékét, külön az átsorolásokat, valamint a halmozott értékcsökkenés nyitó értékét, tárgyévi változását, záró értékét, az átsorolásokat, a tárgyévi értékcsökkenési leírás összegét legalább mérlegátmenetkénti bontásban. [2000. évi C. tv. 92.§ (1) és 94.§ (1)]
- A veszélyes hulladékok, környezetre káros anyagok nyitó és záró készletének, valamint változásának mennyiségi és értékadatait veszélyességi osztályok alapján. [2000. évi C. tv. 94.§ (2)]
- A környezetvédelmi kötelezettségek, a környezet védelmét szolgáló jövőben költségek fedezetére a tárgyévben, illetve az előző évben képzett céltartalék összegét. [2000. évi C. tv. 94.§. (3)]
- A tárgyévben, illetve az előző üzleti évben a környezetvédelemmel kapcsolatosan elszámolt költségek összegét, valamint a kötelezettségek között ki nem mutatott környezetvédelmi, helyreállítási kötelezettségek várható összegét. [2000. évi C. tv. 94.§ (3)]

Az üzleti jelentésben bemutatandó, környezettel kapcsolatos információk a következők:

- A környezetvédelemnek a vállalkozó pénzügyi helyzetét meghatározó, befolyásoló szerepét, valamint a vállalkozó környezetvédelemmel kapcsolatos felelősségét.
- A környezetvédelem területén már megtörtént és a jövőben várható fejlesztéseket, az ezekkel összefüggő támogatásokat.
- A környezetvédelem eszközei tekintetében a vállalkozó által alkalmazott politikát.
- A környezetvédelmi intézkedéseket és azok végrehajtásának alakulását. [2000. évi C. tv. 95.§ (5)]

A beszámoló és az üzleti jelentés zöldebbé tételével a számvitel (ezen belül is a pénzügyi számvitel) egyre inkább számot ad a társaságok gazdálkodására vonatkozó legfontosabb információk mellett, a felelős társaságirányítási tevékenységről is. A környezeti információk mellett a kiegészítő melléklet és az üzleti jelentés nyomokban tartalmaz még más, a felelős társaságirányítással kapcsolatba hozható információkat is. Ezek az információk már inkább a felelős társaságirányítás társadalmi dimenziójába tartoznak.

A kiegészítő mellékletben közölt, a CSR társadalmi dimenziójába sorolható információk:

- A tárgyévben foglalkoztatott munkavállalók átlagos statisztikai létszáma, bérköltsége, személyi jellegű egyéb kifizetései állománycsoportonként bontva. [2000. évi C. törvény 91. §]
- Azok az összegek, amelyek az értékelés következtében a társasági adó megállapításánál módosító tételt jelentenek. Amennyiben a tétel átmeneti jellegű, akkor a jövőbeni hatást is be kell mutatni. [2000. évi C. törvény 91. §]
- Támogatási program keretében végleges jelleggel kapott, folyósított, illetve elszámolt összegek támogatásként. Amennyiben más jogszabály külön rendelkezik, akkor további információkat kell megadni a kiegészítő mellékletben. [2000. évi C. törvény 93. § (3)]
- Kutatás és kísérleti fejlesztés tárgyévi költségei. [2000. évi C. törvény 93. § (4)]
- Külföldi telephelyek főbb adatai telephelyenként. [2000. évi C. törvény 94/A. §]

A társadalmi felelősségvállaláshoz kapcsolódó, üzleti jelentésben közölt információk:

- A vállalkozó üzletmenetének fejlődéséről, teljesítményéről, helyzetéről szóló átfogó elemzés. [2000. évi C. törvény 95. § (2)]
- A mérleg fordulónapja után bekövetkezett lényeges események, különösen jelentős folyamatok. [2000. évi C. törvény 95. § (3)]
- Ki kell térni a várható fejlődésre. [2000. évi C. törvény 95. § (3)]
- A kutatás és a kísérleti fejlesztés területe. [2000. évi C. törvény 95. § (3)]
- A telephelyek bemutatása. [2000. évi C. törvény 95. § (3)]
- A vállalkozó által folytatott foglalkoztatáspolitikát. [2000. évi C. törvény 95. § (3)]
- Az üzleti jelentésnek hivatkoznia kell, és további magyarázatokat kell adnia az éves beszámolóban szereplő adatokra, ahol ez szükséges. [2000. évi C. törvény 95. § (7)]
- Vállalatirányítási nyilatkozat, ha a vállalkozó értékpapírjaival az Európai Gazdasági Térség valamely államának szabályozott piacán kereskedik. A nyilatkozatnak tartalmaznia kell az alkalmazott vállalatirányítási szabályokat, az azoktól való eltérés okát és mértékét, az eltérés indoklását, a szabályokhoz való hozzáférhetőség módját, a jogszabályi követelményeket meghaladó vállalatirányítási gyakorlatra vonatkozó információkat. [2000. évi C. törvény 95/B. § (1)-(3)]

Az eddig leírt információk az éves beszámoló kiegészítő mellékletére, illetve az üzleti jelentésre vonatkoznak. Hasonlóan igaz ez a konszolidált beszámolót készítő vállalatokra is, hiszen az összevont beszámoló alapját a konszolidálásba bevont vállalatok éves beszámolóí adják. Azonban nem minden gazdálkodónak kell éves beszámolót és üzleti

jelentést készítenie. Az egyszerűs könyvvitelt végző vállalatok egyszerűsített beszámolót készítenek. A törvény az éves beszámoló elkészítése alól is ad mentesülési lehetőséget. Amennyiben a vállalkozó él az egyszerűsített éves beszámoló elkészítésének lehetőségével, akkor üzleti jelentést nem kell készítenie és a kiegészítő melléklet is lényegesen kevesebb információt tartalmaz(hat). Nem tartalmazza például a vállalatirányítási nyilatkozatot, illetve a képzett céltartalékokat és azok felhasználását sem mutatja be.

(A felelős társaságirányítás bemutatása: fenntarthatósági jelentés vs. éves beszámoló és üzleti jelentés) A kiegészítő mellékletben és az üzleti jelentésben közölt információkból az érintettek valamilyen képet kialakíthatnak a vállalkozás CSR tevékenységéről és teljesítményéről. Kérdésként merülhet fel, hogy a bemutatott információkból levonható következtetések kellően megbízhatóak-e? A törvény által előírt és bemutatandó információk megléte vagy meg nem léte alapján megítélhető-e az, hogy egy társaság mennyire felelős? Egyáltalán alkalmasnak kellene-e lennie az éves beszámolónak a felelős társaságirányítás megítélésére?

Az a meggyőződésem, hogy a GRI alapján készíthető fenntarthatósági jelentés és a számviteli törvény által szabályozott éves beszámoló és üzleti jelentés egyaránt alkalmas a vállalati CSR bemutatására, de a két szabályrendszer dokumentumaiból nyerhető kép eltérhet egymástól. Az 1. táblázat mutatja a két szabályozás közötti hasonlóságokat, illetve eltéréseket.

Megnevezés	Útmutató a fenntarthatósági jelentés készítéséhez	2000. évi C. törvény a számvitelről
Fókusz	Atársaságokfenntarthatósági teljesítményének mérése.	Avállalkozásokvagyonipénzügyi és jövedelmihelyzetének bemutatása.
Érintettvállalatidimenziók	Gazdasági, környezeti és társadalmi.	Gazdasági, környezeti és társadalmi.
Az egyes dimenziók fontossága	Egyenlő.	Hangsúly a gazdasági adatokon.
Felhasználók köre	Külső és belső felhasználók.	Külső felhasználók.
Megközelítés jellege	Multidiszciplináris.	Klasszikus megközelítés.
Eszköz jellege	Stratégiai és operatív eszköz.	Operatív eszköz.
Szabályozottság szintje	Makroszinten szabályozott	Makro- és mikroszint szabályozott
Dokumentum	Fenntarthatósági jelentés	Éves beszámoló, üzleti jelentés
Akölztinformációkérvényessége	Hosszú és rövidtáv.	Rövidtáv.
Beszámolás jellege	Nem kötelező.	Kötelező.
Beszámolás gyakorisága	Igény szerint, de évente legalább egyszer.	Évente.
Információk jellege	Pénzügyi és nem pénzügyi információk.	Pénzügyi és nem pénzügyi információk.
Tanúsítás	Nem szükséges külső tanúsítás.	Bizonyos esetekben kötelező, illetve választható.

1. táblázat: A jelentésekre vonatkozó szabályozások összehasonlítása (Forrás: saját szerkesztés)

Arra a kérdésre, hogy kell-e a beszámolóban és az üzleti jelentésnek alkalmasnak lennie a felelős társaságirányítás megítélésére, a válasz: igen, amennyiben ezek az információk hozzáadott értéket képesek generálni, ezáltal befolyásolhatják a befektetők döntéseit. Elkington és Rappaport fentebb említett megállapításai szerint, a társadalom és a környezet érdekében végzett tevékenységek pozitívan hatnak a vállalat értékére.

A számvitelnek nem feladata a felelős társaságirányítási gyakorlat prezentálása sem az éves beszámolóban, sem pedig az üzleti jelentésben. A számvitel a gazdálkodó tevékenysége során felmerült gazdasági eseményeket rögzíti, feldolgozza és nyilvántartja. Célja, hogy a gazdálkodásnak megfelelő megbízható és valós összképet tükröztessen vissza a beszámolóban és a kiegészítő mellékletben, melyek a vállalkozás vagyoni, pénzügyi és jövedelmi helyzetére vonatkozó információkat mutatják be elsősorban a külső érintettek befektetési döntéseinek támogatására. A környezeti és társadalmi információk közlését a valós és megbízható összkép követeli meg, hiszen ezek nem közlése miatt a közzölt információk nem lennének teljesek – a teljesség elvének sérülése csorbítaná a valós és megbízható összképet.

A GRI alapján készülő fenntarthatósági jelentést azzal a céllal készítik, hogy a felelős társaságirányítás környezeti, gazdasági és társadalmi dimenzióiról a külső és belső érintetteknek egyaránt tájékoztatást nyújtson. A jelentésben az érintett dimenziók nagyjából egyenlő arányban érvényesülnek. A jelentés számos olyan adatot, információt tartalmaz, amelyből következtetni lehet az adott társaság gazdálkodására, azonban nem alkalmas arra, hogy a vagyoni, pénzügyi, jövedelmi helyzetről tájékoztasson. Külső és belső érintetteknek egyaránt tájékoztatást nyújt, és a tartalma alapján operatív és stratégiai döntéshozatalra egyaránt alkalmas.

Az eltérő fókusz, valamint az eltérő adattartalom miatt az egyes társaságok fenntarthatósági teljesítménye eltérő módon ítéltető meg. A fenntarthatósági jelentés a kvalitatív és kvantitatív indikátorokkal tudja mérni a fenntarthatósági teljesítmény mindhárom dimenzióját, amelyet meg is magyaráz. Ezáltal nagyon pontos képet tudunk kapni egy társaság tényleges fenntarthatósági tevékenységéről, illetve annak változásáról, alakulásáról.

Az éves beszámoló és az üzleti jelentés nem tartalmaz indikátorokat. Legfeljebb egy üzleti évre vonatkozóan mutatja be a szabályozás által előírt információkat. Mivel a szabályozásnak se nem célja, se nem feladata a fenntarthatósági teljesítmény mérése, valamint a fenntarthatóság megítélése – bár tartalmaz erre vonatkozó információkat – az éves beszámolóból és az üzleti jelentésből nem vonható le ugyanaz a következtetés, mint a fenntarthatósági jelentésből.

Mit lehetne tenni annak érdekében, hogy a GRI és a számviteli dokumentumokból levonható következtetések ne legyenek eltérőek? Ötvözni kell a fenntarthatósági jelentés információit a beszámoló és az üzleti jelentés információival. Ehhez persze el kell döntenie, hogy melyik dokumentum foglalja magába ezeket az információkat.

Úgy gondolom, hogy az éves beszámoló és az üzleti jelentés alkalmas lehet arra, hogy ne csak a vállalkozás vagyoni, pénzügyi és jövedelmi helyzetére vonatkozó adatokat közölje, hanem ezeken túl a társadalmi szerepvállalásról, a fenntarthatósági teljesítményről is megbízható és valós képet mutasson be. Ez több módon is megvalósulhat, melyek mind a beszámolásra vonatkozó szabályozás változtatását teszik szükségessé.

Az általam vázolt megoldási lehetőségek az éves beszámolót készítő vállalatokra vonatkoznak. Azok a gazdálkodók, akik mentesülnek az éves beszámoló készítése alól, nagy valószínűséggel kis- és középvállalkozások, melyek méretükből adódóan nem valószínű, hogy folytatnak CSR tevékenységet, ezért teljesen felesleges erről nyilatkozniuk.

Az első megoldás, ha az éves beszámoló és az üzleti jelentés mellett a fenntarthatósági jelentés elkészítése is kötelező lenne a gazdálkodók számára. Ez lenne a legrágább megoldás, de ugyanakkor ez adhatná a legtöbb információt.

A második lehetőség, ha az üzleti jelentés tartalmazna egy összefoglalót a fenntarthatósági tevékenység és teljesítmény mindhárom dimenziójáról. Az üzleti jelentésnek a hatályos szabályozás szerint is be kell számolnia a társaság teljesítményéről, a várható fejlődésről, illetve a társaságirányítási gyakorlatról is nyilatkozhat. A szabályozást úgy kellene ez esetben változtatni, hogy kötelező legyen a felelős társaságirányítás mindhárom dimenziójáról beszámolni. A beszámolásnak pedig lehetőséget kell biztosítani a teljesítmény alakulásának megítélésére, az adott évi teljesítmény korábbi évek teljesítményeivel való összehasonlításra. Ez a megoldás már jobban megfelel a költség-haszon elvének.

Érvek az általam vázolt megoldások mellett:

A számviteli információs rendszer mindkét megoldáshoz képes adatokat szolgáltatni. A GRI számos – nem csak gazdasági – indikátora vesz igénybe olyan adatokat, amelyek a számviteli nyilvántartásokból, adatbázisokból kinyerhetők.

A GRI és a számvitel alapelvei számos esetben megegyeznek, nagyon csekély az eltérés. Ezt mutatja be a 2. táblázat.

Az éves beszámoló és üzleti jelentés elkészítése valamennyi gazdálkodó számára kötelező, ugyanakkor a fenntarthatósági jelentés elkészítése eseti jellegű. Ha a két jelentést egy jelentésbe ötvözzük, akkor valamennyi érintett megbízható és valós információkat kap nemcsak a vagyoni, pénzügyi, jövedelmi helyzetről, hanem a gazdasági, társadalmi és környezeti teljesítményről, valamint azok alakulásáról. Ezáltal javulhat a vállalat rövid és hosszú távú finanszírozottsága.

Útmutató a fenntarthatósági jelentés készítéséhez	2000. évi C. törvény a számvitelről
Lényegesség	Valódiság
	Lényegesség
Érintettek bevonása	-
Fenntarthatósági összefüggések	-
Teljesség	Teljesség
Egysúly	Valódiság
	Óvatosság
Összehasonlíthatóság	Következetesség
	Összemérés
Pontosság	Tartalom elsődlegessége a formával szemben
	Teljesség
	Valódiság
Időszerűség	Következetesség
Egyértelműség	Világosság
Megbízhatóság	Valódiság
	Teljesség
-	Folytonosság
-	Bruttó elszámolás
-	Egyedi értékelés elve
-	Időbeli elhatárolás elve
-	Költség-haszon összevetésének elve

2. táblázat: A jelentésekre vonatkozó alapelvek kapcsolatai (Forrás: saját szerkesztés)

Az eltéréssel kapcsolatban még egy dolgot meg lehet említeni: a jelentésekben közölt információk, illetve az abból levont következtetések érvényességét. Az éves beszámoló és üzleti jelentés nagyon minimális jövőre vonatkozó információt tartalmaz, inkább a múlt-ra vonatkozó adatokat tartalmaz, ezért az ott közölt információk érvényessége operatív szinten hasznosítható. A fenntarthatósági jelentésben közölt információkból már operatív és stratégiai következtetések is levonhatóak. A levonható következtetések kellő megalapozottsága és érvényessége miatt szükségesnek tartom, hogy a kétféle jelentést lehetőleg együtt publikálják a vállalatok.

(Összefoglalás) A tanulmányban a társaságok felelős társaságirányításáról történő beszámolást mutatom be a GRI és a számvitel szerint. A fenntarthatósági jelentésből, valamint az éves beszámolóból és üzleti jelentésből a szabályozások eltérő célja és fókusza miatt eltérően ítélné meg a társaságok felelős társaságirányítási gyakorlata. Az eltérés megszüntetésére javaslatokat tettem, amelyek mind a beszámolás szabályozásának változását igénylik. Úgy gondolom, hogy az éves beszámoló és üzleti jelentés alkalmas arra, hogy ne csak a társaságok vagyoni, pénzügyi és jövedelmi helyzetét mutassák be megbízhatóan és valósan, hanem a társaságirányítási gyakorlat környezeti, gazdasági és társadalmi dimenzióit is.

IRODALOMJEGYZÉK

2000. évi C. törvény a számvitelről

Alfred Rappaport: *A tulajdonosi érték – Útmutató vállalatvezetőknek és befektetőknek*. Alinea Kiadó, Budapest, 2002.

Angyal Ádám: A felelős vállalat szindróma. *Vezetéstudomány*, 2008, XXXIC. évfolyam, 11. szám, 23–30. p.

Angyal Ádám: *Vállalatok társadalmi felelőssége, felelős társaságirányítás (Corporate Social Responsibility)*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2009.

Dr. Gál Jolán: A fenntartható fejlődés megvalósulása vállalati szinten és a vállalat által készített, nyilvánosságra hozott számviteli és controllingjelentésekben. *A Controller*, 2009, V. évfolyam, 7–8. szám, 6–10. p.

GRI – *Útmutató fenntarthatósági jelentések készítéséhez*. Megtalálható: <https://www.globalreporting.org/resource/library/Hungarian-G3-Reporting-Guidelines.pdf> [2012. 12. 10.]

John Elkington: *Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business*. Gabriola Island/ Stony Creek New Society Publisher, 1998.

A kulturális diplomácia mint a nemzetközi kulturális kapcsolatok humán aktora (multidiszciplináris megközelítés)

A transzmodernitás¹ korában a kultúra egyre fontosabb szerepet játszik az államok közötti konstruktív kapcsolatok kialakításában. A korszerű, globálisan elterjedt kommunikációs technológiák – mint például a közvetlen műholdas sugárzás, vagy az interaktív multimedialis számítógép-hálózatok – világszerte a különböző kultúrák gyors és egyidejű interakcióját eredményezték. Manuel Castells megállapítja, hogy az információ-központú technológiai forradalom által teremtett globális egyidejűség következtében egy új kultúra jött létre: a valóságos virtualitás kultúrája,² amely „*az egyre interaktívabb audiovizuális világ köré épülve mindenütt áthatja a mentális reprezentációt és kommunikációt, elektronikus hipertextben egyesítve a kultúrák sokféleségét*”.³

E globális átalakulás következtében az egyes emberi közösségek és országok kultúrája ma már nem egy zárt rendszer, mivel a kulturális alkotások, eszme- és divátáramlatok gyorsan, szinte egy időben jutnak el egyik országból a másikba. Ezek az új ismeretek kibővítik és elmélyítik a különböző népekről szerzett tapasztalatok tárházát, ráébresztik az egyes közösségeket arra, hogy hasonlóságukon keresztül megismerjék egymást és megpróbálják megérteni és respektálni a kulturális különbségeket.

A fent említett társadalmi változások hatására, valamint azon felismerésből kiindulva, hogy egy adott ország közvéleményére való pozitív ráhatás főként a kulturális interakción keresztül lehetséges, került korunkban a nemzetközi kapcsolatok kérdéskörével foglalkozó szakemberek figyelmének középpontjába a kulturális kapcsolatok területe. Ennek eredményeként az ezredfordulót követően a kulturális diplomácia szakterülete felértékelődött a nemzetközi szinten. Mára az Európai Unió is felismerte a kulturális diplomácia kulcsfontosságú jelentőségét külkapcsolatainak alakításában. Erről tanúskodik a 2011-ben elfogadott „*az EU külső fellépéseinek kulturális dimenzióiról*” szóló jelentés is, amelyben kinyilatkoztatja, hogy „*a kulturális diplomácia a bizalom kiépítésének sarokköve*”.⁴ A jelentés a népek közötti béke és a megbékélés előmozdítása érdekében „*sürgeti, hogy az EU mindegyik tengerentúli képviselőjén legyen egy személy, aki az EU és harmadik országok közötti kulturális kapcsolatok és interakciók koordinálásáért, valamint az európai kultúra népszerűsítéséért felel szoros együttműködésben a kulturális szereplőkkel és az EUNIC-hoz hasonló hálózatalapú szervezetekkel*”.⁵

Említésre méltó, hogy a jelenkorban a kulturális diplomácia – a berlini Kulturális Diplomácia Intézet több mint egy évtizedes kutatómunkájának köszönhetően – önálló egyetemi aldiszciplinává vált a mesteri és doktori képzésben.

Mint a kulturális diplomácia elméletével foglalkozó kutató, a téma nemzetközi szakirodalmának tanulmányozása során megtapasztaltam, hogy az elemzők eddig még nem adtak kielégítő magyarázatot a kulturális diplomácia hatásmechanizmusára. Mivel ezidáig e téma nem képezte mélyreható vizsgálat tárgyát, úgy döntöttem, hogy jelen tanulmányban kívánok foglalkozni ezzel az alapvető problematikával.

Az utóbbi években létrejöttek azok az elméletek és megállapítások, amelyek fontos kiindulópontot jelentenek a kulturális diplomácia hatásmechanizmusának megértéséhez. Az első helyen kell megemlíteni Joseph S. Nye-nak⁶, a nemzetközi kapcsolatok neves szakértőjének „*Soft power*” elnevezésű tézisét, amelyben rámutatott a kulturális és ideológiai értékek vonzerejére. Elméleti koncepciójában a *soft power* (puha hatalom) egy adott ország kultúrájának, politikai nézeteinek és ideológiai irányelveinek vonzerejét foglalja magába.⁷

Másrészt több elemző szerint a kulturális diplomácia hatása olyan lélektani mechanizmusokon alapul, amelyek pozitív érzelmi befolyást gyakorolnak a célközönségre.⁸ Jelen munkában azt kívánom bizonyítani, hogy a fenti álláspont ma már nem pusztán feltevés, hanem tény. Megállapítható, hogy a pszichológia affektív forradalmára,⁹ valamint a pozitív pszichológia kutatási eredményeire¹⁰ volt szükség ahhoz, hogy megértsük és elfogadjuk azt, hogy az érzelmek kulcsfontosságú szerepet játszanak a kulturális diplomácia hatásmechanizmusában.

A tanulmány elsőként tesz kísérletet arra, hogy multidiszciplináris megközelítéssel magyarázatot adjon a kulturális diplomácia hatásmechanizmusára, hogy miként működik a puha hatalom (*soft power*) kulturális dimenziója általi meggyőzés. Vizsgálatomban összekapcsoltam a különféle tudományterületek – elsősorban a nemzetközi kapcsolatok, a humán univerzálé-kutatás¹¹ és a pozitív pszichológia – kutatási eredményeit, és ezek megállapításait integráltam a vizsgált kontextusba.

Meggyőződésem szerint a kulturális diplomácia multidiszciplináris voltát valós tényként kell kezelni, mert „*a külföldi közvéleményre való hatás – száz meg száz apró hatásból tevődik össze...*”¹² – vallja Hankiss János, aki elsőként vizsgálta e tárgykört multidiszciplináris megközelítésben. Az azóta eltelt időszakban az elemzők főként kulturális külpolitikai szemszögből vizsgálták e szakterületet.¹³ Ezért a téma tárgyalását nem ebből az aspektusból közelítem meg.

Jelen tanulmány végső célja egy olyan általános elméleti koncepció megalkotása volt, mely magyarázatot ad a művészetközpontú kulturális diplomácia hatásmechanizmusára, amelyet transzkulturális áramlatelméletnek (transzkulturális flownak) neveztem el.

A munka első részében ismertetem a nemzetközi kapcsolatok elemzőinek felfogását a kultúráról és a kulturális kapcsolatokról. Miután felvázoltam a kulturális diplomácia definícióit és céljait, rátérek a kulturális diplomácia hatásmechanizmusának vizsgálatára, amelyet konkrét esettörténeti példákkal – a célközönség nyilatkozataival – támasztok alá.

Mivel a vizsgált témakör nem rendelkezik gazdag hazai szakirodalommal, ezért külföldi, elsősorban német és angol nyelvű szakirodalmat használtam fel, amely magába foglalja a hagyományos (szakkönyvek, tanulmányok), az audiovizuális (riportok, dokumentumfilmek), valamint a világhálón közzétett szakmai anyagokat. A riportok és dokumentumfilmek fontos visszacsatolásnak számítanak a kulturális diplomácia hatásmechanizmusának ellenőrzésében.

A jelenkorban a kultúra a határokon átívelő társadalmi kapcsolatteremtés fontos médiumának – a nemzetközi kapcsolatok központi ágensének tekinthető.

Bill Clinton, az Amerikai Egyesült Államok egykori elnöke (1993–2001) szerint a kultúra a népek közötti mindennemű kapcsolattartás központi eleme, mert a politika hatáskörén túlmutató emberi kreativitással hozható összefüggésbe.¹⁴ Rámutat arra, hogy a kultúra szerepe pozitív, mert megtanít minket arra, hogy megértsük különbözőségeinket és általa megerősítsük közös humanitásunkat.

Milan Kurucz (2007), volt szlovák kultúrdiplomata, a budapesti Szlovák Intézet egykori igazgatója (2006–2011) szerint a kultúra a népek, nemzetek és államok közötti köl-

csönös megértés fontos tényezője. Azt állítja, hogy a kultúra és a művészet hatékonyan segítik elő az országok és a nemzetek közötti kapcsolatok fejlesztését. Kurucz úgy véli, hogy ez a fenomén a kultúra azon sajátosságából adódik, hogy képes pozitív emóciókat felidézni az emberekben.¹⁵ E megállapításával teljes mértékben egyetérthetünk, mivel összhangban van a pozitív pszichológia képviselőinek aktuális kutatási eredményeivel.¹⁶

Charles Frankel szerint a kulturális kapcsolatok a nemzetközi érintkezések „humán oldalát” képezik, mivel kevésbé hivatalosak és formalizáltak, mint a külpolitikai kapcsolatok, fontos funkciójuk az emberközeli, személyre szóló tájékoztatás és pozitív befolyásolás.¹⁷ Ebből kifolyólag a jelenkorban a teoretikusok a kulturális kapcsolatokat a nemzetközi kapcsolatok „puha” eszközeinek tekintik, amelyeknek segítségével a különböző aktorok (kormányzati és a nem kormányzati entitások – NGO-k, alapítványok, művészek stb.) „lassú, tartós hatást és jelentős befolyást gyakorolnak a kölcsönös államközi bizalomépítésre”.¹⁸ A nemzetközi kapcsolatok elemzői szerint ez a fenomén a kulturális diplomácia diszciplínáján belül érvényesül a legjobban.

Anthony Haigh (1965, 1974), az Európa Tanács (Council of Europe) egykori vezető hivatalnok a kulturális diplomáciát a nemzetközi kulturális kapcsolatok szerves részének tartotta.¹⁹

Hasonlóan vélekedik Akira Iriye (1997) is, aki a kulturális diplomáciát a nemzetközi kapcsolatok kulturális kontextusába tagolja, és a kulturális internacionalizmus államilag támogatott megnyilvánulási formájának tekinti.²⁰

Milton C. Cummings (2003) amerikai politológus a kulturális diplomáciát „az eszmék, az információk, a művészetek, az életmódok, a hagyományok és a kultúra további aspektusainak cseréjeként fogta fel a kölcsönös megértés elősegítésének érdekében”.²¹

Milan Kurucz (2007:62) azt állítja, hogy a kulturális diplomáciának alapvetően kettős célja van:

Univerzális – az államok közti megértés elősegítése, a feszültségek és konfliktusok visszaszorítása a kultúra segítségével..

Specifikus – pozitív országgép formálása, a saját kultúra felmutatásának és külföldi terjesztésének igénye. Lényege, hogy korrigálja az országról a külföldön kialakult helytelen, téves benyomásokat.

Bill Clinton szerint a kulturális diplomácia arra törekszik, hogy rámutasson az emberiség összetartozására.²²

William Benton az UNESCO egykori amerikai nagykövete (1963–1968) a kulturális diplomácia végkifejletét abban látta, hogy annak köszönhetően „a világ népei békére vágnak, meg akarják érteni egymást, és hajlandók tolerálni a különbségeket, mert megértették őket.”²³

A fent ismertetett megállapításokból kitűnik, hogy a nemzetközi kapcsolatok szakirodalmának elemzői a kulturális diplomáciát a népek közötti kapcsolatépítés békés eszközének tartják. E szakterületet illetően ugyanis máig az a humanista felfogás uralkodik,²⁴ hogy a művészetek, az eszmék, a gondolatok, valamint az egyének (tanárok és diákok) cseréje által a különböző közösségek között olyannyira felerősíthető a közös gondolkodás és az együvé tartozás érzése, hogy az országok, illetve népcsoportok között kölcsönös megértést lehet generálni.

Hasonlóan vélekedik Bogyay Katalin, az UNESCO Közgyűlésének elnöke is, aki amellet érvel, hogy a kulturális diplomácia által szorgalmazott kulturális csere és együttműködés révén lehetővé válik, hogy az „egymástól különböző, egymást nem ismerő emberek olyan közös kifejezési formákra találjanak együtt, amelyek összekapcsolják őket, s általuk országait”.²⁵ Meglátása szerint „a kulturális szakdiplomácia rendelkezik azzal az erővel, ami átjárhatja és felerősítheti a humanizációs folyamatokat a világban.”²⁶

Richard T. Arndt, egykori amerikai kultúrdiplomata szerint a kulturális diplomácia alapvetően a népek közötti innovatív párbeszéd kialakításának szorgalmazója, mivel elsősorban „*a megnyerés eszköze, nem pedig a konfrontációé*”.²⁷

Megállapítható, hogy a kulturális diplomácia a soft power (puha hatalom) kulturális dimenziójának hatékony formája: a kulturális vonzerőn és szellemi értékeken keresztül történő meggyőzés képessége, szemben a kemény hatalommal, amely a gazdasági szankciókon keresztül és a katonai potenciál által hódít és kényszerít.

A kulturális diplomácia a kezdetektől fogva jelen volt az embercsoportok közötti kapcsolatok alakításában: „*kultúrdiplomácia mindig volt, amióta csak emberek szükségét érezték annak, hogy más emberekben a maguk tudatát felkeltsék, s ezzel rájuk befolyást gyakoroljanak*”²⁸ – állítja Hankiss János.

Az évezredek során ugyanis világhosszá vált, hogy a kulturális színtérnek komoly hatása van a nemzetközi interakcióra. Császi Lajos szerint ez a befolyás „*nem a hatalmi dominancián vagy a diszkurzív meggyőzésen alapul, hanem a csábításon*”²⁹, vagyis alapvetően azon a pozitív vonzerőn, hogy képes felkelteni mások vágyódását valami iránt, és ezen keresztül spontán elfogadásra, követésre, utánzásra tud ösztönözni másokat. „*Ez a hatalom azon aspektusa, hogy rávegyél másokat arra, hogy ugyanazt akarják, amit te – ezt nevezem soft powernek. Ez inkább kooptálja az embereket, minthogy kényszeríti*”³⁰ – állítja Joseph S. Nye. Továbbá megjegyzi, hogy „*ez az a képesség, hogy megkapd azt, amit akarsz a vonzerő segítségével, és nem kényszerítéssel vagy lefizetéssel. Ez tehát a vonzat és csábítás képessége.*”³¹ Elméletének vetületében a kultúrát a soft power elsődleges megnyilvánulási formájának tekinti, amely mint attraktív vonzerő, „*gyakran vezet behódoláshoz, sőt utánzásához*”.³²

Ugyanakkor Nye (2004) felhívja arra is a figyelmet, hogy a kulturális-ideológiai befolyásolás kizárólag abban az esetben működik vonzerőként, ha egy adott ország kultúrája rendelkezik olyan univerzális értékekkel, amelyeket meg tud osztani másokkal, így irányelvei olyan értékeket és érdeklődést tanúsíthatnak, hogy megnövekedjen annak a valószínűsége, hogy elérje a kívánt eredményt, vagyis a vonzalom és az elkötelezettség kapcsolatait hozza létre.

Nye (2004) fent ismertetett elméletének tükrében megállapítható, hogy a kulturális vonzerő lényege a határokon túlmutató egyetemes humán értékek egymással való kölcsönös megosztásában jut kifejezésre. E folyamat alapelveivel szoros összefüggésben a kulturális diplomácia arra törekszik, hogy a kultúra univerzális értékeinek segítségével a különböző országok között összhangot teremtsen és elősegítse a kölcsönös megértést.

Kofi Annan, az ENSZ korábbi főtitkára (1997–2006) szerint számtalan közös érték létezik, amelyeken az emberiség osztozik, melyek egységes alapot teremtenek a kulturális párbeszéd számára.³³

„*Minden kultúrában mondanak meséket és szavalnak verseket. Viccelnek, nevetnek ugatják egymást. Énekelnek és táncolnak. Felületeket díszítenek. Szertartásokat végeznek. [...] A művészet, az irodalom, a zene, a humor, a vallás és a filozófia művelését nemcsak élvezetesnek, de nemesnek is tartják. Ezek az elme legjobb alkotásai, amelyek miatt érdemes élni.*”³⁴ – állítja Steven Pinker kanadai pszichológus.

Ezeket a kultúra által birtokolt, az emberi faj közös természetére vonatkozó, határokon túlmutató humán erőforrásokat Klaus E. Müller (2010) német etnológus alapján transzkulturális univerzáléknak nevezzük. Müller szerint valódi megértést kizárólag a transzkulturális hasonlóságok segítségével lehet kiváltani, mivel ezek képezik a kultúrák közötti párbeszéd alapját.

A kulturális diplomácia kontextusában a transzkulturális univerzálék a népek közti kapcsolattartás sajátos formái, egyetemeségük abból fakad, hogy ezek alkotják az em-

beriség kulturális közkincsének legjavát a művészetekben és az innovációkban egyaránt. Mivel a legmagasabb nívón vannak megalkotva, a legtöbb emberben azonos pozitív érzelmi reakciókat váltanak ki. Paul Ekman (2011), amerikai pszichológus megállapította, hogy léteznek olyan egyetemes érvényességű kellemes érzelmi témák, amelyek minden egyénben alapvetően ugyanazokat az érzelmeket idézik elő. Véleménye szerint ez a jelenség azzal magyarázható, hogy az ember primer emocionális rendszere a veleszületett alapérzelmeken alapszik: *„a személyes tapasztalatunkat tükröző megannyi kulturálisan elsajátított variáció mellett léteznek egyetemes érzelmi témák, melyek evolúciós történetünket tükrözik. Másképp fogalmazva, a saját életünk szempontjából fontos dolgok mellett olyan dolgok is érzelmet váltanak ki belőlünk, amik az őseinknek voltak fontosak.”*³⁵ Ekman szerint több mint egy tucat kellemes érzélem létezik (mint például a mulatság, az érdeklődés, a csodálat, nagyrabecsülés, ekstázis, az elragadtatás, vagy a magasztosság), amelyeknek az emberek kifejezetten élvezik az átélését, és mindegyik egyetemes. A fentiek alapján kijelenthető, hogy a transzkulturális univerzálék predesztinálva vannak arra, hogy keresztülhatoljanak azokon a határvonalakon, amelyek a hagyományos kapcsolatokban átjárhatatlanok és elválasztják az embereket. A zenei alkotások, tánckompozíciók, az építészeti remekművek és az egyéb magas színvonalon megalkotott humán erőforrások, amelyek az emberiség közkincsének legjavát alkotják, a közösségeket tudatosra teszik, hogy egymással egységet alkotnak. Ezek a kultúrákon átívelő entitások a közös identitás kifejezői, mivel az emberiséget (humanitást) és a belőle fakadó együttérzést és együttgondolkodást posztulálják.

Wolfgang Welsch (2006) német filozófus a transzkulturalitásról szóló kultúratudományi elméletében rámutatott arra, hogy ezeknek a közös, ősi mintázatoknak köszönhető a más kultúrákhoz való vonzódás és az emberi közösségek közti megértés. Szerinte általuk válik érthetővé az, ami a kulturális különbségekből lehetetlen és érthetetlen lenne, hogy más, ismeretlen embercsoportok kultúrájának tartalmával bensőséges viszonyt tudjunk kialakítani. Welsch szerint ezzel magyarázható annak a ténye, hogy bármely kultúrához tartozó embereket magával ragadja a Ginkakudzsi (a kiotói Ezüsttemplom) vonzereje.

Hasonlóan vélekedik Christoph Antweiler (2009^b) német etnológus, humán univerzálékutató is. Meggyőződése szerint az emberiség kultúrtörténetében mindig akadtak olyan kimagasló művészi alkotások, amelyek időközönként és korokon túlmutatva a különböző kulturális háttérrel rendelkező embereket egyaránt spontán megszólitották, mint például a Lascaux-i barlangrajzok, a milói Vénusz vagy pedig a Tádzs Mahal. Hasonló hatást váltott ki a Gízai piramisok, amelyek ma az egyiptomi soft power megtestesítői, vagy pedig a római Pantheon, illetve Beethoven V. szimfóniája. Nem számít az sem, hogy ezek a kimagasló alkotások más korokban keletkeztek és nem a ma embere számára lettek megalkotva, mégis az az érzésünk, hogy emberi hangon hozzánk is szólnak. Antweiler szerint ez a faszcináció olyan erős érzelmi hatást vált ki, amely kultúrák feletti. Ez a paradoxon azzal magyarázható, hogy az emberiség kultúrtörténetében mindvégig jelen voltak olyan egyetemes témák, amelyek a legtöbb emberben, függetlenül etnikai hovatartozásától, hasonló kellemes érzéseket váltottak ki, még akkor is, ha alkotóik már nem éltek.

Szólni kell arról is, hogy az egyes kultúrkörök rendelkeznek olyan közelmúltban keletkezett alkotásokkal, amelyek világszerte nagy népszerűségnek örvendnek. Különösen érvényes ez a populáris kultúra képviselőinek (mint például a Beatles, vagy Elvis Presley) egyedi produkcióira, amelyek az egész világon magukkal ragadják az embereket. Joseph S. Nye (2004) véleménye szerint a populáris-kulturális attraktivitás segített leginkább a nyugati hatalmaknak a külkapcsolatok terén. Rámutatott arra, hogy a második világháborút követően pozitívan hatott a demokratizációra, megújította és felélesztette a háború utá-

ni nyugat-európai kultúrákat, belülről pedig erodálta a szovjet rendszert. Nikolai Poturaev ekképpen nyilatkozott a Beatles együttes zenei hatásáról: „*az egész világot nyitottabbá változtatták. Az az elhatározásom, hogy angol nyelv és irodalom szakra iratkozzak be az egyetemen, valamint az angol és amerikai nyelvkultúra iránti érdeklődésem a Beatles által jelentkezett. És ez a szabadság olyan érzése volt, mintha az ember a magányosság hosszú ideje alatt barátokkal találkozna*”.³⁶

A Beatles együttes a szovjet közvéleményre gyakorolt hatását Mihail Gorbacsov, a Szovjetunió első és egyetlen elnöke (1985–1990) is elismerte: „*úgy gondolom, a Beatles zenéje a Szovjetunióban élő fiatal generációt megtanította arra, hogy valahol egy másfajta élet és béke van, és természetesen ez az érzés vezetett el a peresztrojkához a külvilággal való párbeszéd kezdeményezéséhez*”.³⁷

A populáris kultúrát az Amerikai Egyesült Államok is felhasználta jól megválasztott kultúr diplomáciai stratégiaként, mivel 1958-ban a karrierjének csúcsán álló Elvis Presleyt Nyugat-Németországba küldték általános katonai szolgálat teljesítésére. Az akció fő célja az volt, hogy az amerikai populáris kultúra népszerűsítésével - amely akkoriban az AFN adón keresztül is szólt - elősegítse az egykori ellenség demokratizálódását és javítsa a polgári nyilvánossággal (különösen a fiatalokkal) - való kapcsolatokat. E stratégia sikerrel járt. Ezt bizonyítja Claus-Kurt Ilge beszámolója is: „*1958 őszén 16 éves voltam és a szüleimmel Friedbergben laktam. [...] Elvis Presley hangja azonnal megfogott, amikor 1956-ban először meghallottam. [...] És aztán eljött az a nap. 1958. szeptember 22-e vagy 23-a volt, már nem emlékszem pontosan, az állt a »Wettenauer Zeitung« első oldalán a világ hírei között, hogy »Elvis Presley Friedbergbe jön«. Ez akkoriban olyan volt, mint a hatalmatos a lottón. Ettől a perctől kezdve készültem Elvis érkezésére [...] És Elvis tényleg Friedbergbe helyezték! 1959 februárjától szinte naponta oda jártam. Mi fiatalok pontosan tudtuk, hogy mikor jön haza a szolgálatból. [...] Reggeltől estig ostromoltuk a házat. [...] Eközben mi tinédzserek délutánonként moziba mentünk és Elvis-filmeket néztünk. [...] Elvis nemcsak idol volt, hanem udvarias fiatalember is. [...] Vele tudtam azonosulni. [...] Különleges volt [...]*”.³⁸

A fenti kultúr diplomáciai esettörténeti leírások tükrében egyértelműen megállapítható, hogy a transzkulturális univerzálék a rituális kommunikáció pozitív érzelmi motívátoraiként vesznek részt a kulturális diplomácia üzeneteiben.³⁹

Mindezek alapján konstatálható, hogy egy adott kultúr diplomáciai esemény csak abban az esetben érheti el célját, ha „*a korlátlan és csábító lehetőségek megcsillogtatása*”⁴⁰ által képes olyan pozitív, kellemes érzelmeket kiváltó felejthetetlen élmények generálására, hogy a célország polgáraiban, illetve a nemzetközi közvéleményben pozitív attitűdváltozás álljon be egy adott ország iránt.

A transzkulturális univerzálék kategóriájába tartozó remekművek által olyan hatás érhető el, hogy az egyes emberi közösségek etnikai hovatartozásuktól függetlenül az áramlat-folyamat részévé válnak. Ez az effektus olyan erős pozitív érzelmi reakciót – azonosulási élményt – vált ki, amely bizalmat kelt a másik iránt, erősíti az együttműködési hajlandóságot és általa közelebb kerülnek egymáshoz a különböző emberi közösségek.⁴¹

Ellen Dissanayake (1992) amerikai művészetetnológus szerint a remekművek kultúrákon átívelő hatása abból az esztétikai tulajdonságukból származik, hogy szerkezetükben olyan „speciálisan”, illetve rendkívülien vannak megalkotva, hogy felülmúlnak minden megszokottat, teljesen különböznek a mindennapos tárgyaktól.⁴² Az esztétikailag különlegesen megalkotott művészeti alkotások – remekművek – azáltal vonzzák magukhoz a különböző kultúrkörből származó embereket, hogy emocionálisan intenzív kellemességérzetet váltanak ki, és ebből adódik kultúrák közvetítő értékük. Barbara Fredrickson

(2011^{ab}) amerikai szociálpszichológus, a pozitív pszichológia jeles képviselője, kutatásaiban kimutatta, hogy a pozitív érzelmeket kiváltó események bizalmat keltenek, erősítik a másik elfogadását, növelik az emberi összetartozás érzését. Mindkét fél számára olyan érzelmi nyereséget jelentenek, amely által közös élményközösség teremődik. Ez a paradoxon a kulturális diplomácia kontextusában az ún. transzkulturális áramlatélményben jut kifejezésre.

Tézisem szerint a humán evolúció során minden emberi közösség kifejlesztett olyan határokon túlmutató, nívós alkotásokat (mint például zenei, képzőművészeti, táncművészeti, kinematográfiai és építészeti remekművek, divatcikkek stb.) amelyek konstruktív módon járulnak hozzá a különböző népcsoportok közötti kapcsolatok előmozdításához. A kulturális diplomácia ezen egyedülálló humán erőforrások rituális participációja révén olyan pozitív érzelmi élmény kiváltását hivatott előidézni, amely által a benne résztvevők érzelmi elégedettséget, az élménybe való teljes bevonódást élnek át. A legnívósabb, egyetemes kulturális értékek képesek olyan tökéletes élményt generálni a különböző származású résztvevőkben, hogy hirtelenjében eltűnnek a köztük lévő etnikai különbségek és mindannyian „az egység” részévé válnak. Ez a hatásmechanizmus spontán jön létre, élményjellegű és határokon túlmutató – transzkulturális flow.

A transzkulturális áramlatélmény az emberiség univerzális, határokon túlmutató kulturális erőforrásainak (a transzkulturális univerzáléknak) pozitív emocionális reprezentációjára épül. E humán értékek egymással való kölcsönös megosztása annyira kibővíti a benne résztvevők látókörét, hogy képesek lesznek olyan szellemi erőforrások kiépítésére, amelyek által kreatívabbakká, befogadóbbakká válnak, vagyis spontán megteremtődik a teljes bevonódás érzése.⁴³ Fredrickson megállapította, hogy az inspiráló, pozitív élményeket kiváltó különleges események a konstruktív emberi kapcsolatok kialakításáért felelősek. A kulturális diplomácia számára azért meghatározóak, mert általuk idézhető elő a transzkulturális flow effektusa. Ezek ugyanis hozzásegítik a különböző embercsoportokat ahhoz, hogy közelebb kerüljenek egymáshoz, vagyis az „én” és a „te” kategóriáját felváltja a belső összekötöttség: a „mi” érzése. A transzkulturális flow a pozitív érzelmi bevonódás által olyannyira felerősíti az emberek közötti összetartozás érzését, hogy azt a felismerést váltja ki, hogy másokkal egyek vagyunk. Az „eggyé válás” paradoxonja a résztvevőknek az eseménybe való teljes bevonódását idézi elő. Csikszentmihályi (2010) szerint a környezettel való egygyé válás jelensége oly módon valósul meg, hogy az áramlatélmény teljes mértékben lefoglalja az „ént”, ami azt jelenti, hogy az „én” hiányzik a tudatból. Azonban rámutat arra, hogy:

„[...] az éntudat elvesztése nem egyenlő az én hiányával, még kevésbé a tudatosság hiányával, csak az énről való tudás hiányzik. Az én fogalma csúszik le a tudatküszöb alá, az az információ, amelynek segítségével önmagunkat szoktuk megjeleníteni. Úgy tűnik nagyon kellemes érzés, ha képesek vagyunk egy időre megfeledkezni arról, kik is vagyunk. Amikor nem foglalkozunk túl sokat saját énünkkel, akkor lehetőséget kapunk arra, hogy kiterjesszük az önmagunkról alkotott fogalmunk határait. Az éntudat elvesztése éntranszcendenciához vezethet, ahhoz az érzéshez, hogy lényünk határai az eddiginél kijjebb tolódtak. Ez az érzés nem a képzelet játéka, hanem azon az adott tapasztalaton alapul, hogy közeli kapcsolatba kerültünk valami mással, méghozzá olyan közelibe, hogy egy időre egygyé válunk egyébként önmagunktól eltérő, idegen dolgokkal.”⁴⁴

Az egygyé válás jelensége kapcsán hasonló eredményre jutott Johnson és Fredrickson (2005). Empirikus vizsgálatukban kimutatták, hogy a belső összetartozás érzése a pozitív érzelmeik által olyannyira fokozódik, hogy még az olyan idegenekre is kiterjed, akiket teljesen különbözőeknek látunk (például a kínaiak, vagy a színes bőrűek).⁴⁵ Azt állítják, hogy a

pozitív érzelmeket kiváltó események a különböző etnikai hovatartozású csoportok tagjait arra inspirálják, hogy feladják addigi identitásukat, és helyette egy új, közös csoportidentitást hozzanak létre, amelybe már mindannyian beletartoznak. Kutatásukban arra az eredményre jutottak, hogy a közösen átélt pozitív érzelmeket kiváltó eseményekbe való teljes bevonódás nemcsak csökkenti a szilárdan meggyökerezett etnikai hajlamot, hanem teljesen eliminálja azt, vagyis azok a faktorok, amelyek az embereket inkább elválasztják, a pozitív érzelmek hatására teljesen eltűnnek. A transzkulturális flow hatása alatt a különböző kultúrákból származó emberek felismerik azt, hogy „*mi mégis valahogyan egyformák vagyunk*”, vagyis „*mindnyájan emberek vagyunk, és a másik csupán egy közülünk*.”⁷⁴⁶

Hogy miképpen érvényesül a transzkulturális áramlatélmény a gyakorlatban, az egygyé válás állapotát jól szemlélteti a híres amerikai hegedűművész és karmester Yehudi Menuhin alábbi nyilatkozata, amelyet Bartók Béla műveinek hallgatása közben tapasztalt meg:

„*Egyetlen korunkbeli zeneszerző sem vonzott olyan ellenállhatatlanul, mint Bartók. Egynek éreztem magamat kérelhetetlen és bonyolult ritmusaival, egynek dallamvilága elvont és mégis hatalmas kifejező építkezésével, egynek hangzatai hihetetlenül gazdag spektrumával és mindenekelőtt alkotó módszerének tisztaságával [...] Nem hinném, hogy volna századunknak még egy zeneszerzője, aki – mint Bartók – úgy lenne képes hangok sorát megszőni, hogy azok szárnyaljanak és időtlen térségbe vigyenek bennünket [...]*.”⁴⁷

Az egygyé válás jelenségét Johannes Schlenkrich, az egykori Német Demokratikus Köztársaság területén élő Rolling Stones rajongó a nyugati rádióadók hallgatása közben élte át: „*mi is ugyanazt éreztük, mint a Rolling Stones [...]*.”⁷⁴⁸ Ez utóbbi kiváló példája annak, hogy a nyugati-keleti konfliktus idején a jól megválasztott mediális kultúrédipomáciai stratégia a zenei műsorszórás által miképpen erősítette a humán összetartozás érzését. Simonyi András, Magyarország Egyesült Államokba delegált nagykövete a 2002–2007 közötti időszakban is megerősítette ezt: „*kulturális értelemben a rock and roll döntő szerepet játszott a kommunista társadalmak fellazításában és abban, hogy e társadalmak közelebb kerültek egymáshoz*.”⁷⁴⁹ Egyetérthetünk Bujdosó Dezső megállapításával, mely szerint a kultúra mindvégig „*exkluzivitást, fejlődést, optimizmust sugallt*” – még akkor is – „*amikor a történelem fölszámolta a demokráciát vagy éppen totális dekadenciába torkollott*”.⁵⁰

Visszatérve a transzkulturális flow egyedülálló paradoxonjához, a környezettel való egygyé válás jelensége kapcsán Csíkszentmihályi (2010) kihangsúlyozza azt a tényt, hogy az „én” ilyen kitágulása csak abban az esetben következik be, ha a kapcsolat örömteli és a közönségestől eltérő, szokatlan, felemelő, különleges élményeket és cselekvési lehetőségeket kínál. Kimutatta, hogy ebben a folyamatban az egyénnek lehetősége van folytonos szellemi tökéletesedést elérni, ami azt jelenti, hogy miután bekövetkezett az egygyé válás jelensége, az „én” megerősödve kerül ki e tapasztalatból: „*mikor magának a tevékenységnek vége és az éntudat visszatér, az én már nem ugyanaz, mint az áramlatélmény előtt volt: új készségekkel és teljesítményekkel lett gazdagabb*”.⁵¹

A fentiek alapján megállapítható, hogy a transzkulturális áramlatélmény oly módon kitágítja az egyén mindennapi tapasztalatainak határát, hogy lehetővé válik számára az új, a tőle eltérő emberi közösségek kulturális tevékenységeinek felfedezése, képessé válik olyan újszerű, kreatív tevékenységek végrehajtására, amelyek az átéltek utánzására serkentik. Például egy költő művének olvasása, vagy egy zenemű hallgatása egyszerűen olyan késztetést vált ki az emberekből, hogy maguk is utánózni kezdik azt a tevékenységet. Ezzel kapcsolatban megemlíthetők azok az ismert kortárs zenészek, akik a Szabad Európa Rádió, a Luxemburg Rádió, illetve az AFN zenei műsorában találtak olyan ihletet, hogy maguk is elkezdtek zenélni. Jól mutatja ezt Kóbor Jánosnak, az Omega együttes

énekesének alábbi nyilatkozata is: „*Laux Józsiával és Varsányi Pistivel annak idején a gimnázium 3. osztályában megalapítottunk egy diákzenekart. Nagy hatással volt ránk a Szabad Európa Rádió Tinédzserpartija, amelyet, ha recsegye is, állandóan hallgattunk. Óriási hatással volt ránk Cliff Richard és a Shadows.*”⁷⁵²

Az átélt pozitív élmény és a zenei kreativitás közötti kapcsolat konkrét példája Panah Ahmed iraki származású, Ausztriában élő zeneszerző, előadó beszámolója, aki a Vox német televízióknak adott interjújában elmondta, hogy Michael Jackson zenéje olyan inspirálóan hatott rá, hogy maga is elkezdett énekelni és komponálni: „*akkoriban, amikor az öbölháború elől menekültünk, egy török férfi Michael Jackson-kazettát, Thriller kazettát ajándékozott nekem. Ez vezetett el engem a zenéhez. A zene segített nekem akkor, amikor rosszul éreztem magamat, és egyszerűen a bombák ellenére, és ez tényleg úgy volt, hogy valamit adott. A lelegején még nem tudtam, hogy mi ez a jó, pozitív energia, ami vele jött, de aztán fokozatosan tudatosítottam, hogy ez valójában az Ő zenéje. Boldoggá tette vele az embereket, és én is ugyanezt szeretném elérni a zeném által.*”⁷⁵³

A fentiekből jól látható, amit Fredrickson (2011^a) is kimutató: hogy a pozitív élmények hatására az emberek nyitottabbá és befogadóbbá válnak. A kellemes élmények kölcsönös megosztása által a különböző népcsoportok szorosabb kapcsolatot tudnak kialakítani és inspirálóan hatnak egymásra: „*az együtt gondolkodás öröme éppen abban rejlik, hogy a közös gondolkodásból egy közös termék jön létre, amiben benne van sokkal több, mint ami belőlem jönne*”⁷⁵⁴ – állítja Bogay Katalin.

Fontos rámutatni arra a tényre, hogy a transzkulturális áramlatélmény az ún. wow- vagy aha-effektussal jár, amely elősegíti a résztvevők eseménybe való spontán bevonódását. Ez az ún. standing ovation-ben, valamint a nézők és az előadók kölcsönös interakciójában, a közös éneklésben nyilvánul meg, melyet Honthy Hanna is átélt a Fővárosi Operettszínház Szovjetunióban való „operettdiplomáciai” fellépése alkalmával: „*előadás után többnyire félóra hosszat is zúgott a taps, és annyiszor ismételtük meg a Hajmási Péter, Hajmási Pál-t, hogy a közönség már együtt fújta velünk [...] magyarul [...] még-hozzá milyen kedves, mulatságos kiejtéssel.*”⁷⁵⁵

Hasonló spontán bevonódásról számolt be Petőcz Kálmán a Magyar Állami Operaház és a Szlovák Nemzeti Színház Operatársulatának nagysikerű közös fellépése kapcsán (2009), a legnagyobb szlovákiai könnyűzenei eseményen a trencséni Pohoda fesztiválon:

„*[...] zsúfoltságig megtelt a nagyszínpad előtti terület – több mint 5 ezer néző volt kíváncsi a produkcióra. [...] a fiatal közönség üdvrivalgással fogadta a magyar zenekart és annak karmesterét, Oberfrank Pétert, és persze a pozsonyi zenészeket is, akiket Martin Leginus vezetett. [...]*” – majd azzal folytatja, hogy a közönség „*[...] ütemre tapsolt és táncolt Brahms Magyar Táncaira, a Rákóczi indulóra, a Radetzky marsra, megünnepelte Herencsár Viktória cimbalomszólóját, ovációkba tört ki a két operaénekes szólista, Petra Záhumenská és Otto Klein produkciója után. A fiatalok beletapsoltak a számokba, ám ami a kőszínházban zavaró lett volna, itt természetesnek tűnt.*”⁷⁵⁶

Az eseménybe való bevonódást irodalmi művek is kiválthatják. Fábry Zoltán, szlovákiai magyar köztársasági író is megtapasztalta ezt:

„*Volt időm meditatálni és gondolkodni, mi is volt, hogy is volt a háborúban. És akkor, a magyar könyvektől nagyrészt elvágva, rákaptam a német irodalomra. A német expresszionizmusra, amely akkor a háborúellenességnek volt egyik kifejezője. Szinte egy egész más világ tárult elém, és így az olvasás és a meditálás közben lettem író. [...] Engem íróvá és emberé a irodalom tett. Az olvasás, a könyvek. Már abban is példa lehetek, hogy mennyire hatással van az emberre, az emberiség, az irodalom. Hogy ennyire meg tudja változtatni és ennyire emberiessé tudja az embert avatni. [...] a német irodalommal*

*annyira összekötődtem, hogy a nagy kiadók ebbe a kis faluba [Stószra – a szerző megjegyzése] küldték el a recenziós példányaikat, azokat aztán én feldolgoztam a Korunkban, és a magyar közönség onnan ismerhette meg az egész háborúellenes irodalmat [...]*⁵⁷

Fábrzy Zoltán egyike volt azon keveseknek, aki félig német származásának köszönhetően eredetiben tudta olvasni a német irodalmat. Julie Reeves (2004) rámutat arra, hogy az irodalom elsősorban fordítások útján töltheti be kultúráközvetítői funkcióját. Ezt megerősíti az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériumának Kulturális Diplomácia Tanácsadó Bizottságának állásfoglalása is, amely szerint a fordításirodalom képezi az összes kultúrdiplomáciai kezdeményezés középpontját.⁵⁸ A jelentés rámutat arra, hogy egymás irodalmának és intellektuális hagyományainak megismerése elvezet a népek közötti számos félreértés feloldásához és kölcsönösen megtermékenyítő hatása van. Hasonló tapasztalatban volt része Bogyay Katalinnak kultúrdiplomataként, a Londoni Magyar Kulturális Központ igazgatói tisztségében (1999-2005) Márai Sándor az „*Embers (A gyertyák csonkig égnek)*” című regényének angol nyelvű kiadása kapcsán 2001/2002-ben:

*„Életemben nem láttam akkora sikert, mint amekkora Márai könyve körül kialakult. Megbabonázta az embereket és a kritikusokat. Márai élete, gondolatai, és ez a könyv. Kritikák, rádióműsorok és a suttogó propaganda... No, és bestseller a Sunday Timesban. Kultikus könyv lett. [...] És kezdett a kör bővülni, és a legváratlanabb pillanatokban, a világ legváratlanabb pontjain találkozom olyan emberekkel, akik a szeretteiknek Márai könyvét adják ajándékba. Különös kötelék fűz így össze bennünket, és nagy pillanat, amikor ráismerünk egymásra...”*⁵⁹

A fenti példák, valamint a pozitív pszichológia kutatási eredményei alapján kijelenthető, hogy a pozitív érzelmeket kiváltó eseményekre irányított figyelem a kulturális diplomácia területén is érvényesíthető, mivel a legnagyobb meggyőzőerővel rendelkezik.

A leírtak tükrében megállapítható, hogy a kulturális diplomácia hatékonysága egyenesen arányos az átélt transzkulturális áramlatélménnyel. Ezért a kultúrdiplomáciai stratégiát oly módon kell kialakítani, hogy az a transzkulturális áramlatélmény megtapasztalásához vezessen, mivel ez a paradoxon olyan feltétel, amely nélkül nem érheti el alapvető célját, hogy a különböző országok, illetve népcsoportok között megértést generáljon. Megjegyzendő, hogy a transzkulturális flow effektusát gombnyomásra nem lehet létrehozni, mivel mint minden érzés, hirtelen és spontán módon jön létre. Ezért a kulturális diplomatának rendelkeznie kell olyan ismeretekkel, hogy a fogadó országban mit kell tenni annak érdekében, hogy a lehető legjobb hatást érje el. A transzkulturális flow előidézését a vizsgált kontextusban a következő tényezők segíthetik elő: egyrészt az optimális helyszín kiválasztása, másrészt magas színvonalú produkciók prezentálása.

A rendezvény helyszínének kiválasztásakor fel kell mérni a helyi adottságokat. Előnyt jelent, ha a kulturális esemény kellemes, barátságos helyszínen kerül megrendezésre. Minél kellemesebb a légkör, annál könnyebben létrejön az áramlatélmény. Több pszichológus rámutatott az érzelmi hangulat és a szociális ítéletalkotás közti kongruenciára.⁶⁰ N.L. Mintz azt állítja, hogy az esztétikailag kellemes környezet fokozza az emberek teljesítményét, bármit is csináljanak, és javítja a véleményalkotást, bármiről is mondjanak ítéletet: „*az emberek (anélkül, hogy eltérő attitűdjüknek vagy az azt kiváltó okoknak tudatában lennének) ugyanarról a tárgyról sokkal kedvezőbb véleményt mondanak, ugyanazt a feladatot sokkal kevésbé találják monotonnak és fásarszónak, sokkal élvezetesebbnek ítélik egy »szép«, mint egy »csúnya« szobában.*”⁶¹ Ennek alapján fontos kiemelni, hogy a kormányzati kulturális diplomácia esetében döntő fontosságú, hogy hol helyezkedik el a külföldön működő kulturális intézmény. Bogyay Katalin szerint az ország presztízse ott kezdődik, hogy milyen elegáns helyen található az intézmény. Azt állítja, hogy a jó cím

már önmagában erős pozitív üzenatként hat.⁶²

Döntő fontosságú alapelv, hogy célzottan valami különlegeset (például koncert, színházi előadás, filmvetítés stb.) kell magas színvonalon prezentálni, amely ellenállhatatlan vonzerőt, kellemes rácsodálkozást, az eseménybe való spontán bevonódást vált ki a közönségben. Ennek érdekében analizálni kell a célközönséget és kulturális igényét: fel kell mérni érdeklődési körét, szükségletét, illetve ismerni kell az országról való véleményét. Ezek az információk segítenek abban, hogy helyesen válasszuk ki a célnak megfelelő eseményt, amely akkor lesz a legsikeresebb, ha mindenből a legjobbat hivatott prezentálni: *„arany szabály, hogy csak a legmagasabb művészi színvonal jelenhet meg, és mindig valami egyedi, eredeti legyen jelen”*⁶³ – állítja Bogyay Katalin. Hasonlóan vélekedik Karol Wlachovský, volt szlovák kultúrdiplomata, műfordító is. Szerinte arra kell helyezni a hangsúlyt, hogy *„a legszelesebb tömegek számára tegyük hozzáférhetővé mindazt a legjobbat, amit a kultúra a múltban teremtett”*.⁶⁴ Mindezek mellett alapvetően ügyelni kell arra, hogy megvalósuljon a képességek és a kihívás közötti egyensúly, *„ami azt jelenti, hogy a legértékesebb kulturális anyag is csak akkor használható, ha a mozgalmasság benyomását tudja kelteni; ha az egyszer „megfogott” közönség lépten-nyomon érzi, hogy viszi, ragadja magával egy határozott akarat, egy meglepetésben gazdag erő [...] Rövid idő alatt nagy fordulatszám, új meg új kilátópontokról eredetibbnél-eredetibb látóvalók [...]”*.⁶⁵ Az esemény stimuláló hatása ugyanis döntően attól függ, hogy mennyi kihívást tartalmaz, mennyire meglepő a befogadó számára.

A fent ismertetett elvek alapján megszervezett kultúrdiplomáciai stratégiának van spontán, kultúrkörökön túlmutató hatása, amely a vonzalomkeltés által pozitív irányú véleményváltozást idézhet elő egy adott ország iránt. Kitűnő példája ennek az az egyedülálló kultúrdiplomáciai esemény, amely 2008 februárjában a nemzetközi nyilvánosság részvételével zajlott, és az észak-koreai nyilvánosság amerikaiakhoz való közeledését a zene „puha hatalma” által kívánta megvalósítani. Az akció keretében a New York-i Filharmonikusok zenekara Észak-Korea fővárosában, Phenjanban vendégszerepelt. Elmondható, hogy a hangversenynek jelentős kultúrdiplomáciai hatása volt. Ezt bizonyítja Christiane Amanpournak, a CNN vezető munkatársának „Notes from North Korea” című riportja is, amelyben az esemény előtt és után Kim Go Sun észak-koreai hölgygel és családjával beszélgetett. Sun a hangverseny előtt az amerikaiakra úgy tekintett, mint esküdt ellenségeire, amit azzal indokolt, hogy az iskolában is ezt tanulták. Közvetlenül a koncert után kijelentette: *„Csodálatos ez a koncert. Úgy gondolom, hogy az amerikaiak nem rossz emberek.”*⁶⁶ Kim Go Sun-nak a hangverseny során átélt pozitív élmény hatására olyan közvetlen megtapasztalásban volt része, amely elfeledtette vele az éveken keresztül belénevelt negatív előítéleteket. Ez egyértelműen a transzkulturális áramlatélmény hatása. A fenti nyilatkozatból jól látható, hogy a zene népeket egyesítő ereje szinte azonnal hatott. Ezen az estén a kulturális diplomácia megmutatta, hogy rendelkezik azzal a feszültségeket csillapító „puha hatalommal”, amely felerősítheti a humanizációs folyamatokat a világban. Ez a történelminek minősített esemény élő bizonyítéka volt annak, hogy a különböző népek, nemzetek és országok közötti megosztottságot közös kulturális élménnyé tudta változtatni, és ezzel hozzájárult a kölcsönös megértés előmozdításához.

Említésre méltó, hogy bizonyos ételek, játékok, tudományos és technikai innovációk, sportok, sőt közéleti személyiségek (politikusok felszólalásai) is kiválthatják a határokon túlmutató áramlatélményt, vagyis a transzkulturális flow elmélete nem korlátozódik a kulturális szakdiplomáciára, hanem a többi szakdiplomáciai ágban is felhasználható.

A transzkulturális flow paradoxonja alapján arra az eredményre jutottunk, hogy a kultúra határokon túlmutató univerzális értékeinek a kultúrdiplomáciai stratégiába való be-

építése által mélyebb és bizalomteljesebb kapcsolatokat lehet kiépíteni az egyes országok, illetve népcsoportok között. Továbbá végérvényesen megerősítést nyert, hogy a kulturális diplomácia pozitív beállítottságát, „szentimentális” színezetét nem szabad lebecsülni, mivel pontosan ez a pozitív emocionális ráhatás a legfontosabb funkciója. Hankiss János szerint a kultúr diplomáciai „missziótudaton lehet mosolyogni, s lehet azt délibáboknak tekinteni, de minden közösség annyit ér, amennyit a délibábjai érnek”.⁶⁷

Összegzőképpen megállapítható, hogy a transzkulturális áramlatelmélet oly módon segítheti a kulturális diplomácia hatékonyságának növelését, hogy tanácsokkal szolgál egy olyan hatékony stratégia kialakítására, amely a határokon túlmutató tökéletes élmény megtapasztalásához vezet, és ezáltal hozzájárul a különböző országok és népcsoportok közötti megértéshez. A transzkulturális flow effektusával szoros összefüggésben megerősíthető Bill Clinton azon állítása, mely szerint a kulturális diplomácia arra törekszik, hogy rámutasson az emberiség összetartozására.

A fent leírtak tükrében a kulturális diplomácia a nemzetközi kulturális kapcsolatok humán aktorának tekinthető.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ahmed, Panah 2012: *Auf und davon – Mein Auslandstagebuch*. Panah will in New York durchstarten. VOX televízió. [2012. 01. 29.]
- Albert József 2011: Nagyon jó a múltban kotorászni. *Új Szó*, 2011. 10. 29. 17. p.
- Amanpour, Christiane 2008: *Notes from North Korea*. CNN hírtelevízió. [2008. 05. 31.]
- Antweiler, Christoph 2009^a: *Was ist den Menschen gemeinsam?* Darmstadt: WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft).
- Antweiler, Christoph 2009^b: *Heimat Mensch*. Hamburg: Murmann Verlag GmbH.
- Antweiler, Christoph 2010: Pankulturelle Universalien – Basis für einen inklusiven Humanismus? In: *Jörg Rüsen(Hg.): Perspektiven der Humanität*. Bielefeld: Transcript Verlag. 93–143. p.
- Arndt, Richard T. 2006: *The First Resort of Kings. American Cultural Diplomacy in the Twentieth Century*. Washington, D. C.: Potomac Books, Inc.
- Baráth Gergely 2011: Interjú Milan Kuruczal, a Szlovák Intézet igazgatójával. In [web:] www.kibic.hu/hir/84/interju-milan-kuruczal-a-szlovak-kulturalis-intezet-igazgatojaval (2011.03.26.).
- Brown, Donald E. 1991: *Human Universals*. USA: MCGraw-Hill. 1991.
- Bujdosó Dezső 1988: *Társadalmi lét és kultúra*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Carey, James W. 1988: *Communication as Culture. Essays on media and society*. Boston: Unwin Hyman, Inc.
- Carey, James W. 2003: A kommunikáció kulturális megközelítése. In: *Kondor-Fábr: Az információs társadalom és a kommunikációtechnológia elméletei és kulcsfogalmai*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Castells, Manuel 2005: *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora. I. kötet*. Budapest: Gondolat–Infonia.
- Castells, Manuel 2007: *Az évezred vége. Az információ kora. III. kötet*. Budapest–Infonia.
- Cummings, Milton C. Jr. 2003: *Cultural Diplomacy and the United States Government: a Survey*. Washington DC: Center for Arts and Culture. <http://www.culturalpolicy.org>
- Čarnogurská, Marina 2007: Prečo transmoderna a prečo sa snažim byť jej obhajcom. In: *Zošity humanistov*. 2007. č. 60. 31–32. p. <http://www.zosity-humanistov.sk/2007/03/preco-transmoderna-a-preco-sa-snazim-byt-jej-obhajcom/>
- Császi Lajos 2007: *Biopolitika és kultúra. Késő modern perspektívák*. Budapest: Ú-M-K.
- Csikszentmihályi Mihály 2010: *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dissanayake, Ellen 1992: *Homo Aestheticus. Where Art comes from and why?* New York etc.: The Free Press, Macmillan.
- Dvorszky Hedvig 2010: *A magyar kultúra szolgálatában. Bogyay Katalinnal beszélget Dvorszky Hedvig*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Ekman, Paul 2011: *Leleplezett érzelmek*. Budapest: Kelly Kft.
- Forgács József (Joseph P. Forgas) 2001: *Érzelem és gondolkodás. Az érzelem szociálpszichológiája*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Fredrickson, Barbara L. 2011^a: *Die Macht der guten Gefühle*. Frankfurt/New York: Campus Verlag.

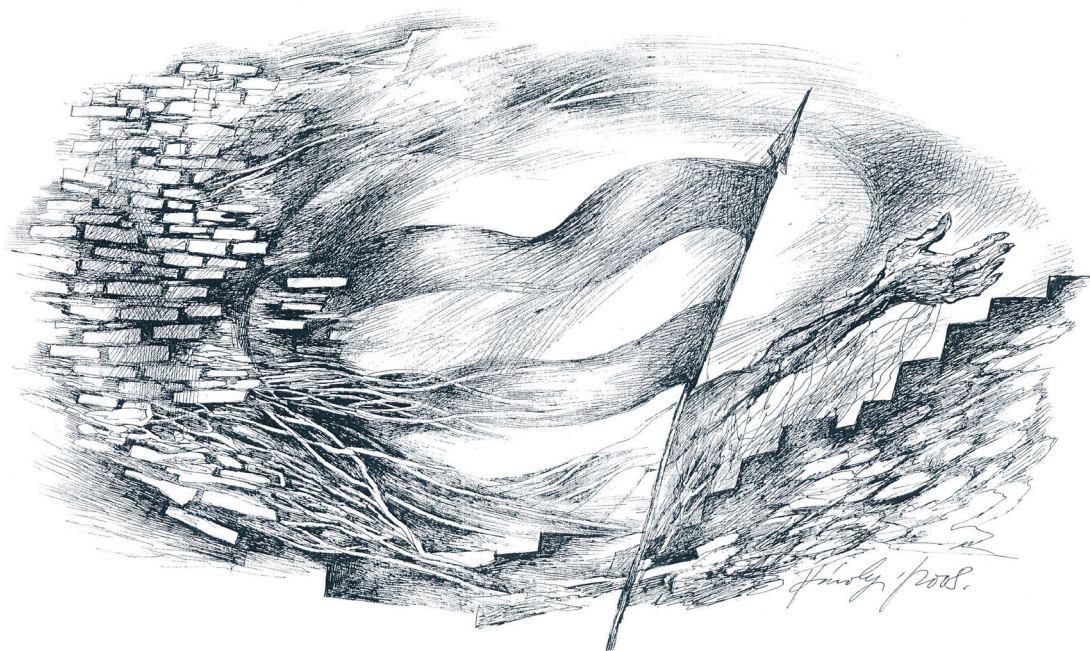
- Fredrickson, Barbara L. 2011^b: A pozitív érzelmek láss-gyarapítás elmélete. In: Csikszentmihályi Mihály – Isabella Selega Csikszentmihályi: *Élni jó! Tanulmányok a pozitív pszichológiáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 114–136. p.
- Fuchss, Werner 1975: *Bartók Béla Svájcban*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Haigh, Anthony 1974: *Cultural diplomacy in Europe*. Strasbourg: Council of Europe. In [web:] <http://www.eric.ed.gov/contentdelivery/servlet/ericsservlet?accno=ed102067>
- Haigh, Anthony 1965: What is cultural diplomacy? In: *UNESCO Handbook of international exchanges*. Paris: UNESCO. 53–59. p.
- Hankiss János 1936: A kultúrdiplomácia alapvetése. Budapest: Magyar Külügyi Társaság.
- Heltai, Gyöngyi 2004: *Operett-diplomácia*. In: epa.oszk.hu/00800/00861/00029/pdf/heltai.pdf
- Hofmann, Gerold 2009: Wir sind das Volk. Leipzig – Wege zur Freiheit. N-tv. [2009. 11. 09]
- Ilge, Klaus-Kurt 2007: *Mein Freund der „King“*. *Elvis lebt in Friedberg*. In [web:] einestages.spiegel.de/static/authoralbumbackground/534/eliv_lebt_in_friedberg.html
- Iriye, Akira 1997: *Cultural Internationalism and World Order*. Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press.
- Johnson, Kareem J. – Fredrickson Barbara L. 2005: „We All Look the Same to Me“. Positive emotions eliminate the own-race bias in face recognition. In: *Psychological Science*, 2005 november; 16(11):875–881. In: www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1808554/
- Kurucz, Milan 2007: Kultúra dimenzia diplomacie. In: *Zbornik z vedeckej konferencie – zahraničná politika a diplomácia Slovenskej Republiky v kontexte Európskej integrácie*. Bratislava: Vydavateľstvo Ekonóm. 62–71. p.
- Mérő László 2010: *Az érzelmek logikája*. Budapest: Tercium Kiadó.
- Müller, Klaus E. 2010: Das kleine Dorf und die große Welt. In: Rösen Jörn (hg.): *Perspektiven der Humanität*. Bielefeld: Transcript Verlag. 145–190. p.
- Nádor-Nikitits Grácia – Nagy József Zsigmond 2004: „Magyar kultúrdiplomácia az EU-csatlakozás küszöbén. In: Éger-Kiss (szerk.): *Stratégia és kultúra*. Budapest: Teleki László Alapítvány. 77–129. p.
- Nye, Joseph S., Jr. 2002: *The Paradox of American Power*. Oxford University Press.
- Nye, Joseph S., Jr. 2004: *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs.
- Nyusztay László 2000: A kulturális diplomácia. In: *Szakdiplomáciai tanulmányok*. Budapest: BGF – Külkereskedelmi Főiskolai Kar. Szerkesztő: Dr. Nyusztay László. 95–118.
- Ostrowski, Daniel 2010: *Die Public Diplomacy der deutschen Auslandsvertretungen weltweit*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Pajtinka, Erik 2007: Kultúrna diplomacia ako súčasť medzinárodných vzťahov na začiatku 21. Storočia. In: INTERPOLIS'07. Bratislava: Pamiko. 30–34. p.
- Petőcz Kálmán 2009: Derüre ború. *Új Szó*. 2009. 07. 22. 7. p.
- Picco, Giandomenico et al. 2001: *Brücken in die Zukunft. Ein Manifest für den Dialog der Kulturen. Eine Initiative von Kofi Annan*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag GmbH.
- Pinker, Steven 2002: *Hogyan működik az elme*. Budapest: Osiris Kiadó. ISBN 963 389 231 7.
- Reeves, Julie 2004: *Culture and International Relations*. London and New York: Routledge.
- Ryniejska, Marta 2009: *Cultural diplomacy as a form of intercultural communication*. In: <http://www.instituteforpr.org>
- Scitovsky Tibor 1990: *Az örömtelen gazdaság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1990.
- Sekerka, Leslie E. – Fredrickson, Barbara L. 2007: Piderit, Sandy Kristin – Fry, Roland E. –Cooperrider, David L.: Creating Transformative Cooperation Through Positive Emotions. In: *Handbook of Transformative Cooperation: New Designs and Dynamics*. Stansford: Stansford University Press. 151–169. p.
- Schaake, Marietje 2011: Jelentés az EU külső fellépéseinek kulturális dimenzióiról. (2010/2161(INI)) Kulturális és Oktatási Bizottság. 2011. március 31. [web:] <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A7-2011-0112&format=XML&language=HU#title1>
- Schneider, Cynthia P. 2003: Diplomacy that works: 'Best Practices' in Cultural Diplomacy. Center for Arts and Culture. In: <http://www.culturalpolicy.org/pdf/Schneider.pdf>
- Schneider, Cynthia P. 2004: *Culture Communicates: US Diplomacy that Works*. In: http://www.czingendael.nl/publications/2004/20040300_di_paper_dip_issue94.pdf
- Simon István 1967: Magnóval Fábry Zoltánnál. In: Fónod Zoltán (szerk.): *Fábry Zoltán összegyűjtött írásai II*. Pozsony/Bratislava: Madách-Posonium Kft. 220–224. p.
- Snow, Nancy 2007: *The Arrogance of American Power: What U.S. Leaders Are Doing Wrong and Why It's Our Duty to Dissent*. Lanham: Rowman&Littlefield Publishers, Inc.
- Torgyik Judit – Karlovitz János Tibor 2006: *Multikulturális nevelés*. Budapest: Bölcsész Konzorcium.
- Ujváry Gábor 2004: „A magyar kultúra külföldi őrszemei.” A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok. In: Éger-Kiss (szerk.): *Stratégia és kultúra*. Budapest: Teleki László Alapítvány. 25–76. p.

- U.S. Department of State 2000: *White House Conference on Culture and Diplomacy*. [Final Report]. In: <http://www.state.gov/t/whconf/index.html>
- U.S. Department of State 2005: *Cultural diplomacy – The Linchpin of Public Diplomacy*. In: www.state.gov/documents/organization/53374.pdf.
- Welsch, Wolfgang 2006: *Transzkulturális Perspektíven. Über Besitz und Erwerb von Gemeinsamkeiten*. In: *Tradition und Traditionsbruch zwischen Skepsis und Dogmatik. Interkulturelle philosophische Perspektiven*. New York: Editions Rodopi B. V., 2006. 113–145. p.
- Wlachovský, Karol 1995: *Belső világosság*. Budapest: Nap Kiadó.
- Woodhead, Leslie 2009: *Wie die Beatles den Kreml stürmten*. Arte. [2009. 10. 14.]

JEGYZETEK

- 1 A transzmodernitás korszak kezdetét Jürgen Habermas német filozófus és társadalomteoretikus jelentette be 2003-ban a 21. Filozófiai Világkonferencián tartott felszólalásában, Isztambulban. Vö.: Čarnogurská (2007).
- 2 Erről bővebben lásd Castells 2005:433–493.
- 3 Castells 2007:15.
- 4 Schaake 2011:11.
- 5 Schaake 2011:7.
- 6 Joseph S. Nye a Harvard Egyetem professzora, nevéhez fűződik a soft power (puha hatalom), valamint a smart power (okos hatalom) elméletek kidolgozása, amelyeket az USA külügyi kormányszata gyakran használt az utóbbi években.
- 7 Erről bővebben lásd Nye (2004).
- 8 Mint például Hankiss János, Milan Kurucz, Erik Pajtinka.
- 9 Vö.: Mérő 2010:156–158.
- 10 Mint például Csikszentmihályi Mihály „Flow” (áramlat), vagy Barbara Fredrickson „broaden-and-build” (láss-gyarapíts) elmélete.
- 11 A humán univerzálé-kutatás az antropológia kutatási részterülete, a humán hasonlóságok kutatásával foglalkozik, azokat a fenoménokat vizsgálja, amelyek potenciálisan majdnem minden, illetve a legtöbb eddig ismert emberi közösségben megtalálhatók. A humán univerzálé-kutatás elkötelezett hívei (mint például: Brown, Antweiler, Welsch) a humán azonosságokat tekintik elsődlegesnek, a különbségeket pedig másodlagosnak. Említésre méltó, hogy a szakirodalomban az univerzálékat különféle terminusokkal jelölik, viszont egyes kutatók ugyanazt a fogalmat értik a különböző megnevezések alatt. Az univerzálékat leggyakrabban kulturális univerzáléknak (mint pl. Torgyik-Karlowitz 2006, Antweiler 2009b, Welsch 2006) nevezik, ritkábban találkozunk a humán (Brown 1991), a pánkulturális (Antweiler 2010) univerzálé, és a transzkulturális (Müller 2010) hasonlóságok megnevezéssel. Jelen tanulmány keretében kulturális univerzálé fogalma alatt elsősorban a humán művészeti megnyilvánulásokat értjük (pl. a zene, tánc, képzőművészet, irodalom, divat stb.), ezek legmagasabb, legnívósabb szinteken megalkotott határokon túlmutató determinánsait transzkulturális univerzáléknak nevezzük. Határokon túlmutató jellegük abból adódik, hogy képesek mély pozitív érzelmeket kelteni a legtöbb emberben. Ez a hatás vezet el a transzkulturális flow megtapasztalásához a kulturális diplomácia kontextusában. Az univerzálé-kutatás részletes elemzésével jelen tanulmányban terjedelmi okok miatt nem foglalkozunk. E kutatási terület részletes tárgyalását lásd Antweiler (2009a).
- 12 Hankiss 1936:12.
- 13 Mint például Nádor-Nikitits–Nagy 2004, Ujváry 2004.
- 14 U.S. Department of State 2000.
- 15 Lásd Baráth (2011).
- 16 Vö.: Csikszentmihályi (2010), Fredrickson (2011a).
- 17 Idézi: Nyusztay (2000).
- 18 Ostrowski 2010:39.
- 19 Tanulmányunkban a nemzetközi kulturális kapcsolatok fogalma alatt az országok, népek és közösségek közötti kormányközi és nem kormányközi kulturális kapcsolatok összességét értjük.
- 20 Lásd Iriye (1997).
- 21 Cummings 2003:1. Megjegyzendő, hogy a kulturális diplomácia nemzetközi viszonylatban leggyakrabban idézett definíciójáról van szó. Idézi: Ostrowski (2010), Pajtinka (2007), Schneider (2003), (2004), Snow (2007), Riniejska (2009).
- 22 US Department of State (2000).
- 23 Idézi: Arndt 2006:162.
- 24 A kultúra humanista koncepciójáról a nemzetközi kapcsolatokban lásd Reeves (2004).
- 25 Dvorszky 2010:106.
- 26 Uo.
- 27 Arndt 2006:552.
- 28 Hankiss 1936:3.
- 29 Császi 2007:11.
- 30 Nye 2002:9.
- 31 Nye 2004:6.
- 32 Nye 2002:9.
- 33 Vö.: Picco at al. (2001)
- 34 Pinker 2002:483.
- 35 Ekman 2011:296.

- 36 Woodhead (2009).
 37 Idézi: Yuri Pelyushonok, a „Beatlemania” könyv szerzője. Ld. Leslie Woodhead (2009).
 38 A beszámolót teljes terjedelmében lásd Ilge (2007).
 39 A rituális kommunikáció – ahogyan azt tézisében Carey (1988, 2003) kifejti – az olyan kifejezésekhez kapcsolódik, mint a részvétel, a megosztás és az egyesülés. Carey azt állítja, hogy a kommunikáció legmagasabb megnyilvánulása nem az információ-átadásban rejlik – ahogyan azt a kommunikáció hagyományos, transzmissziós modellje hangoztatja –, hanem a részvételben és a kölcsönös megosztásban.
 40 Hankiss 1936:34.
 41 A pozitív érzelmek és az együttműködés összefüggéséről lásd Sekerka–Fredrickson (2007).
 42 Erről bővebben: Dissanayake 1992:24–63.
 43 Ezzel a jelenséggel kapcsolatban lásd a pozitív érzelmek hatásmechanizmusának magyarázatát Fredrickson „broaden-and-build” (láss-gyarapíts) című elméletében: Fredrickson (2011a, b).
 44 Csíkszentmihályi 2010:96–97.
 45 Vö.: Johnson–Fredrickson 2005, valamint Fredrickson 2011a:91–95.
 46 Fredrickson 2011a:94–95.
 47 Fuchss 1975:82.
 48 Hofmann (2009).
 49 Schaae 2011:11.
 50 Bujdosó 1988:9.
 51 Csíkszentmihályi 2010:98.
 52 Albert 2011:17.
 53 Ahmed (2012).
 54 Dvorszky 2010:37.
 55 Idézi: Heltai 2004:113.
 56 Petőcz 2009:7.
 57 Simon 1967:220–221.
 58 U. S. Department of State (2005).
 59 Dvorszky 2010:87–88.
 60 Mint például N. L. Mintz (1956), Forgács (2001). Forgács József (2001) felhívta arra a figyelmet, hogy a kellemetlen környezet által kiváltott érzelmi állapot az ugyanott tartózkodó személy negatív értékelését eredményezheti.
 61 Idézi Scitovsky 1990:148.
 62 Lásd Dvorszky (2010).
 63 Uo. 2010:36.
 64 Wlachovský 1995:129.
 65 Hankiss 1936:13.
 66 Amanpour (2008).
 67 Hankiss 1936:42.

Entrópia az irodalomban

Nincs szándékomban vitatni a fizika erőteljes jogát az entrópia jelenségének leírására.

Nem tagadható azonban, hogy a rend és a rendezetlenség, illetve a rend rendetlenségbe fordulása – ezt értelmezzük entrópiaként¹ – túllép a fizikán. Így hát joggal megkérdezhetjük az irodalmat illetően is, hogy könyveink kánonja alapja lehet-e valamiféle információs rendszernek, amelyre az entrópieelv, valamilyen szempontból, de érvényes? És amennyiben igen, úgy az irodalmat nyitott vagy zárt rendszernek kell-e tekintenünk?

Az irodalom és entrópia kapcsolatát nem vizsgálta túl sok tanulmány. Mindaddig – úgy tudom – csak Hankiss Elemér² és Ungvári Tamás³ közelítették meg ezt a kérdést más és más oldalról⁴. Hankiss Elemér a társadalom és az irodalom kapcsolatát a társadalom változásai felől ragadta meg (külön kitérve az entrópiára és a negentrópiára⁵), az irodalmat mint nyitott rendszert vette szemügyre, amely a társadalomban felmerülő újdonságokból táplálkozik, és ennek szemléltetésére megalkotta a *differenciálódás*⁶, illetve az *integrálódás*⁷ fogalmakat. Az integrálódás alapja az entrópia-fogalom volt, amelyről a tanulmány szerzője hosszan és részletesen ír.

Ungvári Tamás a téma-réma viszonyt értelmezte irodalmi entrópiaként, és egy másik fogalomhoz, a *redundanciához*⁸ kötötte, korábbi információelméleti és fizikai elméletek alapján. Könyvében a réma a mondatba, mint közlésegségbe vitt újdonság, amely a későbbiekben – miután ismertté válik – témaként értelmeződik.

Az Ungvári Tamás által publikált felfogás azonban nem mentesülhet bizonyos béklyóktól. Az entrópia ilyen szűk értelmezése inkább fizikai alátámasztása egy nyelvészeti modellnek. Nem tekinthető ugyanis különálló szemléletmódnak, ha a bennünket érdeklő általános törvényt mindössze egyetlen konkrét jelenség értelmezésére írjuk fel, s a bevezetett új szemléletmód nem vet fel újabb kérdésköröket sem.

Az entrópia és irodalom általánosabb szemléletének legnagyobb problémája, hogy az entrópiaváltozás csak zárt, nem homogén rendszerekre lehet érvényes. Így az entrópia és az irodalom kapcsolatának vizsgálatához mindenképp el kell azzal a kérdéssel kell szembenéznünk, hogy az irodalmat lehet-e (és fontos-e) egyáltalán információs rendszerként értelmezni. Ahhoz, hogy rendszerként értelmezzünk egy adott dolgot ugyanis az kell, hogy visszatérjünk a struktúrák és strukturalizmus világába.

Ugyanakkor az sem egészen világos, hogy amennyiben ezt megtennénk, miféle struktúrák jöhetnének szóba? Bármely halmaz elemeinek, hogy rendszerként működjenek, egyrészt kölcsön kell hatniuk egymással, másrészt bizonyos szabályok szerint kell ezt megtenniük.⁹

Meg kellene tehát találnunk egyrészt ennek a feltételezett (fizikailag is értelmezhető) információs rendszernek az alapelemeit, másrészt pedig a szabályokat, amelyek segítségével ezek az elemek kölcsönhatnak egymással.

De léteznek-e eddig ismeretlen szabályok, és ha találnak is ilyeneket, beszélhetnénk-e ezen „irodalmi rendszerelemek” közötti kölcsönhatásokról?

Az elemek megragadásakor nem tekinthetünk el attól a ténytől, hogy az irodalomtudomány sohasem lehet olyan egzakt tudományterület, mint a fizika. Az esztétikai élmény, ami az irodalmi alkotások lényege, nem írható le ugyanolyan objektíven, mint a szabad-

esés. Ezért az irodalom rendszerének az elemei sem lehetnek függetlenek a befogadótól.

Ugyanakkor azonban minden írott szó magán viseli az alkotó „kézlenyomatát”, tehát az elemek, amelyekről szó van, jellegzetesen torzulnak annak tekintetében is, hogy ki és mikor veti papírra őket, és innentől fogva kezd leginkább érdekessé válni az irodalom rendszerként való elgondolásával való kísérletezés.

Álljunk át egy pillanatra az alkotó nézőpontjára!

Fogadjuk el egy hipotézis alapján azt az állítást, hogy a költő vagy az író a genesis pillanatában mindvégig a döntés állapotában van: kifejez valamit valamiképp, vagy másképp fejezi ki ugyanazt. Az író leírhatja az adott mondatot csupa nagybetűvel, vagy csupa dőlt betűvel. Elhelyezhet benne egy metaforát, vagy hasonlattá alakíthatja a mondatot. Egyes szám harmadik személyben írhatja a művét, vagy többes szám első személyben, mondjuk ha egy császár nézőpontjából, vagy egy csoport nevében ír.

Az írás folyamata így csupa-csupa döntés lesz, melynek során az író egy nagyon jelentős számú (de nem végtelen, így leírható) eszköztárból merít szüntelen, másodpercről másodpercre az alkotás során. Ezeknek a választásoknak a tárgyai lehetnek egy irodalmi rendszer elemei, mert minden egyes választás befolyással van a műalkotás egészére, magyarán a többi elem értelmezésére. Túlnyomó részben az irodalomkritika is ezeket az elemeket veszi vizsgálat alá egy műalkotás minősítésénél.

De miféle elemek ezek? Gyakorlatilag mindaz, amit már ismerünk, és mindaz, amit még nem vettünk soha vizsgálat alá, de létezése a rendszer feltételezéséből önként adódik.

Ami rögtön szembetűnő, hogy az elemek minősége nem lehet homogén. Nem hozható közös nevezőre egy *deus ex machina* egy *szerelemi háromszöggel* (mert ez is egy választás, hogy tartalmazzon-e ilyet a mű, vagy sem), és nem hozható közös nevezőre *a tipográfia változtatása* sem a *seregszemlével*. Márpedig ezek mind részei a nagy halmaznak, az író előtt álló valós lehetőségeknek. Nincs olyan szó, amellyel egységesen meg lehetne nevezni őket, de mivel tulajdonképpen itt sztereotip írói választásokról van szó, rövidítve hívhatjuk úgy őket, hogy *szterotíva*.

Ha tehát meg akarjuk vizsgálni a világirodalom entrópiáját, ahhoz az irodalmat rendszerként kell szemlélnünk, és e rendszer legalapvetőbb elemeinek a szterotívákat kell tekintenünk, azokat a döntési lehetőségeket, amelyeknek a sokasága az író előtt áll, amikor úgy dönt, hogy művészeti alkotást hoz létre.

Ez ugyanaz a mechanizmus, mint amikor az ember el akar mondani valamit, és eldöntheti, hogy a magyar nyelv mely szavait használja fel a mondatához.

A szterotívákat is úgy lehet felfogni, mint egy nyelv szavait. Rengeteg szó létezik, de nincs olyan szótár, amely tartalmazna minden szót. Ha valaki megtanult egy nyelvet, lehet, hogy hatszáz, de lehet, hogy hatezer szót használva beszél. Ettől függetlenül még kitűnően kommunikálhat azon a nyelven, még akkor is, ha számtalan olyan szó létezik, amelyet sosem hallott még.

Ha valaki tehát meg akarná alkotni az irodalom szterotíva-szótárát, és annak alapján megpróbálná leképezni a rendszerelemek egymással összefüggésbe hozható mintáit, a rendszer működése szempontjából nem lenne meghatározó, hogy négyszáz vagy négyezer szterotíva ismeretében képezi le a mintákat.

A szavak szótári leírása viszont már nem az alkotó (beszélő) feladata lesz, mert az író munkája véget ér azzal, hogy dönt valami mellett, valami mással szemben.

A szótár megalkotásánál már a befogadó, az olvasó (hallgató) szemléletmódja lép elő. Neki kell megtalálnia az irodalmi rendszer szterotíváit, ami rengeteg irodalmi szöveg alapos elemzésével kezdődik, egyetlen szempont (a keresés szempontjának) figyelembevételével, és sohasem fog olyan egzakt lenni, mint egy fizikai rendszer elemeinek a leírása.

Ahogy minden szótár is más (pl. más nyelvjárás alapján készül), a szterotíva szótár is mindig – kikerülhetetlenül – magán fogja viselni az őt lejegyző szemléletmódját, torzításait. Ettől függetlenül a szótár „szavai” felismerhetőek maradnak, mert a minták, amelyek összeállnak belőlük olyan gyakori szereplői az életünknek, hogy már ezernyi, egyedire torzult változatukkal szembesültünk, és a nagyfokú eltérések alapján is képesek vagyunk felismerni őket a közös jegyek, és azok alapján a minták alapján, amelyeket általában képezni szoktunk velük. Ugyanúgy, ahogyan egy idegen nyelv kifejezéseit is igen gyakran az alapján a minta alapján értjük meg, ismerjük fel, amelybe a külföldi – legyen az angol, erős hanghordozású amerikai vagy tiszta kiejtésű ausztrál – belehelyezi a kifejezést.

Propp annak idején egy jókora mese-alapanyag vizsgálatával alkotta meg *A mese morfológiáját*. Logikusnak tűnt a szótár összeállításakor hasonló elvet követni, azzal a feltételezéssel, hogy száz népszerű regény elég sok választható elemet tartalmaz hozzá, hogy számos szterotíva a torzítások ellenére is több helyen előforduljon, és így az azonosságok alapján felismerhető legyen.

A száz regény vizsgálatára 2008 nyara és 2010 tele között került sor.

A vizsgálat mintegy kétezer szterotíva lejegyzését tette lehetővé, amelyeket újabb egyéves munkával négyszáz, egymástól negyven szempont szerint elkülönülő fő szterotíva alpontjaiként lehetett lejegyezni.

A négyszáz szavas szterotíva-szótár mélyreható vizsgálata ezt követően lehetővé tette nemcsak ezen szterotívák vélhetően első megjelenésének, pontos fogalmának, fajtáinak, történetének, funkciójának és általános működési mechanizmusának leírását, hanem a gyakoriságot, a jellegzetes előfordulásokat, a szokásos alkalmazást, a hibás alkalmazására való példákat, illetve a szterotíva inverz használatának a lehetőségeit is fel lehetett ismerni, le lehetett írni. Lassan észrevehetővé vált, hogy a feldolgozott irodalmi művek szterotíva-használatában fontos szabályszerűségek találhatóak, amelyek meghatározzák vagy módosítják a szterotívák felbukkanásának helyét és módját. Az is egyre nyilvánvalóbb lett, hogy vannak olyan szterotívák, amelyek jobban kötődnek meghatározott érték-szempontok szerint megírt művekhez, mint más szterotívák.

A száz regény vizsgálata során ugyanis felmerültek bizonyos történet-felépítésbeli azonosságok, és ezek az azonosságok együtt jelentkeztek bizonyos típusú szterotívák maximumával. A történetbeli azonosságot itt nem úgy kell érteni, hogy egyes történetek tartalma megegyezett más történetekével, hanem úgy, hogy egynémely történet ugyanazokat az érték-szempontokat általában ugyanazokkal a szterotíva-csoportokkal fejezte ki. De mik is ezek az *érték-szempontok*?

A prózai művek egyetlen irányelv alapján történő végigelemzése után láthatóvá vált, hogy amennyiben bizonyos szterotívákat, amelyeket egy adott értékrendhez köthetünk, valamely regényből kivesszünk, az adott regény nem lesz többé elmesélhető. Például amikor Bródy Sándor *Az ezüst kecske* című regényéből kiemeltük a szerelmi konfliktushoz köthető szterotívákat, a fennmaradó történet tartalma – nyilvánvaló okokból – lényegesen megváltozott, sőt elbeszélhetetlenné vált. Igaz volt ez Móricz Zsigmond *A rab oroszlán* című regényére is. Szepes Mária *A mesés Gondwána* című regénye sem lett volna elmesélhető, ha a történet nem használja azokat a szterotívákat, amelyek nagy általánosságban valamely különleges, kimagasló egyéniség ábrázolásához kötődnek.

Mindemellett akadtak olyan szterotívák, sőt egész szterotíva-csoportok, amelyeket minden következmény nélkül ki lehetett bármelyik történetből hagyni úgy, hogy annak tartalma nem sérült. Ugyanakkor ugyanezek a szterotívák más történetekből kiszedhetetlenek voltak. A szerelmi konfliktushoz kötődő szterotívák például Jaroslav Hašek *Svejk* című regényéből minden jelentősebb (elmesélhetőséget érintő) tartalmi következmény

nélkül kihagyhatóak, de nem lehetne ugyanezt megtenni Bródy *Két szőke asszony*ával.

Ennek alapján lehetségesnek tűnt elhatárolni egyes regényeket más regényektől pusztán annak alapján, hogy a fentebbi módon mely szterotíva-csoportok kiszedhetetlenek belőlük. A kiszedhetetlen szterotíva-csoportok határozták meg az adott regénynél a legfőbb értékszempontot.

Tizenhét fő értékszempont volt felírható a vizsgált száz regény alapján: 1. háborús konfliktus, 2. rejtély, 3. utazás (kaland), 4. kimagasló egyéniség ábrázolása, 5. fikciós síkok váltogatása, 6. szerelmi konfliktus, 7. valahonnan, valamiből történő szabadulás, 8. közvetlen életveszély ábrázolása, 9. mozaikszerűség és montázs, 10. rivalizáció – párbaj, 11. valamivel szembeni elbukás ábrázolása, 12. gondolatkísérlet, 13. irónia, humoros szemléletmód, 14. összetartozás, csapategység ábrázolása, 15. társadalomtól történő elszeparálódás, 16. félreértések, 17. politikai üzenet átadása.

Ezeket mind különböző értékszempontnak nevezhetnénk el.

Ugyanakkor azonban – mivel egy regény nem lehet egységes, hiszen az entrópiaelv éppen hogy az elemek keveredéséről szól –, a fenti csoportok sosem voltak tiszta csoportnak tekinthetők. Tehát hiába mondanánk, hogy Móricz Zsigmond *Rab oroszlánjának* domináns értékszempontja a szerelmi konfliktus ábrázolása, valójában emellett ez a regény számos más értékszempontozathoz köthető szterotívacsoporthoz is tartalmaz (pl. rejtély, szabadulás, rivalizáció, bukás, összetartozás stb.), amelyek mintái azonban ebben a regényben már csak mint másodlagos értékszempontok jelennek meg. És azért lesznek másodlagosak, mert ha eltávolítjuk őket a műből, az elmesélt tartalom nem változik meg alapvetően.

Az értékszempontok tehát képesek kombinálódni egymással az irodalmi művekben. Léteznek bizonyos „társult értékszempontok”, amelyek nagyon sok műben találkoznak egymással. Ilyen a *szerelmi konfliktus* és a *háborús konfliktus*. Ilyen a *valamivel szembeni elbukás ábrázolása* és az *életveszély ábrázolása*, ilyen a *háborús konfliktus* és az *életveszély ábrázolása*, a *szerelmi konfliktus* és a *rivalizáció*, vagy a *mozaikszerűség* és a *fikciós síkok váltogatása*. Léteznek hármas rendszerű társult értékszempontok is, mint például a *közvetlen életveszély – háborús konfliktus – szerelmi konfliktus*, vagy a *szabadulás valahonnan – elszeparálódás – kimagasló egyéniség*. Ezek minden tekintetben nagyobb információs egységeknek tekinthetők.

A másodlagos értékszempontokból ugyanúgy előfordulhat több is egy műben, mint elsődlegesből. Akár az összes fent felsorolt értékszempont is megjelenhet együttesen, elsődleges és másodlagos értékűvé tagolódva. Az elsődleges értékszempontokkal ellentétben azonban akár az összes másodlagos értékszempont szterotívái kihagyhatóak lesznek a történetből, a mű tartalmának alapvető sérülése nélkül. Lényeges sérülésen mindig azt értem, hogy az adott irodalmi mű (prózai mű) tartalma többé nem lesz ugyanabba az egyetlen mondatba¹⁰ belesűrítve elmesélhető, mint a fő értékszempontokkal együtt.

A tizenhét értékszempont lefedi ugyan a száz elemzett regény szterotíváinak kifejeződését, de nem zárja ki újabb értékszempontok létezését. Az mindenesetre világosnak tűnik, hogy minden értékszempontozathoz háromféle, különböző minőségű szterotíva rendelhető.

Egyrészt vannak olyanok, amelyek „szabad átjárású szterotívák”, azaz gyakorlatilag bármely fő értékszempont alá behelyezhetőek. Ilyen például a „kiabálás”, amikor az író csupa nagybetűvel ír valamit, ilyen az „intertextuális névhasználat”, a „csoportszleng” és még nagyon sok másféle írói eszköz. Aztán vannak az ún. „kötött helyzetű szterotívák”, amelyek csak és kizárólagosan egyetlen értékszempontozathoz társulhatnak, ami azt jelenti, hogy az irodalmi mű, amelyben megtalálhatóak, egyben tartalmazza a velük társult értékszempontot is. Ezekből nagyon kevés van, az irodalmár számára azonban ezek a leg-

fontosabbak. Ilyen például a háborús konfliktusnál a „döntő csata ábrázolása”, a szerelmi konfliktusnál a „szerelmi háromszög”, a fikciós síkok váltogatásánál az „álomszál”, és még sok más szerotíva is van, ami ilyen. Harmadrészt, vannak a „járulékos szerotívák”, amelyek tulajdonképpen bárhová beilleszthetőek lehetnének, ám mégis előszeretettel társulnak bizonyos meghatározott értékszempontokhoz. Ilyen például az *utazás és kaland* értékszempontnál a „főhős melletti kísérő” (pl. Don Quijote mellett Sancho, Dante mellett Vergilius stb.), a *fikciós síkok váltogatásánál* a „doppelgänger”, vagy a *rejtélynél* a „paradigmaváltó lépcsőfokok”¹¹.

A szerotíváknak ezt a három elkülönülési módját a szerotívák irányzatosságának is lehetne nevezni.

Lehetséges ugyanakkor a szerotívákból egyszerű összekapcsoláson alapuló érintkezéseket is létrehozni, azaz olyan viszonyokat, amiket a nyelvészetben szintagmaként ismerünk.

Az összekapcsolódás szabályai ez esetben azonosak a retorika jól ismert szabályaival, és amennyiben elfogadjuk, hogy a szerotívák az irodalom rendszerének a szavai, az így létrejövő kapcsolatokat nyugodtan nevezhetjük *szerogrammáknak*. Ilyen alakzatok létrejöhetnek spontán módon is, véletlen egybeesés révén, illetve ha az író tudatosabb, saját maga is létrehozhat ilyen alakzatokat a szerotívák és bizonyos rájuk vonatkozó szabályszerűségek ismeretében. A vizsgálat jelenlegi fázisában úgy tűnik, hogy a szerotívák túlnyomó része párosítható egymással, illetve többszörözhető is, ám a véletlenül alapuló eddigi irodalmi tényanyag a matematikailag lehetséges kapcsolódásoknak és változatoknak csupán kis töredékét vonultathatta fel.

A példához vegyünk két közismert, és sűrűn használt szerotívát. Mondjuk válasszunk ki az általános írói-költői eszközökből kettőt. Legyen mondjuk az „in medias res” kezdet és a „hepiend”. Ezek általánosan ismert dolgok, ráadásul mindkettő nagyon elterjedt. Attól függően fog megváltozni a regény, amit egy író a fentiek tudatában megír, hogy ezt a két szerotívát hogyan kapcsolja össze. Nehezíteni fogja a dolgát, hogy a két szerotíva helyileg a szöveg két eltérő részéhez kötődik, s el sem mozdítható onnan: az egyik csak a történet elején jelenhet meg, a másik csak a végén. Ugyanakkor nagyon nehéz olyan azonosságot találnunk közöttük, ami pl. egy metafora alapja lehet. Jelen példában a történet elejét hasonlítjuk a történet végéhez (ámbar lehetne az azonosítás alapja például az is, hogy mindkét szerotíva hangulatában van valami kötődés bizonyos, már megtörtént eseményekhez, de ezzel most nem foglalkozunk).

Ha tehát egy metaforát akarunk elképzelni ezekkel az elemekkel, rögtön a szöveg elején, összemosva a kezdetet a véggel, az „in medias res” nyitást úgy kell majd megírnia az írónknak, hogy az egyenértékű legyen a mese hepiendes befejeződésével. Hogy a történet elmesélhető legyen, a gyors és boldog lezárást követően ismét neki kell kezdenünk (retrospektíven) a történetnek, és hát hasonló regénynyitást számos esetben olvastunk már, amikor az átélt kalandok pozitív végkifejletének ábrázolása után a főhősök visszaemlékezve beszélnek el a kalandokat, és így kezdődik a könyv.

Ha ugyanezt a szerogrammát a regény végére helyezi az írónk, a hepiendet formálja hasonlóvá (azonossá) a dolgok közepébe vágással, s egy olyan hepiendes lezárást kapunk, amely egy soha meg nem írt történet kezdete is egyben. Ezt a thriller irodalomból ismerjük, illetve sorozatok esetében használják a sorozatírók: a hepiendes befejezés egyben a szálak utólagos felnyitása is, és az elbeszélést ezen a ponton hirtelen szokták abbahagyni.

De – hogy csak a legismertebb és legátfogóbb retorikai alakzatokba pillantsunk bele, nem is hozva szóba azok részeit –, nézzük meg, hogyan néz ki mindez, amikor e két szerotívából nem metaforát, hanem metonímiát képezünk.

Ebben az esetben, amikor a történet elejére tesszük a szterogrammát, a dolgok közepébe vágást egyszerűen felcseréljük a hepienddel. Ezt csak abban az esetben tudjuk megtenni, ha a történet szerkezete illeszkedett előzőleg az „in medias res”-hez, tehát a beavatkozásunk után valóban egyfajta csere történik. A regénykezdetként bemutatott boldog vég így nem visz el bennünket az események sűrűjéig, noha a szerkezet igényli ezt, ehelyett rögtön a lezárást kapjuk meg. Ez csak úgy képzelhető el, ha a nyitás nem abba a történetbe vezet be, mint amit a későbbiekben folytatunk. Ha annak lenne a nyitánya is egyúttal, akkor, ahogyan fentebb is láthattuk, nem metonímiát, hanem metaforát alkotna a kettő.

Ha ezt a szterogrammát választjuk, akkor a regényünk úgy fog egy boldog befejezésű lezárást megjeleníteni az első oldalakon, hogy az közben nem egy másik történet „in medias res” kezdete, hanem a két történet például párhuzamos marad egymással. Egy ilyen regénykezdet természetesen értelmetlen regénykezdet, de az irodalomban az a szép, hogy éppen a rendkívüli dolgok sarkallják az írókat nagyfokú kreativitásra. Egyszerűen új funkciót kell adnia az első jelenetnek. A montázs módszere (ami két párhuzamos dolog egymás mellé helyezését jelenti) nagy segítsége az íróknak, ha nem nyilvánvalóan akar kifejezni valamit. Talán ilyen történetet is ismerünk már (mindazok a regények ide tartoznak, amelyeknek az elején egy hosszabb idézet található valamely másik irodalmi mű boldog végéből). Ugyanakkor ennek az idézetnek (boldog végnek) meg kell magyaráznia azokat az eseményeket, amelyek előzőleg az elmaradt „in medias res”-ből nyertek volna értelmet.

Befejezésül, amennyiben ugyanezt a szterogrammát a kötet végén helyezzük el, a regény lezárásakor hepiendbe fordulnak a helyettük megjelenő „in medias res” történet felől fognak értelmeződni, ami szintén egy elég gyakran használt regénylezárási forma. Akkor élnek vele az írók, amikor kalandból kalandba sodorják a hőseiket, egyfolytában növelve a feszültséget, az események végleges lezárása nélkül. Fontos, hogy a hepiend ilyenkor nem tud létrejönni, a boldog lezárás nem történik meg, helyette új, életveszélyes helyzetbe kerülnek teljesen váratlanul a hősök, ami természetesen szintén nem lesz befejezve, lezárva.

A példák tehát ebben az esetben létező, gyakran használt írói sémákat reprodukáltak, illetve bontottak le apróbb elemek szabályszerű összeillesztésének következményeivé. A lejegyzett szterotívák kombinálódási lehetőségei viszont olyan magasak, hogy mindaddig lejegyzetlen kapcsolódások sokaságát is előre vetítik. A dolgozatnak jelenleg nem célja olyan potenciális irodalmi formációk bemutatása és magyarázata, amelyekre rendkívül nehéz például találni az általánosan ismert világirodalmi kánonban, vagy talán nem is lehetséges.

Nagyobb hangsúlyt helyeznék inkább annak a továbbgondolására, hogy miként alkothatnak a szterotívák a szterogrammáknál is komplexebb formációkat.

A választ erre azok a szterotíva-csoportok adták meg, amelyek nem egymással alkottak kapcsolatot, hanem bizonyos történetbeli helyekhez kötődtek, és láncszerűen fűződtek időrendben egymás után, felépítve valamiféle sort, mint egy mondatot. Ennek a sornak az egyes láncszemei olykor cserélődhetnek vagy elmaradhattak, de egy viszonylag kis számú szterotíva mindig ugyanolyan típusú történetek ugyanolyan eseményeire volt vonatkozatható. Sok robinzonáda például a kezdő történetirány után rögtön a hajótörésre tér át (ami egyben „megszakadó történetyszál” szterotíva), ezt gyakran követi a főhős kábulata, zavaros valóságérzékelése („homályosság” szterotíva), illetve depresszió („elégikus él”, „sodródás”, „monológ”). Itt gyakorta található egy hosszabb leíró rész, amely a magányban véghezvitt cselekedetekről szól („fejlődőképes reakció”), amit kisebb rejtélyek követhetnek („érthetetlen dolgok”). A sikertelen szabadulási kísérlet („akadály”) után általában történik egy találkozás, a főhős találkozik valamilyen kísérővel („főhős melletti kísérő”),

„kedves ellenségem” vagy „kalózk szerepeltetése”), küzd velük („harc az erősebb ellenséggel”), végül elszabadul a szigetről („a világrend helyreállása”). A sorrend néha változik, ám az elemek többnyire megmaradnak.

Az idézőjelben felsorolt szterotívák mind olyan csoportokba sorolhatóak, amely csoportok helyileg köthetőek azokhoz az eseménysorokhoz, amit a történet elmesél. Nyilván nem pont ezzel a szterotíválánccal épül fel minden hasonló regény, de ugyanezeket a szterotívákat egyes minták nagy általánosságban elég gyakran tartalmazzák. Ezek részai ugyanis azoknak az összetett sémáknak, amiket számos író felhasznál, tekinthetjük őket laza, kész mintáknak, paradigmáknak, amelyek, mivel rendkívül széles körben ismertek, *szterodigmáknak* is hívhatóak.

Sok ilyen szterodigma létezik. Van *háborús regény* szterodigma, *kémhistória* szterodigma, *hét mesterlövész* vagy *nyolc szamuráj* szterodigma, *apró emberke* szterodigma, *nyilvános beszéd* szterodigma, *harc a szörnyel* szterodigma, vagy *átlépés a szürkületi zónába* szterodigma, stb.

A háborús regények például úgy kapcsolnak láncba szterotívákat, hogy azokból néha egy felismerhető időrendi minta alakul ki: lesznek szterotívák, amelyek a történet meghatározott részein (a lineáris olvasás időrendjében később vagy korábban) nagyobb gyakorisággal jelennek meg, mint más részeken. Általában szükség is van ezekre a szterotívákra az adott helyen. A háború (ütközet) okának leírása, a *casus belli* például az általam olvasott háborús regényeknél a háborús cselekmény elején fordult elő. A *seregszemplével* szintén ez a helyzet, értelmetlen lenne hátulra, a történet végére tenni. Egy háborús regény nehezen írható meg a szembenálló felek erőinek bemutatása és demonstrálása nélkül is (l. Gárdonyi Géza, *Az egri csillagok*). A *lelkesítő beszéd* szintén ide tartozik a végső (döntő) összecsapás előtt. De itt a helye *az első összecsapásnak* a történet elejéről, és a *döntő csatának* a történet végéről. Ezek szintén nehezen áthelyezhető szterotívák, amennyiben tartalmazza őket a mű. Ugyanígy a *hét mesterlövész* szterodigmánál is ritkán hagyható el a történet elejéről a *jó és rossz ábrázolása*, a *csapat összegyűjtése*, a *renegát hős*, aki nem csatlakozik a többi hathoz, majd később mégis, szóval ezek gyakori elemek. Általában a népszerű regények kapcsolják őket a leggyakrabban konkrét láncokba.

* * *

A fentebbi részben felvázolásra kerültek olyan elemek, amelyek a rendszerként felfogott irodalom alapegységei, illetve alrendszeri lehetnek. Különböző irodalmi művekben különböző helyeken, módokon, társításokban bukkannak fel a szterotívák, szterogrammák és szterodigmák.

Bár a szterogrammák és a szterodigmák a szterotívák entrópiikus átrendeződéseként is felfoghatók, a fő célunk nem a velük való foglalkozás, hanem az entrópiaváltozás jelenségének értelmezése a szterotívák által a teljes irodalomra.

Nézzük meg tehát, az eredeti kérdésfeltevéshez visszatérve, hogy miként értelmezhető az entrópiatétel e sztereotip elemekre.

A fizikában az entrópiaváltozás nem más, mint a rendezetlenebb állapotba történő változás, amit a $dS = \delta Q/T$ függvényvel jellemeznek.¹² Az entrópia a termodinamikában tehát két tényezőnek, a *folyamatban elnyelt energiának* és az *abszolút hőmérsékletnek* a hányadosa. E két tényezőt *Újdonságként*¹³ és *Terjedelemként*¹⁴ vihetjük át az irodalomba.

Mindezeket figyelembe véve, elképzelhető, hogy valóban megalkotható egyfajta entrópiikus felfogása az irodalmi folyamatoknak, amely három, egymástól eltérő minőségű entrópiaváltozás leírását teszi lehetővé.

Jelentkezik elsősorban (1) egy konkrét irodalmi művekre és szerotívákra vonatkozható entrópiaszám. Ez azt mutatja meg, hogy egy bizonyos szerotíva mennyire elterjedt egy konkrét műben. Itt minden felbukkanó szerotíva első megjelenése újdonságként értelmezhető, hiszen az adott mű zárt rendszerében (ami a könyv szövege) ott bukkan fel először, ahol felismertük. Mint fentebb szó volt róla, az entrópia az irodalomban két tényezőnek, az újdonságértéknek és a terjedelemnek a hányadosa. E két tényezőt itt *szerotívaként* és *mondatszámként* vihetjük át a gyakorlatba.¹⁵ A vizsgálat során aztán felismerhetjük, hogy ha csak egyetlen metafora van egy történetben, akkor annak minimális az entrópiaértéke, egy 300 mondat terjedelmű szövegnél csak 0.003. Ha két metafora van, ez a duplájára nő, azaz az entrópiaérték ott már 0.006. Ha a szöveg tele van metaforákkal, például minden mondatban van egy új metafora, az entrópiaérték egy idő után olyan magas lesz ($300/300=1$), hogy abból a dologból, hogy az író csupa metaforával fejezi ki magát, már nem nyerhet ki semmiféle plusz energiát.

Az értékszempontok entrópiája (2) hasonló elven értelmezhető. A kötött szerotívákat el lehet úgy képzelni, mint maximális rendezettségű állapotú rendszer elemeket, hiszen minden kötött szerotíva egyértelműen egy értékszempontozathoz tartozik, *vagyis a szövegben magas a gondolati rend*. Az „új kapcsolat” a *szexuális konfliktushoz*, a „darabolás” a *mozaikszerűség és montázshoz*, a „tragikus vétség” a *bukás ábrázolásához* tartozik. Amennyiben egy regény csak egy értékszempont kötött szerotíváit tartalmazza, az ebből adódó entrópia igen alacsony lesz, csak $1/17$. Amennyiben a regény két értékszempont kötött szerotíváit is tartalmazza, már nem annyira rendezett, hiszen több helyen is tartalmaz kötött szerotívákat, így az entrópiaértéke már magasabb lesz, $2/17$. Hogyha a regény az összes értékszempont kötött szerotíváit tartalmazza, akkor abból már nem nyerhetünk ki több (újdonság)energiát, hogy újabb kötött szerotívákat helyezünk el benne, így felveszi az e tekintetben maximális entrópiaértéket ($17/17=1$).

Végül (3) az irodalom teljességére vonatkozik az entrópia, amikor egy teljesen új elem először jelenik meg a világirodalomban. Ez az, amiről az idézett tanulmányában Hankiss Elemér is ír, ilyesmi rendre megtörténik, gondoljunk csak a mobiltelefonok irodalmi felbukkanásaira, vagy a Twitterre.

Ha van egy bizonyíthatóan vadonatúj dolog/gondolat egy műben, annak 100%-os az újdonsága. Ha már egy második műben is megtaláljuk ezt, akkor a gondolat már nem lesz annyira új. A jelenség leírható a matematika eszközeivel, konkrét matematikai képlettel ez így fogalmazható meg: $U=1/K$, ahol K (Közlés) azt jelenti, hányszor szerepelt már a kérdéses gondolat/dolog irodalmi művekben, beleértve az éppen vizsgált művet is (tehát K értéke mindig legalább 1), az U pedig az újdonság mértékét jelzi. Első közléses ötleteknél $U=1$ lesz, ami 100%-os újdonságot jelent. Már a második regénynél csak 0.5, tehát 50%-os lesz az újdonság. Csak egyszer lehetett kitalálni pl. a láthatatlanságot, az angyalokat, vagy az apokalipszist, és ez nyomtatott művek esetében jól nyomon követhető, amennyiben az ember a teljes világirodalmat digitalizálja és létrehoz egy komputeres adatbázist erre a célra.

Száz év múlva – gondolom én – talán már nem lesz annyira elképzelhetetlen mindez, mint a jelen pillanatban.

Az is világosan látható, hogy egy bizonyos szerotíva entrópiaértéke egy bizonyos konkrét szövegre vonatkoztatva számszerűen is meghatározható.¹⁶ Ebből következik, hogy így az is vizsgálhatóvá válik, hogy ugyanaz a szerotíva más szövegekben milyen egyéb értékeket vesz fel. Az irodalmi művek tehát szerotívákra vetített entrópiaszámuk alapján is összehasonlíthatóvá válnak (annak nem volna értelme, ha a szövegben előforduló szerotívák mennyisége alapján végeznénk összehasonlításokat, hiszen egy konkrét

szövegben előforduló szerotívák számadata nem meghatározható). Tehát mindig egy konkrét szerotíva előfordulását érdemes vizsgálni egy adott szövegben vagy szövegtörzshez.

Végezetül felmerülhet a kérdés, vajon milyen haszna, milyen előnye van az irodalom entrópikus szemléletének.

Úgy gondolom, első sorban a komparatiztika területén lehet érezhető hatása. Létrehozható ugyanis a létező szerotíva-szótár alapján egy olyan enciklopédia, amely a felismert négyszáz szerotívát oldalszám pontossággal leírja valamely író életművében. Ez az enciklopédia több író életművére nézve is elkészíthető, és a későbbiekben ennek alapján négyszáz szempont szerint is összehasonlíthatóvá válnak életművek, hogy egy enciklopédizált szerotívát egy adott szerző mennyiben használt eltérően, mint egy másik szerző.

Hasznos a bemutatott felosztás az írók és költők számára is, hiszen a szerotívák tudatos kombinálásával olyan művek hozhatóak létre, amelyek olyan ötleteket tartalmazhatnak, amelyek talán még nem, vagy csak elvétve kerültek lejegyzésre a világirodalomban.

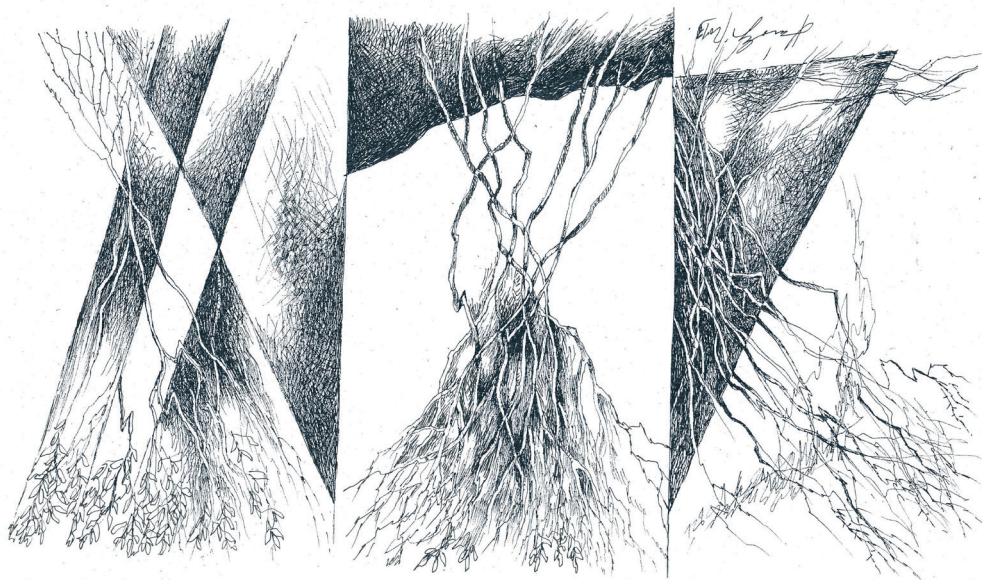
Harmadrészt hasznos az irodalomkritika szempontjából is, mivel képes tudományos háttérrel biztosítani olyan disztinkciós álláspontokhoz, amelyek a művek minősítésével kapcsolatosak. Például elméleti háttérrel jelentheti annak a megállapításnak, hogy a tautológia inkább hátrányos egy irodalmi műben, mint előnyös.

JEGYZETEK

- 1 A hőmérséklet lényegében nem más, mint mozgásenergia. Szilárd tárgyaknál is. A szilárd tárgyak atomjai ugyanis rezegnek a kristályrácsban, s minél sebesebb rezgő mozgást végeznek, annál melegebb a tárgy, úgy érezzük. Persze, nem minden atom (molekula) rezeg azonos sebességgel, ezért a tárgy hőmérsékletét ezek átlagos sebessége határozza meg. Ez tehát azt jelenti, hogy ha egy forró tárgyat beteszünk egy hordó hideg vízbe, akkor ott kezdetben egyfajta rend van: egy helyen van szinte az összes nagy sebességgel mozgó atom (a forró tárgyban) és másutt, körülötte a lassan mozgó atomok (a hideg víz atomjai). Amikor a hőmérsékletek kiegyenlítődtek, akkor rendetlenség lesz, mert már megszűnik a forró (gyorsan mozgó) atomok és a hidegek (lassúak) ezen elkülönült helyzete. Tehát nőtt a rendetlenség, az entrópia.
- 2 HANKISS Elemér, *Fejlődik-e az irodalom? = Irodalomelméleti tanulmányok 10.*, szerk. SZILI József, Akadémiai kiadó, Bp., 1989.
- 3 UNGVÁRY Tamás, *A szépség születése*, Budapest, Maccenas, 1996, 121.
- 4 Illetve ide tartozhat még talán egy régebbi saját tanulmányom is, BIHARI Péter, *A jövő század regénye = Miskolci Egyetem Doktoranduszok fóruma, Miskolc, 2004. november 9.: Bölcsészettudományi kar szekciókiadványa*, szerk. Illésné Kovács Mária, Miskolc, ME Innovációs és Technológia Transzfer Centrum, 2005, 1–3.
- 5 HANKISS, i. m. 251–252.
- 6 „Az egyik fejlődéstendencia a differenciálódás folyamata, az élet egyre többfélévé, heterogénebbé válása, az újabb és újabb variánsok létrejötte. [...] ... így differenciálódnak az emberi tevékenységek, gondolatok, élmények, a társadalmi intézmények és összefüggések, az irodalmi kifejezésformák és így tovább”. I. m. 249.
- 7 „Mások szerint azonban nem a differenciálódás, hanem épp ellenkezőleg: az integrálódás, a dolgok fokozatos konvergálása, egységessége az élet, vagy legalábbis az emberi fejlődéstörténet legfőbb formális törvényszerűsége.” Uo.
- 8 Ismétlés, többlet.
- 9 „Rendszer: egymással strukturális kapcsolatban álló és szoros kölcsönhatásban lévő alrendszerek és rendszerelemek olyan önszerveződő vagy szervezett együttese, amely meghatározott szabályok, törvényszerűségek megléte esetén egészként létezik.” = *Magyar Nagylexikon*, Magyar Nagylexikon Kiadó, 15. kötet, Bp., 2002, 402.
- 10 Úgy vélem, minden regény tartalma leírható egyetlen összetett mondatdal. Amíg ez a mondat nem szorul változtatásra, az alapvető tartalom sem sérül végtelenül. Ennek az állításnak a bizonyításához végig kell gondolnunk, hogy vajon írható-e ugyanarról a regényről többféle tartalmi összefoglaló, például két egymást kölcsönösen

kizáró mondat formájában (amennyiben kritériumként azt választjuk, hogy a tartalomismertetés terjedelme nem lépheti túl az egymondatos határt). És mekkora egy ilyen összefoglaló igazságértéke, ha nem a legfontosabb, hanem például a másodlagos történésekre támaszkodunk? Hol a határ, ami arra kényszerít, hogy mégis a meghatározó eseményeket vegyük bele a mondatunkba? A feleletek korántsem egyértelműek, különös tekintettel ha kitérünk a többszörösen összetett mondatok használatának problémáira is. Végeredmény tekintetében hajlok rá, hogy a fentebbi állítás védhető, de ezt terjedelmi okokból egy másik tanulmány feladata megtenni.

- 11 Értsd: egy rejtély megjelenésétől annak megoldódásáig a lelepleződés lépcsőzetesen történik, méghozzá úgy, hogy az író bizonyos helyeken új információkat ad a rejtély tárgyáról az olvasónak. Am ezen információk mindegyike olyan mértékű befogadói horizontváltást okoz, hogy a befogadónak a történet megértésével kapcsolatos korábbi konstrukciói összeomlanak. (Természetesen egyúttal kinyílik valamilyen új irányvonal lehetősége is.)
- 12 Ahol δQ az abban a visszafordíthatatlan folyamatban elnyelt energia, amelyben a rendszer az egyik állapotból a másikba megy át, és T az abszolút hőmérséklet.
- 13 Fentebb idézett írásaikban mind Hankiss Elemér, mind Ungváry Tamás újdonságként határozza meg az entrópiikus folyamatba bevitt alkotói energiát.
- 14 Ha a regény újdonságértékét megfeleltetjük az energiának, amit megtehetünk, hiszen az energia eredetileg *változtatóképességet* jelent, akkor célszerű, hogy a regény hőfokának is megfeleltessünk valamit. Kézenfekvőnek tűnik, hogy ez egy roppant primitív valami legyen: nem más, mint a regény terjedelme. Hiszen ez az egyetlen mennyiség, amelyben az újdonságként értelmezett alkotói energia elkeveredhet.
- 15 A mondatszám olyan stabil, nem változtatható tényező, ami a folyamatba bevitt alkotói energia elosztásának abszolút mértéke. Bizonyos esetekben – például gondolatalakzatok, és nagyobb terjedelmű szterotívák esetében – a terjedelem értelmezhető oldalszámként, míg kisebb tipográfia jelek alkotta szterotíváknál karakterszámként is.
- 16 Fentebb végeztük el ezt a számítást a metaforával.

1918–19-ről másképpen

Salamon Konrád Magyarország 20. századi történetének egyik legismertebb kutatója figyelemreméltó kötetet jelentetett meg az őszirózsás forradalomról és az 1918. november 16-án kikiáltott „első magyar népköztársaság” rövid, ám viharos történetéről, majd megbuktatásáról. 2001-ben már fontos, időtávban kissé többet vállaló monográfiát írt a kérdésről.¹ Több körülmény is közrejátszhatott abban, hogy mondanivalóját lényegre törőbben, s kifejezetten a Károlyi Mihály irányította hónapokra fókuszálva fejtette ki. A magyar közvéleményt az elmúlt években alaposan megosztotta a Károlyi-kérdés, ami egyelőre azzal zárult le, hogy a kormányzat eltávolította az Országház északi oldaláról az egykori miniszter-, majd köztársasági elnök Varga Imre (sokak szerint a Kádár-korszak kurzus-szobrászművésze) által komponált egészalakos szobrát. A mű nem került a nevezetes szoborparkba, hanem Siófokon, a művész szülővárosában lett felállítva. 2004-ben, amikor a szocialista – szabad demokrata többségű Fővárosi Közgyűlés nem engedélyezte Rieger Tibor Teleki Pál szobrának felállítását Budapesten², némiképpen hasonló „megoldás” született. A Teleki emléket megörökítő szobor Balatonboglárra került.

Salamon Konrád már korábbi könyvében is bizonyította, hogy a „nemzeti önpusztítás” legfőbb oka az 1918 őszen megkezdett könyörtelen kommunista politikai propaganda volt, amely elvezetett az 1919. március 21-i puccshoz. Természetesen alaposan kifejtette, hogy a nemzeti tragédiából kivette részét Károlyi Mihály körének felelőtlen politizálása, csakúgy, mint a jobboldal hatalmi politikája, amely – bár szavakban szüntelenül hangoztatta nemzeti elkötelezettségét – ha erőszak nyomán is, de elfogadta a trianoni békeszerződést. Ez a mostani viszonylag kis terjedelmű kötet csupán a proletárdiktatúra kikiáltásáig foglalkozik az eseményekkel. Feladatának tekintti, ahogyan a könyv borítójára is felkerült, hogy „harag és elfogultság nélkül” értékelje Károlyi Mihály „első magyar köztársaságának” tevékenységét. A munka forrásbázisa a korábbi kötet alap gondolatai mellett, elsősorban a kortárs politikusok emlékiratainak, naplójának felhasználásával gazdagodott. Ha nem is mindig egyetértően, de komoly forrásként idéz bőven Garami Ernő, Buchinger Manó, Juhász Nagy Sándor, József főherceg, Horthy Miklós és a többi kortárs emlékezéseiből. Kevésbé ismert forrása Bartha Albert kéziratosa munkája, valamint felfedezéssel egyenértékű hivatkozása Nyékhegyi Ferenc: „A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés” című, 1922-ben kiadott, elfeledett írása. Korántsem esik abba a hibába, hogy az 1990 előtti időtálló feldolgozásokat figyelmen kívül hagyná (Arday Lajos, Hajdú Tibor, Ormos Mária, Borsányi György, Mérei Gyula). Hasonló módon figyel a friss történelmi munkákra, beépítve azok eredményeit elemzésébe (Romsics Ignác, Varga Lajos). Érdeme Jászi Oszkár évtizedekig negligált, itthon csak 1989-ben kiadott művének (*Magyar kálvária – magyar föltámadás*) felhasználása. Újraolvasta Károlyi Mihály emlékiratát (*Hit, illúziók nélkül*), s arra a meglepő következtetésre jutott, hogy annak egyes alapvető megállapításait újbóli megjelenésekor (1977) kicenzúrázták! A szerző mottóként föl is írja könyve belső címlapjára őket. Ezek szerint nem tudhatott az olvasó 35 éve arról, hogy Károlyi véleménye szerint „a magyar proletárdiktatúra végtelenül sze-

rencsétlen és terméketlen kísérlet volt”. „(Az 1919-es) kommunista államcsínyért a felelősség az antantot terheli.” Azt sem tudhatta meg a Kádár-korszak olvasója, hogy „Magyarország kétszer késte le a demokratikus csatlakozást: először 1918-ban az antant hibájából; másodsor 1947-ben az oroszok miatt.”

Ez a nemtelen hamisítás is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a magyar közvélemény jelentős része elfogadta a Kádár-korszak idején azt a sajnós hivatásos történészek által is képviselt álláspontot, hogy a „népköztársaság” kialakításából logikusan következett a „tanácsköztársaság” politikai rendszere. Már csak azért is, mert az őszi forradalom előkészítője a „Nemzeti Tanács” volt. A felelőtlen, demagóg dobálódzás a fogalmakkal, amelyek lényege megegyezett a háború utáni kibontakozást kereső baloldali népre, köztársaságra, tanácsrendszerre építő kísérletére, oda vezetett, hogy az utókor hajlamos volt szerves kontinuitást feltételezni az őszi, magát polgári forradalomnak nevező átalakulás és az 1919. március 21-i kommunista hatalomátvétel között. Erősítette ezt a benyomást, hogy ez a tendencia megfelelt a bolsevik ideológia permanens forradalom elméletének. Az 1918–19 fordulóján öt hónapig folyó eseményeknek ebbe a logikai láncba szedését a benne szereplő politikai erők ellenfelei is elfogadták, nem észlelve, vagy politikai érdekből elhallgatva a korszakon belüli többszörös diszkontinuitást, ami a Kommunisták Magyarországi Pártjának színrelépésével kezdődött, majd január–februárban annak a magát demokratikusnak tekintő hatalommal való szembekezdés nyomán, a szélsőséges mozgalom vezetőinek bebörtönzésével végződött. Tehát a Károlyi-, majd a Berinkey-kormány nem előkészítője volt a proletárdiktatúrának, hanem áldozata a hatalomra törő szélsőségeseknek. (Természetesen egy kormány rossz vagy felelőtlen politizálása is előkészíti a talajt saját bukásának, de ebben az esetben nincs szó tudatosságról.) A politikai puccsot elsősorban az tette lehetővé, hogy az antant olyan további nemzeti sérelmeket okozó követelést (Vix-jegyzék) támasztott, amelyet már a magát antant-barátként definiáló kormányzat sem fogadhatott el. A népköztársaság elnöke, Károlyi Mihály, a helyén kívánt maradni, és valószínűleg egy kizárólag szociáldemokrata politikusokból álló kormányt nevezett volna ki, de a kommunistákkal számtalan társadalmi, ideológiai téren rokonszenvező ún. baloldali szociáldemokraták a háta mögött megegyeztek Kun Béláékkal.

Salamon Konrád részletesen foglalkozik a határkérdéssel, ami döntő fontosságú maradt a tárgyalat időszakban. Emlékeztet az első Vix-jegyzékre, ami a szlovák lakta Felvidék kiürítésére szólította fel a Károlyi-kormányt. Ennek nyomán egyezett meg Milán Hodzsa, Csehszlovákia követe, Bartha Albert külügyminiszterrel a kiürítendő terület határvonaláról, ami lényegében megfelelt a szlovák–magyar etnikai határvonalnak. (Tulajdonképpen az 1938. évi első bécsi döntés határvonalának.) A megegyezést azonban Beneš, aki ismerte az erőviszonyokat, azonnal elutasította, mert már akkor nem méltányos etnikai elhatárolódásra, hanem terjeszkedésre törekedett. A helyzet cseppfolyósságát jelzi, hogy Magyarország ekkor még nem ismerte el Csehszlovákiát, csak Csehországot, ami fontos distinkció volt. A háborús vereség nyomán hatalomra jutott új kormányzat által kötött egyezményeket megsértette az antant, illetve a 3 területrel szomszéd. (Belgrádi fegyverszüneti egyezmény, Diaz-féle megállapodás.) Teljesen logikusan gondolták a budapesti politikai körök, pártállásra való tekintet nélkül, hogy az újabb Vix-jegyzék is hasonló sorsra fog jutni. Ezért utasították el egyöntetűen, és így vált lehetővé, hogy a legszélsőségesebb politikai irányzat, a kommunisták vegyék át a hatalmat, a közben melléjük állt szociáldemokrata szármánnyal karöltve. A jobboldali szociáldemokraták (Buchinger Manó, Garami Ernő) és a polgári radikálisok (Jászi Oszkár, Szende Pál) nemcsak, hogy nem vettek részt semmilyen formában a ha-

talomban, de még a politizálást is abbahagyták, s nem bízva Kun Béláékban – ismerve az orosz forradalom kíméletlenségét – még az országból is eltávoztak. Egyedül Károlyi Mihály tétovázott, s ezt kihasználva döntötték meg hatalmát, s nyitottak új lapot még az államforma tekintetében is a szélsőbaloldaliak. Ezután Károlyi is az emigrációt választotta. A kötet narratívája szerint az őszirózsás forradalom nyomán kikiáltott köztársaság – sőt népköztársaság – figyelemreméltó lépés volt a demokratikus államrend felé vezető úton, azonban berendezkedését megakadályozta az ultraradikális kommunista agitáció, amely a sajtón (Vörös Újság) kívül egészen a fegyveres lázadásig (Népszava székház megtámadása) eljutott. Nem véletlen, hogy erről a 16 halálos áldozattal járó február 12-i támadásról a Kádár-korszakban olyan szörmentén írtak a történészek. Nagy Vince belügyminiszter és Dietz Károly budapesti főkapitány végre fogantathatta korábbi javaslatát a kommunista vezetők letartóztatására vonatkozóan. 55-en kerültek így a toloncházba. A letartóztatás jogi háttérét az adta meg, hogy az előző napon, február 11-én a kormány végre törvényt alkotott „a népköztársasági államforma védelméről.” Ami szerint „akinek cselekménye közvetlenül arra van irányulva, hogy Magyarország népköztársasági államformája erőszakkal megváltoztassék, büntett miatt tíz évtől tizenöt évig terjedő fogházzal büntethető.”³ A kommunisták mögött álló erőt elsősorban a leszerelt, a fővárosba özönlő, kielégíthetetlen igényeket támasztó katonák alkották. Radikális követeléseiket tudatos politikai céllal karolta fel a Kommunisták Magyarországi Pártja, sőt újabb ötleteket adva a spontán mozgalomnak, azt tovább gerjesztette.

A szerző a demokratikus államrend megkerülhetetlen idoljának tekinti a köztársaság államformát. (Ismételjük: Károlyiék valójában „népköztársaság”-ról döntöttek). Mivel annak kikiáltása szerencsétlenül egybeesett az ország katonai, s annak nyomán nemzeti vereségével, vizsgáljuk meg kicsit közelebről a köztársasági eszmerendszer korabeli szerepét. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy az államforma megváltoztatása, illetve deklarálása más történelmi tendenciát rejtett magában a felbomló dualista állam osztrák és magyar részein. A hagyományos magyar jogértelmezés szerint Magyarország különálló királyság, tulajdonképpen egy perszonálunió társországa volt a Monarchián belül. Ha azonos is a Monarchia és Magyarország uralkodója, Ausztriában császár, Magyarországon király. Hogy a két funkció betöltője azonos, az a történelmi erőviszonyok terméke, de a magyar alkotmányosság szerint külön személyek is lehetnek, ha megváltozik a politikai helyzet. 1849-ben, a Függetlenségi Nyilatkozatban ezt a megváltozott helyzetet a Debrecenben üléselő magyar országgyűlés már egyszer kinyilvánította. A köztársasági államforma felé haladó fejlődési tendencia már a forradalom és szabadságharc idején kitapintható volt, és közvetlenül a világháborús megpróbáltatások nyomán az ország állampolgárainak többsége valószínűleg köztársaság-párti volt, már csak osztrákellenessége miatt is, de a régi, alkotmányos rend azonnali megszüntetése mást jelentett a magyarság és mást a nemzetiségi lakosság szempontjából. Különösen Ausztria esetében, ahol a nemzetiségek tartományi határok között éltek és nyilvánvaló többséget alkottak Csehországban, Galíciában, Bukovinában, Szlovéniában és Dalmáciában. Ausztria előbbre tartott a népszuverenitás megteremtésének útján. 1908-ban kiszélesítették a választójogot. Magyarországon ez nem történt meg. A tanácsrendszer a forradalmi idők terméke volt és inkább képviselte a hangos, tudatos polgárok véleményét és akaratát, de idővel át kellett volna adnia szerepét egy általános választójogon alapuló parlamenti demokráciának. 1918 novemberében a Nemzeti Tanács csak ideiglenesen rendelkezett a demokrácia összes attribútumával, tehát az alkotmányozás tekintetében hatásköre vitatható volt. Salamon Konrád szerint az 1918 őszen hatalomra

került októbrista politikusok és a mögöttük álló fővárosi tömegek, valamint az elke-
seredett katonák és hangadó képviselőik, akik többnyire karpaszományos tisztjelöltek
voltak⁴, kifejezték az ország véleményt nyilvánító többségének akarátát az államforma
radikális megváltoztatásáról. Ám a lehetséges következmények tekintetében számolni
kellett volna az októbristáknak és híveiknek azzal, hogy az államforma jelentősége más
a kettős monarchia domináns nemzetei, az osztrákok és a magyarok és a nemzetiségek
számára. A balázsfalvi román és a túrócszentmártoni szlovák népgyűlések határozatai
az állam kötelékéből való azonnali kilépést hangoztatták, míg a magyar Nemzeti Tanács
egy integer Magyarországot kívánt függetleníteni Ausztriától. Vannak a politikában
olyan sorskérdések, amelyekben fontosabb lehet a szakmai tudás és az előrelátás, mint
a lelkes népi közfelkiáltás. A témakör egyik legismertebb kortárs politikusa, a később
jelentős történelmi babérokat szerző, az utókor által legitimistának tekintett Gratz
Gusztáv egyik munkájában kifejtette, hogy a magyar legitimizmus nem tekinthető
olyan szélsőséges konzervativizmusnak, mint például a francia polgári forradalom esz-
méivel szembenálló francia legitimizmus: „A francia legitimizmus antidemokratikus,
a magyar királyság nem volt az. Franciaországban lehetséges volt az, hogy a király a
„l'État c'est moi” elv alapján uralkodjék, Magyarországon az alkotmány szerint király
és országgyűlés megosztották maguk között a hatalmat. Sem a király nem bocsáthatott
ki fontos rendelkezéseket az országgyűlés nélkül, sem az országgyűlés nem hozhatott
olyan törvényt, amelyet a király szentesíteni vonakodott. Ezért a magyar nemzetnek a
királyság intézményéhez való ragaszkodása nem bizonyíték a magyar nemzetnek bár-
minő reakciós hajlandóságai mellett. Egyszerűen azon a célszerűségi megfontoláson
nyugszik, hogy a királyság a monarchikus gondolkozású egyének szemében a leg-
főbb államfői hatalom megszakítás nélküli betöltésének legcélszerűbb módszere...”⁵
Kétségtelen, hogy ez az elemzés már Trianon keserű tapasztalatai után fogalmazódott,
s azt is tudjuk, hogy a társadalmi közhangulat alaposan megváltozott 1918 ősze után,
látva az ország felosztását.

Az ország államformájának kérdése már közel egy évszázada napirenden volt, s a mo-
narchikus államforma első komoly megkérdőjelezése 1849-ben történt a Függetlenségi
Nyilatkozat közzétételével. Ezt az állásfoglalást azonban a Habsburg-uralkodóháznak
adresszált, kifejezetten konkrét politikai helyzetben megtett lépésnek tekinthetjük. A
magyar politikai elit jelentős része 1867 után elméleti megfontolásokat is téve már je-
lentős mértékben eltávolodott a republikánus eszmeiségtől. A korábbi forradalmár, de
1849-ben már a Békepártot támogató Jókai Mór szerint Magyarországon a köztársasági
alkotmány csak forma és nem cél. „Cél az ország állami léte” – vallotta.⁶ Ezt nem vette
figyelembe a felkorbácsolt budapesti közvélemény 1918-ban, s nyomában a Károlyi
vezette új kormányzat. A köztársaság kikiáltását a korabeli konzervatív vélekedés elha-
markodottnak és idegen ármány termékének tekintette. Tormay Cécile például úgy gon-
dolta, hogy „A forradalom azért lett, mert a zsidóság félt a hazatérő katonák pogromjától.
A köztársaság azért lett, mert a forradalom fél az ellenforradalomtól. Tömegnarkózis
ma minden. De a narkózis nem tart örökké. Csak az a kérdés, hogy közben melyik tagját
vágják le az alvónak?”⁷ Barátnője, Ritoók Emma állítólag azt panaszolta, hogy fiatal-
kori barátai Lukács-Löwinger György (sic) és Balázs-Bauer Béla (sic) azt mondták,
hogy „még Magyarország függetlenségét is a zsidóknak kellett a magyarok számára
megcsinálniuk.”⁸ Ritoók tovább idézte Lukácsot: „Ennek a forradalomnak el kell min-
dent söpörnie, hogy ne maradjon más, csak az ember és a föld, mert az emberiségnek
új lélekre van szüksége, hogy előlről lehessen kezdeni az egészet.”⁹ Mennyire jól látta
fél évszázaddal korábban Jókai Mór, aki nemcsak regényírónak, hanem gondolkodónak

sem volt akárki, hogy annak, aki politikai tabula rasa-t fog csinálni, számolnia kellene az állam, azaz az ország sorsával is! Csak a konkrét politikai helyzet döntheti el egy országban, hogy hova vezet az államforma radikális megváltoztatása. Mennyire mást jelentett a cseheknek a „republika”, mint a magyaroknak a „népköztársaság”? Prágában a nemzeti felszabadulás mellé társult az ország kiterjesztése az etnikai határokon túlra. Magyarországon az állam súlyos sebet kapott, a Habsburg monarchiától való megszabadulás nemzeti tragédiába fordult. Aztán ez megismétlődött a második világháború után. Mást kell tehát hogy értsen egy magyar történész a köztársaság kikiáltásán, mint egy cseh.¹⁰ A köztársaság kikiáltásának azonosítását a demokrácia győzelmével nem lehet fenntartások nélkül elfogadni.¹¹ Ha nem is azonos hangsúllyal, de a jobboldali-nemzeti irányzatok eléggé egyöntetűen elítélték ezt a lépést, de legalábbis elstetettnek tekintették az államforma megváltoztatását. A Habsburg-ellenes, „szabad királyválasztó” Gömbös Gyula első fennmaradt írásában, a tanácsköztársaság kikiáltásának napján megjelent, tehát valamivel korábban írt írásában megjegyezte, hogy „Magyarország tulajdonképpen forradalom nélkül lett független Ausztriától, a forradalom főképp a köztársasági államformát eredményezte.”¹² Kifejtette, hogy az államformaváltás katonai szempontból is hátrányos volt, mert gyorsította a frontbomlást. „Sohasem voltam lelkes királypárti, inkább köztársasági érzelmű voltam, és vagyok, a születési előjogokat általában nem ismerem el. Mégis nem tartottam helyesnek a királyt, a legfőbb katonát, állásától oly rövidesen megfosztani... nem ismerve az igazi helyzetet, siettünk, nehogy elkéssünk, lázasak voltunk és ebbeli állapotunkban elhajítottuk a magyar függetlenség legbiztosabb örét, a hadsereget.” – írta.¹³

A kötet következő fejezetében, amely a nemzetiségek 1918. őszi szerepével, s ellenséges fellépésével foglalkozik, igazolást nyernek ezek az aggodalmak. Az októbristák körében sem hunyt ki teljesen a védekező ösztön. Bartha Albert hadügyminiszter hadsereg-szervező lépéseit azonban megakadályozta a hazatért katonák körében folytatott szélsőséges agitáció. A véderő kérdésében azonban korábbi problémák is felmerülnek. Gömbös említett írásában bírálja a Monarchia közös parancsnokságának intézkedéseit, amennyiben annak visszavonult, de még irányítható erőit Karintia védelmére összpontosította, miközben Erdély ugyanúgy védtelen maradt, mint 1916-ban. A történelmi események mindig visszavezethetők mélyebb gyökerekhez. Az ütőképes magyar vezényletű haderő létrehozásának osztrák részről történt korábbi megakadályozása a háború elvesztésekor döntően érezte hatását. Az ország keleti végei komoly védelem nélkül maradtak, és az 1916–17-ben tönkrement, de a franciák által sebtében újra felfegyverzett román királyi haderő folyamatosan előrenyomulhatott. Bécs megúsza az idegen megszállást, pedig geopolitikai helyzete nem volt sokkal kedvezőbb, mint Budapesté. Salamon Konrád ismerteti a hadügyminiszter tiszteletreméltó erőfeszítéseit ún. riadószázadok felállításáról, valamint Molnár Dezső altábornagy, a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) elnökének tiszti ezredek felállítására vonatkozó intézkedését. A próbálkozásokat azonban elárulták. Kétségtelen, hogy ezek a tervezett alakulatok nemcsak az ország védelmét szolgálhatták volna, hanem ellenpólust képeztek volna a katonatanácsok növekvő hatalma ellen. A mélyebben gondolkodók még az októbristák oldalán is felismerték új haderő felállításának szükségességét. Jászi Oszkár például földosztással jutalmazta volna a hadseregbe belépő önkénteseket. (69. old.) Az új kormány fő erejét alkotó szociáldemokraták doktriner módon elzárkóztak a földkérdés ilyenfajta radikális megoldásától.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulásával olyan szervezett erő jött létre, amely nem foglalkozott a külső veszéllyel, hanem csak a hatalom megragadásá-

val. A belpolitikai válság és a külső fenyegetés így egymást erősítette, ezért nem maradt a kormánzatnak arra ereje, hogy az újabb és újabb diktátumok ellen eredményesen lépjen fel. Már december folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy az antant és térségbeli szövetségesei saját szerződéseiket sem tartják be, ezért indokolt lett volna a fokozottabb fegyveres ellenállás. Károlyi Mihály gyengesége és határozatlansága ekkor abban mutatkozott meg, hogy hagyta sodortatni magát az eseményektől. Már a szociáldemokrata vezetők is le kívánták váltani a katonatanács éléről az egyre agresszívebb Pogány Józsefet, de a kormány vezetője erre nem volt hajlandó. (79. old.). Tudomásul vette azt is, hogy a kormányból sorozatosan kilépjenek a polgári pártok képviselői. „A miniszterelnök ugyanis úgy gondolta, hogy kormányának mindenekelőtt a kialakult körülményekhez kell igazodnia...” (80. old.) A 12. fejezet napról-napra követi az elhúzódó kormányválság alakulását. Január 11-én végre megalakult a Berinkey Dénes vezette kormány, amelyben erőteljesen növekedett a szociáldemokrata részvétel. Tulajdonképpen már ekkor felmerült homogén szociáldemokrata kormány lehetősége. Mindenesetre végre elvált egymástól a Károlyi által párhuzamosan betöltött köztársasági elnöki és miniszterelnöki tevékenység. Annak ellenére, hogy Károlyi már decemberben határozottan ígéretet tett a választások kiírására, ez nem történt meg. Kétségtelen, hogy ebben – finoman szólva – technikai nehézségek is közrejátszottak, hiszen a folytatódó területarablás miatt nem lehetett tudni, hol is húzódnak az ország határai. A történelmi ország területére ekkor már nem terjedt ki a köztársaság befolyása, viszont a szerződéseket megsértő hódítások elismerését jelentette volna egy szűkebb, biztosan kézben tartott terület lakosságának vélemény-nyilvánítása. Az új kormány felismerte a béketárgyalásokra készülődés fontosságát. Ám erre a feladatra is rávetült a kettős monarchia árnya, ugyanis nem állt rendelkezésre megfelelő számú és felkészültségű magyar diplomata és szakértő. A Berinkey kormány felgyorsította a törvényhozást, elkészült a néptörvény a földosztásról, és autonómiát kaptak végre azok a nemzetiségek (németek, ruszinok és szlovákok), akik közül az utóbbiak több tízezer négyzetkilométeres lakóhelyét már lényegében elszakították az előrenyomuló idegen csapatok. (107–108. old.) Megkészsé került sor a köztársaság védelméről szóló törvény kihirdetésére.¹⁴

A politikai helyzet elmérgesedése, a szélsőbaloldali agitáció mellett a törvényalkotás is hozzájárult ahhoz, hogy a kormány végre cselekedett. Nagy Vince belügyminiszter és Dietz Károly budapesti főkapitány javasolta a hatalom elleni izgatások vezetőjének, Kun Bélának a letartóztatását. Még heteknek kellett eltelnie és a Conti utcai Népszava szerkesztőség elleni tragikus támadásnak bekövetkeznie¹⁵, hogy a letartóztatásokra sor kerüljön. A megkészt intézkedések sem vetettek véget a kormány sodródásának. Egyre mélyült a szociáldemokrata miniszterek és a Lovászy Márton által létrehozott nemzeti-polgári koalíció közötti ellentét. Csak időlegesen oldotta fel néhány napra az ellentéteket a végre törvényesen is nemzeti ünnepé nyilvánított március 15-e méltóságteljes megünneplése. (A február 28-i néptörvény október 31-ét szintén „a magyar népszabadság ünnepnapjává nyilvánította”. – 129. old.) Március 17-én a kormány végre döntött a választások kiírásáról – április 13-ra. Ez a bejelentés sem oldotta fel az ellentéteket, mert amíg korábban a Vörös Újság, most a Népszava cikkezett ellentmondást nem tűrően a szocializmus végső győzelmének elkerülhetetlenségéről. Salamon Konrád külön fejezetet szánt a „kommunista államcsíny” lefolyásának részletes bemutatására, kiemelve Károlyi Mihály hezitálását a Vix-jegyzék hatására kialakult drámai helyzetben. A jobboldali szociáldemokraták (Peidl Gyula, Garami Ernő) fenn szerették volna tartani a koalíciós kormányzást, mert tudták, hogy egypárti, szociáldemokrata kormányalakítás esetén elkerülhetetlen a radikális kom-

munisták bevonása a vezetésbe. Kevésbé ismert, hogy Károlyi a válság óráiban Ugron Gábor révén Bethlen István véleményét is kikérte. Bethlen „azt javasolta, hogy a Berinkey kormány az adott helyzetben ne mondjon le, ugyanakkor nem zárkózott el a tárgyalás elől.” (136. old.)

A kötet nagy érdeme, hogy óráról órára beszámol a puccs lefolyásáról, megállapítván: „1919. március 21-én a három lehetséges megoldás közül a döntési helyzetben lévő politikuskok többsége, a legrosszabbat választotta, mert ez a kommunistákat juttatta hatalomra, a szociáldemokrata párt és megtévesztett tömegeinek a támogatásával.” (143. old.) Világosabb képletet adott volna, ha marad a rövidesen megtartandó választásokig a Berinkey-kormány, vagy a kommunisták egyedül veszik át a kormányrudat, szembesülve ország és világ előtt hamis ígéreteik megvalósíthatatlanságával. A szerző szerint nem volt eleve reménytelen a „fiatal köztársaság” sorsa, mert a kialakított demokratikus keretek között létrejöhetett volna – tesszük hozzá: a vidéki Magyarország megkérdésezése után – egy legitim balközép, netán egy koalíciós-nemzeti kormányzat, amely legitimitása következtében, alkalmas lehetett volna a béketárgyalásokon való meghallgatásra.

A kismonográfia utolsó fejezete egy méltányosabb békeszerződés lehetőségének a mérlegelését végzi el. Március 26-án tűzte végre napirendre a párizsi konferencia az osztrák és a magyar kormány meghívásának kérdését. A budapesti események miatt azonban nem ismerték el a tanácskormány törvényességét. Ennek ellenére Magyarországra küldték tájékozódni Christian Smuts tábornokot, aki a Vix-jegyzéknél kedvezőbb demarkációs vonalat ajánlott a keleti végeken. A nemzetközi tapasztalatokkal egyáltalán nem rendelkező Kun Béla azonban félreismerte politikai súlyát, és nem született megegyezés. Bár elvileg úgy döntött a konferencia, hogy Németország és Ausztria mellett hazánk is megjelenhet Párizsban, és utólag véleményt nyilváníthat a békefeltételekről, a meghívásra, nemzetközi elismerés híján, nem került sor 10 hónapon keresztül, 1920 januárjáig. A magyar szakirodalom többször foglalkozott már azzal a problémával, vajon a tanácsköztársaság kikiáltása és 4 és fél hónapos uralma rontotta-e a magyar békekondíciókon? Általában kiemelik a szerzők, akiknek felsorolására nincs terünk, hogy mivel a párizsi albizottságokban március 21-ig lényegében meghatározták Magyarország új határait, a belpolitikai változásnak nem volt döntő hatása. A szerző – Ormos Máriaival egyetértve – felhívja a figyelmet a Wilson elnök vezette amerikai küldöttség álláspontjára, amely lényegében nem volt ellenséges az országgal szemben. Bár kétségtelen, hogy Nyugat-Magyarország, a későbbi Burgenland, nemzetiségi alapon történt elcsatolását ő hozta javaslatba.¹⁶ A méltányosságra törekvő amerikai küldöttség azonban végleg eltávozott a konferenciáról, mielőtt az Apponyi Albert vezette magyar küldöttség, amely végre véleményt nyilváníthatott, megérkezett volna. Ismerve a hazánkkal megértőbb brit és olasz álláspontokat, valószínűsíthető, hogy Wilson jelenlétében javítható lett volna a magyar pozíció. Mindez azonban csak feltételezés. A szerző könyvében monografikusan leírt eseménysor és összefüggérendszer viszont a magyar belpolitikai küzdelmek és a nemzeti határok alakulása között nem feltételezés, hanem pontosan okadatolt elemzés, amelynek konklúziója: a szélsőbaloldali agitáció a hatalomért folytatott küzdelem során háttérbe szorította a nemzeti érdeket, ezért: „Az 1919-es kommunista uralom tehát a magyarság számára nemcsak társadalmi, de nemzeti tragédia is volt.” (152. old.)

(Salamon Konrád: Az őszirózsás forradalomról és az első köztársaságról. Harag és elfogultság nélkül. Éghajlat Könyvkiadó, 2012, 162 p.)

JEGYZETEK

- 1 S. K.: Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Korona kiadó, Budapest, 2001.
- 2 A szobrot eredetileg a Várba, a Sándor palota mellett kívánták felállítani köztéri szoborként. Végül a balatonboglári római katolikus templom kertjébe került „nem-köztéri” státuszú műalkotás-ként. Teleki hívei 1910-ben az Eötvös Kollégium Baráti Köre közreműködésével mégiscsak felállították a szobor kicsinyített másolatát Budapesten a kollégium lépcsőházában 2010-ben. Az emlék-állítás mellett elsősorban az életművét legjobban ismerő történészek érveltek (Bertényi Iván, Ablonczy Balázs).
- 3 Salamon: i. m. 117. o.
- 4 Karpaszománys: Tartalék állományban potenciális tisztjelölt, érettségizett, egyévi szolgálatra kötelezett vagy jelentkezett katonára a kiegyezéstől 1945-ig. Sok kedvezmény illette meg. Megfelelő tanfolyamok elvégzése után századosig léphetett elő. A hivatásos tisztek és a tartalékosok közötti társadalmi rétegződés különbségeiről és ennek nyomán politikai ellentéteikről, amelyek a háború végeztével csúcsosodtak ki, elfogult, de alapos elemzést ad Kőbányai János: „A magyar társadalom háborúi a nagy háborúban.” c. írása. Népszabadság, 1910. február 7.
- 5 Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között. Osiris Kiadó – Budapest, 2001. 54. o.
- 6 „Lehetőnek tartom a respublikát ott, ahol az maga előtt tabula rasa-t talált, de tabula rasa-t csinálni előtte, már nem tartom lehetőnek” – mondta egy parlamenti beszédében, majd folytatva megfogalmazta „...Nem az akadályozza Európában az általános respublikát, hogy sok a királyunk; hanem az, hogy kevés a respublikánus erkölcs.” (1872. ápr. 4.) In: Jókai Mór politikai beszédei. I. k. 196. old. Idézi Lengyel Dénes: Jókai: A jövő század regénye 1981. évi (Akadémiai Kiadó) „Kézirat, kiadások, fordítások” c. terjedelmes – nyilván a kiadás kényes körülményei megkívánta – kritikai magyarázatában. I. m. I. k. 581. o.
- 7 Tormay Cecile: Bujdosó könyve. Feljegyzések 1918-1919-ből I. kötet. Enter Kiadó, Budapest, MCMXCVIII, 161. o.
- 8 Uo.
- 9 Uo. 162. o.
- 10 Erről lásd bővebben Szabó A. Ferenc: Politikatörténet és komparatiztika a Magyar Szemlében. Valóság, 2008. 1. sz. 105. o.
- 11 Könnyű persze napjainkban azzal érvelni, hogy a legbiztosabb demokratikus talajon Európában a monarchiák állnak. De ettől ez még igaz lehet, s nem feltétlenül történelmietlen visszavetítés.
- 12 Gömbös Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Osiris Kiadó – Budapest, 2004. 20. o.
- 13 Uo.
- 14 „A népköztársasági államforma védelméről.” Vö. a 4. sz. jegyzettel.
- 15 Nagy Vince korabeli belügyminiszter emlékiratában leírja, hogyan győzködte hetekig Károlyit a lázítók letartóztatásának elrendelésére. Csak a véres utcai provokáció után volt hajlandó, akár-csak a szociáldemokrata miniszterek, beleegyezni az intézkedésbe. N. V.: Októbertől októberig. Európa–História, 1991. 122–123. o.
- 16 A békekonferencia először 1919. május 8-án foglalkozott Nyugat-Magyarország kérdésével. Vita nyomán bizottságot hoztak létre a döntés meghozatalára. „A május 12-i ülésen Wilson elnök kijelentette: úgy értesült, hogy az osztrákok fel fogják vetni ezt a kérdést, és a szövetségeket kéri fel, hogy döntsenek az ügyben.” Június 10-i és 16-i válaszjegyzékében a már Párizsban tartózkodó osztrák küldöttség igénybejelentést tett a területre, amelyet Sopronnal együtt meg is kapott. Ugyanezen a fórumon csatlóztak Csehszlovákiához a pozsonyi hídfőt, amelynek jelentőségét talán nem szükséges bővebben fejtegetni. Arday Lajos: Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában. 1918–1919. Magvető, Bp., 1990. Tehát a tanácsköztársaság uralma idején igen jelentős döntéseket hoztak Magyarország kárára. 184–185. o.

Különleges történetek az orosz múltból

Oroszország múltja és jelene mindig izgalmas területe az európai érdeklődésnek: valahol misztikus, valahol megmagyarázhatatlan a hihetetlen gazdagság és a mérhetetlen szegénység ellentéte. Az államhatalom ereje mindig a hadseregre épült, amelynek élén álló (legyen cár vagy más megnevezésű) személy olyan korlátlan hatalom birtokosa, amely máshol elképzelhetetlen. Az orosz fejlődés – elsősorban a hosszú tatár-mongol uralomnak köszönhetően – lassú és az európai formáktól jóval lemaradva alakult. Az ország hatalmas méretei és ásványkincseinek gazdagsága a nyugati országok számára izgató volt, viszont az orosz állam zártsága, hadseregének ereje eleve kockázatosá tett minden kalandor tervet. (Gondoljunk csak Napóleon hadjáratára, amely már csak a távolságok miatt is elvetélt ötletnek bizonyult.) Maguk az orosz cárok előtt is ismert volt a lemaradás, a reformok szükségessége, de az átalakítás politikája eleve lassú volt, hiszen az orosz belpolitikában soha nem a centrifugális, hanem a centripetális erők hatottak. Moszkvától minden távol volt, egy cári parancs gyakran a távolságok miatt a helyi erők szándékaitól is meggyengült, hatástalanná vált. Ilyen körülmények között a reformok gyakran csak szándékok maradtak, kivéve akkor, ha olyan uralkodótól indultak el, mint I. Péter cár volt. Péter akarta a reformot, a legnagyobb kegyetlenséggel vitte véghez akarátát, mert tudta, hogy az orosz felemelkedés ügye a reformok szélességétől és a megvalósítás gyorsaságától függ. A 18. század valóban az orosz reformok időszaka, természetesen az örök orosz ellentmondásokkal, a haladás politikáját állandóan keresztező konzervativizmus, ami például I. Pál cár uralmát jellemezte. II. Katalin cárnő után komoly felelősség volt trónra lépni, de ellentmondásba került a reformpolitika iránti kötelezettség és az uralkodói tehetség ténye is. I. Pál esetében még a „származása” körüli pletykák is nehezítették helyzetét.

Az orosz megújulás nagy gondolkodója volt Mihail Bakunyin, Alekszandr Herzen és sok más kiemelkedő egyéniség, akiknek ellentmondásos szerepe éppen az orosz valóság ellentmondásaiban keresendő. Ugyancsak izgalmas és tényfeltáró írás Kun Miklós tanulmánykötetében a „Cion bölcseinek jegyzőkönyvei” című esszé, amely egy napjainkig is élő hamisítvány eredetét tárja fel.

Az *Oroszország válaszára* címet viselő kötet túlnyomó része azon írások, beszélgetések gyűjteménye, amelyeket Kun Miklós az 1970/1980-as években készített a sztálini korszak egykori szereplőivel, akik egykoron valóban alakítói és tanúi voltak az 1930-as és 1940-es évek történéseinek, nagy emberek háttér munkáját végezték. Ezek az emberek nemcsak hittek az adott rendszerben, eszmékben, hanem annyi „igazságfeltárás” után is hisznek Sztálinban és politikájában. Más kérdés, hogy a velük készített életinterjúban olyan tényekre és eseményekre világítanak rá, ami teljes igazságba helyezi az adott történetet. Egykor Lunacsarszkij a sztálini kultúrpolitika alakítója és Sztálin nevében teljhatalmú irányítója is volt. A látszat szerint teljes egyetértés és bizalom volt a Gazda (Sztálin) és Lunacsarszkij között, amikor teljes fordulat után eltűnt a színpadról. Ennek okait tárja fel Kun Miklós Lunacsarszkijről szóló írásában, elemzi a hatalomhoz vezető út állomásait, majd a teljes bukás igaz történetét. Az emelkedés és a bukás, s a legtöbb esetben a fizikai megsemmisítés jellemzője lett a sztálini korszaknak, ami nemcsak Sztálin „kedélyállapottól” függött, hanem annak a hatalmi játszmának a része lett, amelynek első szakaszában

Lenin értelmiségi köreit semmisítette meg, de nem kímélte a szovjet biztonsági szervezeteket sem. A szovjet államon belül a hatalom legfontosabb bázisa a politikai rendösség volt, amelynek ügynökei-bizalmasai mindenütt jelen voltak, pontos és kíméletlen végrehajtói lettek a sztálini hatalmi játszmáknak. Ennek élén Sztálin olyan emberei álltak, akik minden parancsot feltétlenül végrehajtottak, gyakran „túlteljesítettek”, nehogy elveszítsék Sztálin kegyeit. Ez sem volt teljes biztosíték, mert bármikor maguk is a „rendszer” áldozatai lehettek. Az 1930-as évek az előbbi események legizgalmasabb és legjellemzőbb időszaka, amikor a dicsőített parancsnokokból „aljas összeesküvők” lettek.

Jellemző történet Sztálin feleségének, Anna Alliljeva családjának sorsa és végzete. A családdal Sztálin még 1917 előtt, illegalitása éveiben került kapcsolatba, ami valóban családi kapcsolattá vált, sőt Sztálin legközvetlenebb környezetét is adta. Anna Alliljeva rejtélyes halála után Sztálin a családdal is végzett, nem zavartatva önmagát egykori barátainak, rokonainak likvidálásában sem. Pedig voltak olyan időszakok, amikor Sztálin is szorosan kapcsolódott felesége családjához, azok is neki köszönhetőek karrierjüket. E családhoz kötődtek Sztálin gyerekei is, akik ugyan nem osztoztak a család legtöbbjének sorsában. E különös kapcsolat része volt Sztálin és leánya kapcsolata, akiknek elveszettnek hitt levelezését közli a szerző. Különös hangulatú és légkörű a diktátor és lányának levelei, akihez az emberek iránt közömbös Sztálin talán egyedül őszintén ragaszkodott.

Sztálin halála után hatalmas küzdelem kezdődött a hatalomért, időnként igazi szövetségben, majd egymás ellen. Sztálin halála után Malenkovhoz került a hatalom, de hamarosan Hruscsovval, Bulganyinnal és Mikojannal osztozkodtak, míg Sztálin közvetlen környezete egy másik csoportot alkottak, és kemény harcot vívtak egymással. Beriját, mint a legnagyobb gonoszt kivégezték, bár a többi is osztozott a visszaélésekben, a személyi kultusz borzalmaiban. Kun Miklós remek beszélgetésekben, igazi oknyomozó módszerekkel keresi a már ismert, de mégis szövevényes történetben a hatalmi harcok lefolyásának mikéntjét, ha nem is a történet „főszereplőivel”, de azzal a háttérszemélyekkel, akik akkor néma szemtanúi voltak a történeteknek. Gyakran ezek az emberek az igazi „tényfeltárók”, nem fűződik érdekük a tények megmésítéséhez, de addig nagy utat kellett megtenniük: levetkőzni a félelmeket, a szorongásokat és valós „megtisztulási” folyamaton kellett átmenniük, a tényeket magukban a „helyükre” kellett tenni, hogy elkendőzés nélkül mondjanak el történeteket. Valójában ezek az interjúk világítanak rá a sztálini korszak lényegére, a visszaélésekre és a kegyetlenségek indító okaira. A szerző feltárja a szovjet nomenklatura zárt világát, és olyan politikusokat szólaltat meg, akiket életük legvégén sikerült rávenni, hogy felfedjék addig féltve őrzött titkait, a szovjet rendszer valóságos történetét.

A könyv első kiadása 2005-ben látott nyomdai napvilágot, de a 2013-ban kiadott második kiadás nemcsak átszerkesztést, de kibővítést is jelent. Biztos, hogy ez a „változat” is sikert arat, mert a téma mindig hoz újat, amelyen keresztül teljesebb képet nyerünk a 20. század legszörnyűbb diktatúrájáról.

(Kun Miklós: Oroszország válaszáron. Budapest, 2013, Akadémiai Kiadó, 400 p.)

Nemzetek Erdélyben

Az Aranka–Schlőzer polémia háttere

A tudománytörténet-írás az idők folyamán ismételten foglalkozott a nevezetes Schlőzer–Aranka polémiával, amelynek indítékai, gyökerei egyértelműen a nemzetiségi ellentétekben keresendők. Az Erdély lakosságát alkotó három legnagyobb lélekszámú népesség: a magyar, a szász és a román (de kiváltképp az első kettő) ellentétei, vitái az 1790-es években a könyvkiadás és a nyomtatott sajtó lehetőségeit igénybe véve szélesebb nyilvánosság előtt zajlottak.

A vita kiindulópontja *August Ludwig Schlőzer* (1735–1809) göttingeni egyetemi tanár könyve volt, amely az erdélyi szászok – és értelemszerűen Erdély – történetét mutatta be, a szászok identitási elsőbbségét, érdemeit kiemelve, a történeti hűséget és a magyarok nemzet tudatát, önérzetét megalázva. Bizonyított tény, hogy Schlőzer az erdélyi szászok kérésére, megbízásával fogott a munkához. Ismeretes *Friedrich von Rosenfeld* (azidőtájt Szeben polgármestere és a szebeni szász provincia legmagasabb rangú hivatalnok) 1793 novemberében kelt levele e témakörben. A *Siebenbürgische Quartalschrift* szerkesztője, *Johann Filtsch* és a szász értelmiség több tagja szintén azzal a kéréssel fordult Schlőzerhez, hogy írja meg a szászok és a magyarok korai történetét. Rosenfeld pártatlanságra intette Schlőzert és kifejtette, hogy azért nem saját maguk írják meg a történelmüket, mert a többi nemzetiség – jogaik védelmében – elfogultsággal vádolná meg őket. Rosenfeld aggodalma nem volt alaptalan, hiszen Schlőzer már a munka kezdetekor kifejtette, hogy a szászok történelmét a magyar történelem „megreformálása” nélkül nem tudja megírni, annál is inkább, mert a magyar történelemben sok a homályos rész, elvégre már Anonymus krónikája is csak „fabula”, kevés valós tartalommal.

A szászok segítségképpen dokumentumokat és további instrukciókat küldtek Schlőzernek, de az akkor zajló országgyűlés jegyzőkönyveit, dokumentumait nem, mondván, hogy az a közvélemény előtt még nem publikus.

Schlőzer három kötetben foglalta össze mondanivalóját. Az első kötet a szász történelmi oklevelek elemzése, a második kötet történelemkritika az egyes népek történelmével kapcsolatban, továbbá a betelepedések módját és hatását vizsgálja a népek fennmaradását illetően. A harmadik kötet II. András 1224-ben adományozott privilégium levelének taglalása, amely a szászok kollektív kötelességeit és jogait tartalmazza.

Schlőzer szemléletének alap gondolata dióhéjban: a szászok nélkül semmi sem történhetett volna, nem lehetett volna Erdélyt a Magyar Királyság részévé tenni. A magyarok csupán „vad hordák” voltak mielőtt a szászok idetelepédtek, egyértelműen tagadja a hun–magyar rokonságot, a székelyeket a kunok leszármazottainak nevezi, Erdély őslakosainak minden kétséget kizáróan a románokat tartja. A magyarok jellemzésére sztereotípiákat használ, a gazdag és termékeny föld megművelésére alkalmatlanok a magyarok, minden csak a szászok segítségével valósulhatott meg.

A kötet tartalma és a munka stílusa nemcsak az erdélyi magyarokat, de még Schlőzer híveit is felháborította. Az első írásba foglalt tiltakozó kritika egy akkor Bécsben élő, hajdani Schlőzer-tanítványtól, *Johann Christian Engel*től származik, aki a jénai *Allgemeine*

Literatur-Zeitungban jelentette meg – igaz névtelenül – igen éles kritikáját. Schlözer maga nem reagált, de határozottan felkérte, szinte utasította az általa nagyra tartott szász történetírót, *Karl Joseph Edert*, aki az erdélyi *Siebenbürgische Quartalschriftet* szerkesztette, hogy cáfolja meg Engel állításait. Eder megírta a kívánt szöveget, sőt Herder azon recenzióját is leköszölte, amely eredetileg Erfurtban jelent meg.

Igen érdekes háttéradatokot szolgáltatnak a tudósok, közéleti személyek levelei, amelyeknek egy része nem egyértelműen magánlevél, abban a reményben íródtak, hogy az akkor lehetséges információk csatornákon előbb vagy utóbb eljut tartalmuk a nyilvánossághoz. A feltételezés nem volt alaptalan, hiszen közismert, hogy Schlözer Gyarmathy Sámuelhez írott mentegetőző levele másolatban kézzől-kézre járt a göttingai magyar peregrinusok között. Gyarmathy személye, a vitához kapcsolódó megnyilvánulásai különösen érdekesek, mivel ebben az időben *Bethlen Imre* társaságában Göttingában tartózkodott, onnan küldte értékes beszámolóit Arankának és jó személyes kapcsolatban állt Schlözerral. Mindketten tudtak a készülő műről, és nem láttak benne semmi „veszélyt”, ugyanis ismeretes volt, hogy a szászok által küldött dokumentumokból dolgozik. Egyébként Schlözert megbízható, elismert történésznek tartották mindketten. Gyarmathy ekkor dolgozott nagy nyelvészeti művén, amelynek alap gondolata a finnugor rokonság volt, a sok személyes eszmecsere alapján még alaposabban ismerte Schlözer felfogását. Gyarmathy szerint Schlözer lett volna a leginkább hivatott szerző a magyar őstörténet megírására, hiszen ő is a finnugor elmélet hírdetője volt. A várható ellenvéleményekkel kapcsolatban az volt Gyarmathy nézete, hogy a tudományos munkák értéke vitahelyzetekben derül ki, felszínre kerülnek azok a rejtett gondolatok, amelyek egyébként talán nem. A legalkalmasabb erdélyi vitapartnernek Benkő Józsefet tartotta. A további levélváltásból az is kiderül, hogy Aranka – Gyarmathy révén – még a nyomtatott közreadást megelőzően, több ízben tájékozódott Schlözer könyvének legkritikusabb részeitől, tehát volt ideje felkészülni a visszavágásra.

1799-ben Aranka már megkezdte a „göttingai ember”-nek szánt cáfolat megírását, amely azonban kéziratban maradt, sem könyv formában, sem folyóiratok hasábjain nem jelent meg, minden valószínűség szerint Schlözer sosem ismerte meg annak tartalmát. Az ismertetésünk tárgyát képező könyv címében szereplő „vita” kifejezés így egy sajátos, egyoldalú dialógusnak is tekinthető. Az okok, a magyarázat magától értetődő. Schlözer kétségtelenül előnyösebb helyzetben volt, saját lapjaiban is lehetősége volt cikkeinek megjelentetésére, mégpedig a sokak által értett, használt német nyelven. Aranka – természetesen – magyar nyelven írta meg cáfolatait, ezen kívül olyan publikálási lehetősége, információk csatornái sem voltak, mint Schlözernek. A nyilvánosságot és az eszmecserét az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* ülései jelentették. A kötet szerzőjének érdekes felvetése, hogy mennyiben hatott/hathatott ösztönzően Schlözer művének megjelenése az *Erdélyi Nyelvmívelő Társaság* történeti kutatásaira, a *Kéziratkiadó Társaság* létrehozására, összességében az Erdély múltjára vonatkozó történeti értékű dokumentumok, oklevelek stb. gyűjtésére és feldolgozására.

Bíró Annamária hosszú évek kutatási eredményét foglalta össze és hozta nyilvánosságra a fentiekben ismertetett kötetben. Összegzi mindazon információt, amelyet Schlözer könyvével és az erdélyi-magyar körökben kiváltott ellenvéleményekkel és reagálásokkal kapcsolatban kikutatott. Nemcsak a korabeli, eredeti dokumentumokat, kéziratokat és személyes levelezéseket, de a témára vonatkozó későbbi szakirodalmat is alaposan áttanulmányozta, idézi és ütközteti az ellentétes értelmezéseket, véleményeket. A XVIII. századi történetírás iránt érdeklődők számára érdekes, további kutatásokra ösztönző olvasmányul szolgál.

(*Bíró Annamária: Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája. Kolozsvár, 2011, Erdélyi Múzeum Egyesület, 350 p. – /Erdélyi Tudományos Füzetek 272./*)

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Christian Caryl

A bostoni bombarobbantók
A Carnajev testvérek családi háttere

Ha a kulturálisan rendkívül sokszínű Boston városának egyik utcáján találkozoznánk Baudy Mazajevvel, valószínűleg portugál vagy olasz származásúnak gondolnánk a tizennyolc éves fiút, és csak halványan fordulna meg a fejünkben, hogy a fiatalember gyökereit valójában jóval keletebbre, az orosz Észak-Kaukázusban kell keresni. Baudy egyenesszálú, fekete hajú, horgas orrú fiú olyan testfelépítéssel, ami arra enged következtetni, hogy hosszú és sikeres pályafutást tudhat maga mögött a középiskolai birkózó-csapatban. A kiejtése sem szolgál semmilyen különös utalással az etnikai hovatartozására nézve, hiszen ugyanazzal a jellegzetes akcentussal beszél, mint bárki más, aki a Charles River partján nőtt fel.

Baudy született amerikai, de mint sok amerikaiaknak, aki bevándorló családból származik, neki is van egy másik identitása: csecsen. Szülei, Anna és Mahmud a Csecsen Köztársaság fővárosából, Groznijból érkeztek Amerikába. Származásuk különleges helyet ad a Mazajev családnak Boston meglepően sokszínű etnikai mozaikjában.

Bár Boston orosz ajkú bevándorlóinak száma több tízezerre rúg, ők kevés kivételtől eltekintve mindannyian orosz zsidók, akik még az 1970-es és 1980-as években emigráltak a Szovjetunióból. Ezzel szemben csupán egy maroknyi csecsen él a városban és környékén, talán hét vagy nyolc család. Mahmud (aki jobban szereti, ha inkább Max-nek nevezik) és Anna 1994-ben költözött az Egyesült

Államokba, ugyanabban az évben, amikor háború tört ki a hazájukban. A csecsen nacionalisták kikiáltották a függetlenséget, mire a moszkvai kormány csapatokat küldött, hogy elfojtsák azt a lázadást, ami gyakorlatilag azóta is tart.

Nem sokkal az USA-ba való megérkezése után Max Mazajev, aki azelőtt urológusként dolgozott egy grozniji kórházban, megtudta, hogy új hazájában nem ismerik el a diplomáját és így nem dolgozhat majd szakorvosként (Max akkoriban már a negyvenes éveiben járt, azaz túl öregnek számított az orvosi egyetem újbóli elvégzéséhez). A családfő ezért úgy döntött, hogy ápolással és házi gondozással keresi meg a kenyerét. A választás jónak bizonyult, s később biztos lábakon álló családi vállalkozássá nőtte ki magát. Napjainkban ő és Anna két gondozóházat üzemeltet idős, orosz anyanyelvű emigránsok számára. Én is a két központ egyikében találkoztam velük Newtonban, Boston egyik külvárosában. A tágas, jól megvilágított épület megérkezésemkor színes léggömbökkel volt feldíszítve, az egyik falon pedig a „Boldog születésnapot!” felirat díszelgett orosz nyelven.

„Mi vagyunk az első [csecsen] család, aki valaha is Massachusettsben élt”, mondta Anna büszkén. Épp ezért szinte természetes volt, hogy – hasonlóan oly sok más bevándorlóhoz – egyfajta támogató hálózat részének tekintették magukat, akik segítik azokat a csecsen bevándorlókat, akik az Egyesült Államokat választják új hazájukul és azon a környéken szeretnének letelepedni, ahol Mazajevék is éltek. 2002-ben egy új családot üdvözöltek a közösségben: a Carnajev családot. „Igazán szép családnak látszottak – idézi fel Anna. – A gyerekek nagyon édesek voltak.”

Mielőtt az Egyesült Államokba költöztek volna, a Carnajev család rövid ideig a Csecsenfölddel szomszédos Dagesztánban élt, de életük nagy részét a közép-ázsiai Kirgizisztánban töltötték, ahol az apa, Anzor Carnajev egy ideig a helyi ügyészségen dolgozott. Ám amikor 1999-ben újra háború tört ki Csecsenföldön, a kirgiz hatóságok (talán a Kreml nyomására) úgy döntöttek, hogy megtisztítják a kormány sorait mindenkitől, aki csecsen származású. Anzor elvesztette az állását, és elmondása szerint egy időre börtönbe is került, ahol az örök rendszeresen verték. Ezek a visszaélések adtak alapot ahhoz, hogy a család menedékkjogot kérjen az USA-ban, amit végül meg is kaptak.

A Mazajev család számára komoly kihívásnak bizonyult, hogy segítsék a Carnajev családot az amerikai élethez való alkalmazkodásban. Bár mindent megtettek, amit tudtak, úgy tűnt, hogy a Carnajev családnak soha nem sikerült teljesen beilleszkednie. Anzor, aki nem beszélt jól angolul, feketén dolgozó autószerelőként kereste a kenyerét. Általában barátságos volt, de a viselkedése néha szeszélyes is tudott lenni, talán azért, mert poszt-traumatikus stressz szindrómától (PTSD) szenvedett, amit ő a még Kirgizisztánban elszívott bántalmazásoknak tulajdonított. Pszichiátriai kezelést kapott (ezt a Carnajev család egy másik barátja is megerősítette), és súlyos fejfájás, illetve erős gyomorfájdalmak gyötörték. Ezek a tünetek valószínűleg pszichoszomatikus eredetűek lehetnek, mivel az orvosok nem találtak olyan szervi elváltozást, ami a fájdalmakra magyarázatul szolgálhatott volna. 2009-ben belekeveredett egy verekedésbe a Novy Arbat nevű orosz étteremben, amely során fejbe vágta egy üveggel, amitől betört a koponyája.

Úgy tűnt, hogy a családanyának, Zubejdatnak is vannak problémái. „Zubejdat mindig csapongott”, mondta Max, utalva arra, hogy az asszonynak soha nem sikerült igazán megállapodnia. A Mazajev család segített neki munkát találni házi gondozóként, de az asszony hamarosan úgy döntött, hogy inkább a szépségiparban kezd karriert. Be is iratkozott

egy kozmetikai tanfolyamra a Massachusetts állambeli Woburnben, és volt némi bevétel abból, hogy arcpakolásokat készített a család otthonában, egy harmadik emeleti lakásban, amit a cambridge-i Norfolk Streeten béreltek. Egy ideig jogi dokumentumok fordításával is próbálkozott csecsenről és más kaukázusi nyelvekről angolra, sőt még a Harvardon is hallgatott néhány előadást. De úgy tűnt, hogy semmi sem felelt meg neki igazán. 2011-ben letartóztatták, miután 1600 dollár értékű ruhát lopott a Lord és Taylor áruházban. Ez ugyanabban az évben történt, amikor ő és a férje beadta a válókeresetet.

A család fiatalabb lánya, Ajlina is gyakran keveredett összetűzésbe másokkal. Az idősebb fiú, Tamerlan lemorzsolódott a főiskolából, és arról álmodozott, hogy zenész lesz. Mindemellett tehetséges boksoló is volt, aki azonban hajlamos volt arrogáns megnyilvánulásaival veszélyeztetni a saját előmenetelét.

Gyerekkorában Baudy Mazajev szinte elválaszthatatlan barátja volt a Carnajev család kisebbik fiának, a nála egy évvel idősebb Dzsohárnak. A két fiú hosszú órákon át játszott együtt. A középiskolában mindketten birkóztak, bár más-más csapat tagjaiként (Dzsohár a Cambridge Rindge and Latin Schoolba, míg Baudy a Boston Latin School nevű középiskolába járt). Ahogy felnőttek, eltávolodtak egymástól, mondja Baudy, bár továbbra is baráti viszonyban maradtak. Bátyjával ellentétben Dzsohár jó tanuló volt, aki barátságos természetével sok barátot szerzett magának. A hirtelen fordulatok és a túlságosan is nyilvánvaló nehézségeik ellenére úgy tűnt, hogy a Carnajev családdal minden rendben van. „Különösen Dzsohár – mondja Anna Mazajev, aki sírni kezd az emlék felidézésekor. – Ő olyan édes volt.”

Anna nem az egyetlen, aki ismerete Dzsohárt, és aki most múlt időben beszél róla. Pedig a tizenkilenc éves fiú még mindig él, jelenleg a Devens Szövetségi Egészségügyi Központban (Federal Medical Center Devens), egy rabkórházban kezelik mintegy negyven mérföldre Bostontól. De

a Mazajev család tagjai számára – mint oly sok más embernek, aki kapcsolatba került a fiúval – szinte lehetetlen összegegyeztetni a korábbi tapasztalatokat azokkal a bűncselekményekkel, amelyekkel most a fiatalembert gyanúsítják. Őt és testvérét azzal vádolják, hogy ők tervelték ki és hajtották végre a borzalmas április 15-ei terrortámadást a bostoni maratonon, amelyben három ember életét vesztette és több mint 260-an megsebesültek. Az egyik halálos áldozat Martin Richard volt, egy nyolc éves kisfiú, aki épp azon a helyen állt, ahol a terroristák elhelyezték az egyik bombát. A pokolgépek egyébként kereskedelmi forgalomban is kapható gyorsfőzőedényekből készültek, amelyeket szögekkel és csapágygolyókkal raktak tele, hogy a bombák felrobbantásakor a szétrepülő repeszek minél nagyobb pusztítást okozzanak. A sebesültek közül sokaknak már a robbanás pillanatában leszakadt a keze vagy a lába, mások pedig olyan súlyos sérüléseket szenvedtek, hogy az orvosoknak később amputálniuk kellett a sérült végtagjukat.

Anna és Max Mazajev épp mexikói nyaralásukról tértek vissza azon a napon, amikor az FBI közzétette a bombamerényletek elkövetésével gyanúsított személyek fotóit. Miközben a reptéren sorban álltak az útlevélvizsgálatnál, a Mazajev család is látta az elmosódott képeket, de még álmukban sem gondolták volna, hogy a felvételeken látható embereket összekapcsolják azzal a két fiúval, akiket ismertek. „Az első gondolatom az volt, hogy remélem, megtalálják, és méltó módon megbüntetik őket” – idézi fel Anna. – Teljes szívünkben szeretjük Bostont. Már több mint húsz éve itt élünk, és minden, ami bostoni, nagyon különleges a számunkra.”

Néhány órával később a Carnajev testvérek reagáltak a fotók nyilvánosságra hozatalára, meghozzá úgy, hogy valóságos tombolásba kezdtek, amelynek áldozatul esett a híres műszaki főiskola, a Massachusetts Institute of Technology egy fiatal biztonsági embere, és ami a rendőrséggel vívott látványos tűzharcral ért véget. Az összecsapás után a 26 éves Tamerlan holtan maradt a Watertown utcán.

Dzsohárnak, sikerült elmenekülnie (közben véletlenül áthajtott a testvére holttestén), és eltűnt az éjszakában.

Ekkorra már nyilvánosságra hozták a két gyanúsított személyazonosságát is. A Mazajev család nem tudta elhinni, hogy a szökésben levő terrorista ugyanaz a kedves fiú, aki egykor a saját fiukkal együtt játszott. Április 19-én éjjel 2 óra 25 perckor Baudy leült, és egy sms-t küldött Dzsohárnak a mobiltelefonján, amelyben arra kéri, sőt kérleli gyerekkori barátját, hogy ne rontsa tovább a helyzetét és adja fel magát a rendőrségen.

Nem tudjuk, hogy Dzsohár olvasta-e valaha is az üzenetet. Néhány órával később találtak rá a több sebből vérző fiatalemberre egy watertowni lakos kertjében álló hajó ponyvája alatt. A rendőrség őrizetbe vette. Nehéz elképzelni, hogy valaha is újra szabadlábra kerül...

A maratonon elkövetett bombamerényletet körülvevő számos kérdés közül persze a motívum kérdése a legfontosabb: miért tették? Nem vagyok benne teljesen biztos, hogy valaha is kielégítő választ kapunk erre a kérdésre. Annak alapján, amit eddig tudunk, úgy tűnik, hogy az idősebb testvér, Tamerlan volt az, aki kezdeményezte és kitervelte a támadást, de ő már halott. A letartóztatott Dzsohár azt vallotta a nyomozóknak, hogy a testvérek az Egyesült Államok elleni megtorlásként követték el a támadást az iraki és afganisztáni háború miatt. Ez a felszínen eléggé elfogadható indoknak tűnik, figyelembe véve azt, hogy mit tudunk a dzsihádisták másról elkövetett cselekményeiről. Ugyanakkor a Carnajev testvéreknél sok más részlet is van, ami teljesen egyedivé teheti az esetüket, inkább egy kirívó elemmé, mintsem olyasvalamivé, amit könnyen be lehet illeszteni egy nagyobb összefüggésbe.

Minden elemzésnek Tamerlannal kell kezdődnie. A beszélgetésekből azokkal, akik ismerték őt, egy olyan ember portréja rajzolódik ki, aki valóságos vezércsillaga volt a családjának. Különösen édesanyja, Zubejdat imádta a fiút, meghozzá már-már kóros intenzitással. A sajtótájékoztatón, amit az asszony április

25-én Dagesztánban (ahol jelenleg él) tartott, megdöbbentette az újságírókat azzal, ahogy a fiú fizikumának szépségeit ecsetelte, egy ízben Herkuleshez, a görög mitológia legendás hőséhez hasonlítva őt. Mindkét szülő egyértelműen úgy gondolt Tamerlanra, mint a legnagyobb örökségükre, amit a világra hagynak. Az apa, az egykori bokszoló erőteljesen ösztökélte a fiát, hogy sportpályafutást folytasson. Gyakran az edzéseire is elkísérte és kerékpáron tekert mellette, miközben a fia futott. „Az egész család felnézett rá – emlékszik vissza Baudy. – Ő volt a legnagyobb, a legerősebb, akit mindenki szeretett. Mindenki nevetett a viccein.”

Azok, akik kapcsolatban voltak Tamerlannal, emlékeznek arra, hogy elbűvölő és figyelmes is tudott lenni, amikor akart – ám egy erősen narcisztikus személyiségről is beszélnek, akinek tényleges eredményei messze elmaradtak a saját önérzete által diktált elvárások mögött. Szeretett krokodilbőr cipőt és selyeminget viselni, de soha nem talált magának rendszeres munkát, miután kimaradt a Bunker Hill Community College-ből. Egy ideig pizzafutárként dolgozott, 2009-ben rövid időre letartóztatták, mert bántalmazta akkori barátnőjét. Ennek a foltnak a múltján valószínűleg szerepe volt abban, hogy későbbre halasztották a döntést az amerikai állampolgárság megszerzésére beadott kérelméről. Ez viszont megakadályozta őt abban, hogy elinduljon egy ökölvívó versenyen, mivel a támogató szervezet megváltoztatta a részvételi szabályokat, így a nem amerikai állampolgárságú versenyzők már nem vehettek részt a tornán. Egyes médiajelentések azt sugallják, hogy egy 2011-ben elvégzett átvilágítás is akadályozta a fiatalembert abban, hogy megszerezze az állampolgárságot. Az átvilágítást az FBI végezte el válaszul az orosz kormány lekérdezésére, amely, úgy tűnik, azzal gyanúsította az idősebb Carnajev testvért, hogy kapcsolatai vannak ottani [oroszországi] radikális muszlimokkal.

Nem sokkal ezután Tamerlan abbahagyta a versenyszerű ökölvívást – talán titokban a saját megkönnyebbülésére is. Néhányan azok közül, akikkel beszéltem, azt mondták, hogy soha nem rajongott igazán a sportért, ami magyaráz-

za látszólagos vonakodását attól, hogy kövesse és betartsa a szigorú edzésterveket. Akik jól ismerték őt, elmondták, hogy arról álmodozott, hogy énekes vagy előadóművész lesz, bár nem tűnik úgy, hogy ilyesmivel komolyabban is foglalkozott volna.

Természetesen sok bevándorló néz szembe hasonló problémákkal. De Tamerlan esetében a csecsen háttér különösen kényelmetlennek bizonyulhatott. A hagyományos csecsen kultúra nagy értéket tulajdonít a családi kötelezettségeknek, a kollektív becsület védelme pedig, amely elsősorban a klán nőtagjai irányában testesül meg, kiemelt fontossággal bír. A család egyik barátja mesélt el nekem egy néhány évvel ezelőtti megesett tanulságos történetet. Anzor megtudta, hogy nagyobbik lányát, Bellát egy fiúval látták együtt elsős középiskolás korában. Az apa ezt illetlen viselkedésnek tekintette, és megtiltotta, hogy a lány elhagyja a házat, aki így olyan sokáig maradt ki az iskolából, hogy évet kellett ismételnie.

A hagyomány szerint a család legidősebb fiának feladata, hogy betartsa a lánytestvéreire vonatkozó szabályokat, így Tamerlant küldték, hogy tanítsa móresre húga udvarlóját. A fiatalember megtalálta és alaposan összeverte a fiút. Az iskolája akkor büntetesként egy hétre kizárta Tamerlant (nem mintha ő ezt különösebben bánta volna). Baudy emlékszik arra, hogy Tamerlan hasonlóan kezelte öccsét is, különösen azután, amikor körülbelül egy évvel ezelőtt az apjuk úgy döntött, hogy visszatér Oroszországba, ezzel magára hagyva a családját. „A testvére nagy nyomást gyakorolt rá [Dzsohárra] – mondja Baudy. – A bátyjának volt rá a legnagyobb befolyása, különösen azután, hogy az apjuk elment.”

Bármily baljósoknak is tűnnek ezek a részletek utólag, nem feltétlenül jelentik a terrorizmusra való hajlamot. Mint ahogy az a tény sem, hogy Tamerlan nagyjából négy évvel ezelőtt hirtelen, látványos módon az iszlám egy konzervatív ága felé fordult. Ez akkoriban történt, amikor úgy döntött, hogy feleségül veszi amerikai születésű barátnőjét, Katherine Russellt, akit rábeszél arra, hogy ő is térjen át az

újonnan választott vallásra. A két fiatal összeházasodott, és hamarosan gyerekek született. Katherine elkezdte viselni a hívő muzulmán nők fejkendőjét, és így tett Tamerlan anyja is, holott Zubejdat addig kedvelte a rövid szoknyákat és a mutatós ruhákat.

A nem hívő családapa azonban határozottan elutasította az új hitet, és a szakadék hamarosan újabb családi súrlódások forrásává vált. A laza Dzsohár, Tamerlan öccse azonban beadta a derekát. „A bátyám azt mondja nekem, hogy legyek hívőbb muzulmán – idézi fel Baudy Dzsohár szavait. – Azelőtt [Dzsohár] nem imádkozott. De utána igen. Az egyetlen ok, amiért Dzsohár elkezdte a dolgot az volt, hogy ugyanabban a házban élt, és azt mondták neki, hogy tegyen így.” Azt, hogy a fiatalabb testvér nem volt olyan elkötelezett a vallási eszmék iránt, mint idősebb fivére, alátámasztják a Dzsohár droghasználati szokásairól szóló beszámolók is, amelyekből kiderül, hogy a fiú rendszeresen szívott marihuánás cigarettát. Ugyanakkor Dzsohár profiloldaláról az orosz VKontakte nevű közösségi portálon látható, hogy számos iszlám vallási honlapot látogatott. Őrizetbe vételét követően az FBI-ügynökök által lefolytatott kihallgatása alatt Dzsohár elmondta, hogy ő és a bátyja nézték Anvar al-Avlaki radikális pap és al-Kaida szimpatizáns internetes prédikációit.¹ Természetesen lehetséges, hogy a fiú úgy érezte, hogy őszintén ragaszkodik a muszlim identitásához, annak ellenére is, hogy nehéz volt elkerülnie azokat a kísértéseket, amelyekkel minden tipikus fiatal szembesül.

Úgy tűnik, hogy Tamerlan egy időben olyan fázison ment keresztül, amelyben a szalafisták nézeteit tette magáévá. A szalafisták ultrakonzervatív muszlimok, akik szeretnék megtisztítani az iszlámot minden „modern” lerakódásoktól, és visszatérni Mohamed próféta eredeti hívői közösségének a tisztaságához. (Az arab *szalaf* szó ősoket, elődöket jelent.) Egy ideig Tamerlan hosszára növesztett szakállt viselt és

a hívő szalafisták jellegzetes, egyszerű ruháját hordta, de úgy tűnik, hogy ezzel néhány hónap után felhagyott, senki sem tudja pontosan, hogy miért. (Talán azért, mert úgy döntött, hogy jobban kellene kerülnie a feltűnést?)

Talán érdemes megjegyezni, hogy az ilyesféle gyakorlatoknak kevés köze van a hagyományos csecsenföldi vallási kultúrához. Egy, a családhoz közelálló forrás azt mondja, hogy Anzor elítélte fia viselkedését – különösen azt a döntését, hogy nem csecsen, hanem amerikai nőt vett feleségül –, mint a csecsen gyökerek megtagadását. A cambridge-i mecsetben, ahol Tamerlan néha imádkozott, legalább két alkalommal magára vonta a figyelmet ima közben azzal, hogy a vallási türelem erényét hirdető mérsékelt imámok ellen beszélt. „Amikor először komolyan kezdett foglalkozni a vallással, megkérdeztem az anyját, hogy egy imántól tanul-e a helyi mecsetben – mesélte el nekem a család egyik barátja. – Az anya azt válaszolta, hogy nem, önmagát képi az internet segítségével.”

Most már vannak információink azzal kapcsolatban, hogy miket nézett, nézhetett meg az interneten. A Tamerlan nevén bejegyzett YouTube oldalon linkeket találhatunk imámok (angol nyelvű) lelkesítő prédikációihoz és egy (orosz nyelvű) oktatóvideóhoz, amely elmagyarázza, hogyan kell helyesen végrehajtani egyes muzulmán szertartásokat. De ott van még a „*A prófétálás megjelenése: fekete zászlók Khoraszánból*”² (*The Emergence of Prophesy: Black Flags from Khorasan*) című klip is, egy lelkesítő dzsihad himnusz, amit az al-Kaida tagjai is kedvelnek. Egy másik linkre kattintva eljuthatunk egy balladához, amely a csecsen dzsihadisták tetteit magasztalja az oroszok elleni háborúban.

Egy fiatal, életerős muzulmán számára, akiknek gyökerei az Észak-Kaukázusban találhatóak, mindez valószínűleg a kaland, az erőszak, és a csábító (bár rettenetesen téves) idealizmus szédítő keveréke lehetett, ami éles

1 Létezik egy Dzsohár Carnajev nevén bejegyzett Facebook-oldal, ám ez valószínűleg hamis; azt követően hozhatták létre, hogy a fiatalembert azonosították a merénylet egyik elkövetőjeként.

2 Khoraszán az ókori Irán északkeleti tartománya; a Kaszpi-tenger és az Indiát északról határoló Hindu-Kush hegység között terül el.

ellentétben állt a kegyetlen valósággal, amelyben Tamerlan munkanélküli volt, egy kislány otthonülő apja, akit a házigondozóként gyakran túlórázó felesége tart el. Ez aligha az a nagyszerű élet volt, amit az őt csodáló szülei elképzelték.

A Carnajev család rokonai közül többen is felvetették annak a lehetőségét, hogy egy konkrét személy volt felelős Tamerlan radikalizálódásáért. Néhányan egy titokzatos „Misa” nevű alakot vádoltak azzal, hogy ő ösztönözte Tamerlan vallási buzgóságát. „Ez 2009-ben kezdődött. És épp ott kezdődött, Cambridgeben – mondta Tamerlan nagybátyja, Ruszlán Carni a támadások után. – Ez a személy átvette az irányítást Tamerlan gondolatai fölött. Teljesen átmosta az agyát.” A vádak lázas keresést indítottak el egy olyan személy után, akit egyes jelentések iszlám „Szvangálinak”³ neveznek, és aki a leírások szerint egy iszlám hitre áttért örmény férfi vörös szakállal. (Április végén az FBI forrásai úgy nyilatkoztak, hogy megtalálták és ki is hallgatták Misát, de az újságírók akkor még nem tudták megtalálni a férfit.)

Misa neve felmerült Bostonban is, amikor olyan emberekkel beszélgettem, akik ismerték a Carnajev családot. Beszélgetőpartnerem jól emlékezett a férfire, és azt mondta, hogy az igazi neve Mihail Allahverdov. Nem volt nehéz megtalálni a megfelelő címet, mivel csak egyetlen ember él a régióban ezzel a névvel. Hamarosan találkoztam Allahverdovval a kis lakásban, ahol a szüleivel él egy első középosztálybeli környéken a Rhode Island állambeli West Warwickban. Megerősítette, hogy áttért az iszlám hitre és ismerte Tamerlan Carnajevet, de határozottan tagadta, hogy bármilyen módon is részt vett volna a bombatámadásokban. „Nem voltam a tanítója. Ha az lettem volna, gondoskodtam volna arról, hogy soha ne tegyen semmi ilyesmit” – mondta Allahverdov.

3 Szvangáli: regényalak George du Maurier 1894-ben megjelent *Trilby* című regényében. Hipnotizőr, aki a címszereplőből híres énekesnőt csinál. A szvangáli szót általánosabb értelemben véve olyan személyre használják, aki, nemritkán aljas célból, meggyőzéssel vagy félrevezetéssel egy másik személyt irányít.

Allahverdov harminckilenc éves, örmény-ukrán származású közepmagas férfi vékony, vörösszőke szakállal. Amikor megérkeztem, zöld-fehér, rövid ujjú futballmez és pizsamadrág volt rajta. A szülein kívül amerikai barátnője is ott volt, és együtt ültünk a család konyhájával szomszédos kis nappaliban. A barátnője, aki rövidnadrágot és pólót viselt, kezét fogott velem, és így tett Misa, illetve a férfi idős anyja és apja is. Ez már önmagában is tanulságos. A szalafista muzulmán férfi általában nem engedi, hogy idegenek fizikai érintkezésbe kerüljenek a feleségével, anyjával vagy női társával – és az még inkább valószínűtlen, hogy hagyná, hogy egy kívülálló fedetlenül lássa egy nőismerősét.

Allahverdov azt mondta, hogy még Bostonból ismeri Tamerlant, ahol körülbelül három évvel ezelőttig élt, és azóta semmilyen kapcsolata nem volt vele. Megtagadta, hogy beszéljen a Tamerlannal vagy a Carnajev családdal való ismeretségének részleteiről, de azt mondta, hogy még soha nem találkozott azokkal a családtagokkal, akik most azzal vádolják, hogy ő térítette el Tamerlant. Azt is megerősítette, hogy kihallgatta az FBI, és ő együttműködött a nyomozóhatósággal a vizsgálat során:

Teljes mértékben együttműködöm az FBI-jal. Átadtam nekik a számítógépetem és a telefonomat, meg mindent. Meg akartam mutatni, hogy én nem csináltam semmit. Azt mondták, hogy hamarosan visszaadják nekem az átvett eszközöket. Az ügynökök, akikkel beszéltem, elmondták, hogy hamarosan lezárják az ügyemet.

Az FBI bostoni szóvivője megtagadta, hogy egy folyamatban levő ügyről nyilatkozzon. Allahverdov kijelentései azonban úgy tűnik, hogy igazolják azon állítását, miszerint az FBI nem talált kapcsolatot „Misa” és a bombaterv között.

Természetesen lehetséges, hogy Allahverdovnak is része volt abban, hogy sürgesse Tamerlant, hogy fogadja el az iszlám egy radikálisabb változatát. Zubejdat kifejezetten azt mondta, hogy Misának köszönhető az, hogy az ő szemét is felnyitotta az iszlámra: „Nem imádkoztam addig, amíg ő [Misa] imádkozott

a házunkban – mondta az asszony. – Most már nagyon szégyellem, hogy én nem imádkoztam, bár muszlim vagyok, muzulmánnak születtem.⁷⁴ Sok kérdés megválaszolatlan marad Misa szerepével kapcsolatban. A férfi családja azért emigrált a Szovjetunió széthullása után függetlenné vált Azerbajdzsánból az Egyesült Államokba, mert hazájukban etnikai konfliktus tört ki az 1990-es évek elején. A családtagok udvariasak, ugyanakkor nagyon idegesek voltak, és megtagadták, hogy válaszoljanak a Carnajev családdal kapcsolatos kérdéseim többségére. „Szeretjük ezt az országot. Soha nem számítottunk arra, hogy ilyesmi történik velünk”, mondta az idős apa.

2012-ben Tamerlan hirtelen bejelentette a családjának, hogy úgy döntött, visszatér Dagesztánba. Döntését azzal indokolta, hogy szeretné megújítani orosz útlevelét. A családot meglepetésként érte a bejelentés. Zubejdat, az anya egyedül maradt, hogy vigyázzon Katherine-re és a kislányukra a fia távollétében. Tamerlan eleinte azt tervezte, hogy három hónapot tölt el Oroszországban, de később meghosszabbította a tartózkodását, azt állítva, hogy minden papírját ellopták tőle, és nélkülük nem tud visszatérni az USA-ba. Egy másik alkalommal egy évvel korábbi hátsérülésére hivatkozva azt mondta, hogy kezelésre van szüksége, és ezért tovább kell maradnia.

Nem világos, hogy miért döntött úgy, hogy Dagesztánban marad. De néhány jelentés, melyet a közelmúltban lebetetett meg az orosz sajtó – köztük elsősorban a moszkvai *Novaja Gazeta* című hetilapban megjelent történet – alapot szolgáltathat egy elmélethez. Magukat megnevezni nem kívánó források azt mondták az orosz újságíróknak, hogy Tamerlan felvette a kapcsolatot két fiatal leendő szent harcossal, akik arra törekedtek, hogy csatlakozzanak a Dagesztán hegyeiben harcoló iszlamista lázadókhoz. Az egyik férfi egy William Plotnikov nevű iszlam hitre tért kanadai orosz bevándorló volt (aki érdekes módon Tamerlanhoz hasonlóan korábban szintén ökölvívó volt), a másik pedig az orosz-palesztin szülőktől származó Mahmud Manszur Nidal. Az orosz jelentések azt állítják, hogy Tamerlan dagesztáni látogatása során többször is találkozott Manszur Nidallal, és úgy gondolják, hogy Tamerlan – aki ekkor már alig várta, hogy bizonyíthassa, méltó arra, hogy dzsihádistá legyen – megpróbált felvételt nyerni az egyik felkelő csoportba, hogy csatlakozhasson hozzájuk a harcban. Természetesen az ilyen gerillamozgalmak rendkívül gyanakvóak abban a tekintetben, hogy milyen új tagokat fogadnak be a külvilágból. Az átvilágítási folyamat hosszú és kimerítő, és néha részét képezi egy „türelmi időszak” is, ami alatt a leendő újoncok a hívásra várnak.

Tamerlan ott tartózkodása alatt Plotnikovot és Manszur Nidalt is megölték az orosz biztonsági erőkkel vívott összecsapások közben. Nidal halála után nem sokkal Tamerlan hirtelen elhagyta Dagesztánt és Moszkvába sietett, ahol felszállt az első Amerikába induló repülőgépre – nyilvánvalóan anélkül, hogy átvette volna új orosz útlevelét, amiért állítása szerint Oroszországba utazott. Vajon akkor döntött úgy, hogy bebizonyítja, méltó az ügy szolgálatára azzal, hogy egy saját tervezésű dzsihádot hajt végre amerikai földön? Vagy a Plotnikovval és Manszur Nidallal kapcsolatban álló emberek utasításai alapján cselekedett? Csábító elméletek, ám bizonyos szkepticizmussal kell kezelni őket, mert valószínűleg olyan forrásokból származnak, amelyek érdekeit nem lehet meghatározni. Az orosz kormánynak természetesen érdeke, hogy elnyerje az USA támogatását Moszkva saját háborújához a saját iszlam szélsőségei ellen.

Szinte minden nap újabb kérdések merülnek fel azoknak az erőknek a sajátos konstellációját illetően, amelyekről úgy tűnik, hogy a Carnajev testvéreket a bostoni bombamerénylet elkövetésére ösztönözték. Könnyen lehet, hogy néhány kérdésre soha nem kapunk választ...

(*The New York Review of Books*)

4 Lásd David Caruso, Michael Kunzelman és Max Seddon: „Zubeidat Tsarnaeva, Mother of Bomb Suspect, Insists Sons Are Innocent”, *Huffington Post*, 2013. április 29.

 Neal Ascherson⁵

 Dezertőrök

Charles Glass: Deserter: The Last Untold Story of the Second World War (HarperPress, 2013, 400 oldal) című könyvének bemutatása

A háború idején elkövetett dezertálás korántsem tartozik a rejtélyes jelenségek közé. Amikor egy katona a szökés mellett dönt, döntésében szerepet játszhatnak járulékos indokok – az otthoni családi problémák, egyes tisztek iránt érzett gyűlölet vagy az erkölcsi kételemek és annak elutasítása, hogy megöljenek egy másik emberi lényt –, a nyilvánvaló és központi motívum azonban nem más, mint a józan ész. Elvégre az csak természetes, hogy az ember szeretne minél messzebbre kerülni az ellenséges katonáktól, akik minden tőlük telhetőt megtesznek azért, hogy lelőjék vagy keresztüldöfjék őt. Egyszóval a rejtély nem az, hogy miért dezertálnak a katonák, hanem az, hogy a legtöbben miért nem oldanak kereket még csata közben, sőt még a közelgő vereség biztos tudatában sem (emlékezzünk csak a Wehrmacht katonáinak makacs ellenállására a II. világháború végén). Ők nem futnak el, hanem megvetik a lábukat és harcolnak. Vajon miért?

Ez az egyik legérdekesebb kérdés, ami Charles Glass új könyvét olvasva felvetődhet bennünk. A könyv három fiatalemberről – valójában még alig felnőtt fiúkról – szól, akiket az utolsó nagy európai háború idején soroztak be a gyalogságba, akik harcoltak, dezertáltak aztán mégis újra harcoltak. Steve Weiss egy brooklyni zsidó család gyermeke volt, apja az I. világháborúban megsebesült és harcigáztámadást is átélt. A Tennessee állambeli Alfred Whitehead a legmélyebb vidéki szegénységből került a hadseregbe. John Bain (aki a háború után Vernon Scannell néven, költőként vált híressé) angol volt és mindent meg-

tett volna azért, hogy otthagyhassa szadista apját, aki – Weiss apjához hasonlóan – szintén az I. világháború veteránja volt.

Mindhárman egyértelmű és világos okok alapján döntöttek úgy, hogy dezertálnak. Kettő közülük többször is dezertált. Szívszaggató borzalmak tanúi voltak, nem tudtak ellenállni a nők, az ital vagy egy felszabadult városban szerezhető zsákmány csábításának, összeropantak a hosszan tartó tűzérési zárótűzek miatt, vagy felismerték – egyszerre, rideg tény-szerűséggel –, hogy szinte biztosan meghalnak a következő napok harcainak során.

A dezertálás mellett szóló józan észérvek világosak voltak minden katona számára, aki akár csak egyszer is ellenséges tűzbe került. Nem is olyan meglepő tehát, hogy a harcoló katonák gyakran még segítettek is azoknak a dezertőröknek, akikkel összetaláltak. Glass újra és újra elmeséli a könyvében, hogyan etették, védtek, vigasztalták és szállították ezeket a szökésben levő embereket a fronton vagy a frontvonalhoz közel harcoló katonatársaik. De minél messzebbre jutottak a harcoktól, minél mélyebbre kerültek a „hátsó körök” kipihent, aktatologató régióiba, annál óvatosabbá, rosszszallóbbá és értetlenebbé váltak honfitársaik. A végén általában a katonai rendőrség kezei között végeztek, aztán egy rémálomba illő büntetőtáborban vagy katonai börtönben kötöttek ki, ahol üvöltöző, egyenruhás vadállatok – akik még soha csak nem is voltak az aknavetőknél gránátjainak robbanása közelében – mindent megtettek azért, hogy megtörjék őket.

Glass csak az angol és amerikai dezertőrökkel foglalkozik. A könyv nem tér ki arra, hogyan kezelték a szovjetek és németek a saját dezertőreiket – elég, ha erről annyit írunk, hogy ők semmiféle könyörületet vagy megértést sem tanúsítottak a soraikból dezertálók iránt.

Az első világháborúban a britek 304 katonát állítottak kivégzőosztag elé dezertálás vagy gyávaság miatt, s csak fokozatosan fogadták el a harctéri kimerültséget, a „gránátnyomás” fogalmát. Az Egyesült Államokban ezzel szemben Woodrow Wilson elnök enyhébb büntetésre változtatta az ilyen okból kihirdetett halálos ítéleteket. A II. világháborúban a brit kormány

5 Neal Ascherson a Fekete-tenger Európa és Ázsia történetében betöltött szerepével foglalkozó *Black Sea: The Birthplace of Civilisation and Barbarism* (Vintage, 2007) című könyv szerzője.

támogatta azokat a tábornokokat, akik szeretnék volna visszahozni a kivégzőosztagot (a munkáspárti kormány ugyanis 1930-ban eltörölte a dezertálás miatti halálbüntetést). A brit hadügyminisztérium, a War Office ravasz módon azzal érvelt, hogy a halálbüntetés visszaállításával megtéveszthetik az ellenséget, akik ebből arra következtethetnek, hogy erre azért volt szükség, mert a morál mélypontra jutott a brit fegyveres erőkből.

Roosevelt elnököt 1943-ban meggyőzték, arról, hogy „távolítsa el az akadályokat” a halálbüntetés útjából. Az amerikaiak azonban végül csak egyetlen katonaszökevényt végeztek ki, a szerencsétlen Eddie Slovik közlegényt Franciaországban 1945 januárjában. A börtönviselt Slovik sosem jutott a front közvetlen közelébe. Akkor döntött úgy, hogy dezertál, amikor a frontra vezényelték, hogy csatlakozzon egy már ott harcoló lövészsádhoz. Új állomáshelyét azonban sosem érte el: 1944. október 9-én elhagyta az egységet, majd néhány mérföld megtétele után önként feladta magát egy másik alakulatnál, ráadásul írásban is megerősítette, hogy dezertált és újra megteszi, ha ismét a frontra küldik. Arra számított, hogy egy ismerős börtöncella sokkal kényelmesebb lesz annál, minthogy egy eső áztatta lövészárokban kuporogjon, miközben a németek lönek rá. Tévedett.

A Slovikra kiszabott ítélet valóban méltánytalanul súlyosnak tűnik a statisztikai adatok tükrében. Glass szerint „közel 50 000 amerikai és 100 000 brit katona dezertált a fegyveres erőktől” a háború alatt. A dezertőrök mintegy 80%-a került ki a frontvonalban harcoló csapatok soraiból. Szinte mindannyian az európai hadszíntereken „oldottak kereket”, míg a csendes-óceáni hadszíntéren harcoló amerikai erők esetében gyakorlatilag nem tudunk dezertálásokról, talán azért, mert a szigeteken és korallzátonyokon harcoló amerikai katonáknak nem volt hová szökniük. A háború végén London, Párizs és Nápoly, hogy csak néhányat említsünk az európai városok közül, szinte nyüzsgött az állig felfegyverzett „engedély nélküli eltávozáson” levő, azaz dezertált katonáktól. Sokan közülük olyan bandák tagjáiul

szegődtek, amelyek a hadsereg felszerelését lopták el és értékesítették. A helyzet odáig fajult, hogy a harcterekről kellett egységeket átvezényelni az ellátmányt szállító szerelvények védelmére, amelyek szerte a felszabadult Európában ki voltak téve az ilyen bandák támadásának. Párizs, ahol a rendőrség éjszánként fegyveres összecsapásokat vívott az amerikai bandákkal, úgy nézett ki, mintha egy új Chicago lenne.

A Glass könyvében bemutatott három fiatal között azonban egyet sem találunk, aki már az első puskalövésre kereket oldott volna. Épp ellenkezőleg, mindannyian igyekeztek tenni a kötelességüket, ameddig csak lehetett. Steve Weiss Olaszországban esett át a tűzkeresztségen, a 36. gyaloghadosztály katonájaként, amely Nápoly közelében foglalta el állásait a salernói és anziói partraszállások után. Ekkor mindössze 18 éves volt. Anzionál látott először elfogott dezertőröket, akik a hadsereget szidták, szemtanúja volt, ahogy egy barátja özszeomlik a „harctéri fáradtság” miatt, és átélte, ahogy bombák hullanak rá az égből.

Nem sokkal ezután a C, azaz „Charlie” század egyik katonájaként harcol, miközben a csapatok Észak-Olaszország felé nyomulnak előre, éjjel-nappal kitéve a tüzérségi tűznek és a mesterlövészeknek golyóinak. Egyszer a kimerült, átázott és magára maradt fiatalember könnyekben tör ki a fáradtság és a félelem miatt, és anyjáért kiált. Másnap azonban már ott találjuk az utcai harcokban a toszkánai Grosseto városának romjai között. Vajon mi adott neki erőt? Nos, biztosan nem a háborúhoz kapcsolódó eszmények. Láttá Nápolyt, amit ekkor már az amerikaiakkal összejátszó maffiafőnök, Vito Genovese irányított; az a gondolat pedig, hogy Roosevelt „négy szabadsága” bármit is számít az éhező olaszoknak, egész egyszerűen viccnek tűnt. A bajtársiasság volt az, ami benne és a másik két fiatal katonában tartotta a lelket, a bizalom egy barátban, vagy az alakulat néhány idősebb és tapasztaltabb katonájában. Weiss számára ez a barát Olaszországban Bob Reigle tizedes volt, Franciaországban pedig az ellenállóknál szolgáló Binoche kapitány. A garázda Alfred

Whiteheadnek, aki túlélte Omaha Beach-et és a gyilkos csatákat a normandiai „bocageban”⁶, egy szintén Tennessee államból származó katoná, Paul „Timmiehaw” Turner volt ez a cimborája – bár segített neki az is, ha leitta magát. John Bainnek pedig, aki az 51. Highland hadosztály katonájaként Észak-Afrikában és Normandiában is harcolt, Hughie nevű mocskos szájú, hűséges cimborája Glasgow-ból.

A háború esztelen, a hadsereg pedig ostoba és érzéketlen volt – de ott voltak ezek az emberek, akik soha nem hagytak volna cserben, és akiknek a kedvéért elviselhető az elviselhetetlen. Amikor Weiss újra csatlakozott a Vogézekben harcoló századához, és látta, hogy hány bajtársa veszett el időközben, majd amikor „Timmiehaw” egy aknára lépve meghalt St. Lo közelében és Hughie elesett egy aknavető-zárótűzben Caen mellett, a lelki kimerültség, amivel addig mindhárom fiatalember küzdött, végleg a hatalmába kerítette őket.

Whitehead bűnöző lett a felszabadított Párizsban. Weiss és néhány társa a téli csaták elől a Vogézek hegyeibe menekült – ő végül egy ideig egy katonai börtönben ült, a háború után pedig pszichiáter lett Kaliforniában. Bain korábban már dezertált Tunéziában, és ezért egy ideig az Alexandria melletti brit laktanya, a Mustafa Barracks területén található katonai börtönben – a hírhedt „Üvegházban” – raboskodott. Súlyosan megsebesült Normandiában, majd a háború végén ismét dezertált, mert már nem bírta kivárni, hogy leszereljék. Eltűnt Londonban, hogy később Vernon Scannell álnéven, költőként és bokszolóként bukkanjon fel ismét.

Glass könyvéből nem sok szól magáról a dezertálásról. A könyv legnagyobb része a három férfi saját elbeszéléseit tartalmazza, kiadottakat és eddig még kiadatlanokat, „az ő háborújukról”. Ezek a történetek hús-vér

emberi lények történetei, olyan embereké, akik végül összeroppantak a nehezen elképzelhető félelem és nyomorúság nyomása alatt. Csodálatos és felejthetetlen tanúságtételek, amit megmentettek egy olyan időből, ami már-már a feledés homályába merül. E sorok írója biztosan emlékezni fog azokra a részekre, ahol Bain tanúja annak, ahogy társai saját elesett bajtársaik zsebeit ürítik ki, ahol Weiss végignézi nemi erőszak miatti kötél általi halálra ítélt fekete bőrű katonák akasztását, és ahol Whitehead a párizsi forgalom kellős közepén eltérít egy amerikai ellátmányt szállító teherautót.

Glass könyvének minden fejezete egy, a *Psychology for the Fighting Man* című munkából vett idézettel kezdődik. A munka az empátia és emberség megdöbbentő alkotása, melyet 1943-ban állítottak össze és adtak át az amerikai erőknél. „A feladás az a mód, amivel a természet védi a szervezetet a túl sok fájdalom ellen.” Vagy: „Minden hadseregben van néhány ember, akik nem ismerik a félelmet – csak néhány. De ezek az emberek nem normálisak.” Hogy ezzel csak a nyilvánvaló tényeket mondtuk ki? Talán igen. De a háború borzalmi közepette annak joga, hogy kimondjuk a nyilvánvalót, érdemessé válik arra, hogy harcoljunk is érte.

(*The Guardian*)

Afua Hirsch

Még mindig veszélyben a páratlan mali kéziratkinsz jelentős része

A tudományos és történeti tárgyú ősi kéziratok Afrika kulturális örökségének szimbólumai, mondják a felbecsülhetetlen értékű kéziratokat őrző timbuktuai könyvtár munkatársai.

„Egy tudós tintája még a mártír vérénel is többet ér” – mondta valaha Ahmed Baba, a 16. századi arab bölcs. Hogy mit gondolna Ahmed

6 A normandiai gazdák kisebb, terméskövekből és földből emelt töltésekkel, ill. gyakran közel három méteres magasságot is elérő sövényvel (bocage) határolták el egymástól a földjeiket. A normandiai partraszállás után a hidfőkből kitoró szövetséges katonáknak így nemcsak a németekkel, hanem a sajátos, rendkívül nehéz terepviszonyokkal is meg kellett küzdeniük.

Baba azokról az eseményekről, amelyek néhány hónappal ezelőtt Timbukuban, a sivatag által körülvett legendás hírű afrikai városban történtek, azt csak találgatni tudjuk. A nevét viselő több millió dolláros költséggel épült timbuktui intézményben ősi szövegek töredékei borítják a folyosók padlóját. A kéziratok és az őket nem is olyan rég még a sivatagi elemektől óvó antik bőrkötéses burkolatok elszenesedett maradványait most a forró szaharai szél sodorja tova...

Észak-Mali iszlamista megszállásának utolsó napjaiban az al-Kaidához kötődő csoportok, amelyek csaknem kilenc hónapon át ellenőrzésük alatt tartották az országrészt, az Ahmed Baba Intézet ellen fordultak. Akciójuk során, amit sokan a bosszú egy utolsó lépésének, egy teljesen értelmetlen bűncselekménynek tekintenek az iszlám világ legnagyobb kincsei között számon tartott kéziratok ellen, felgyújtották az intézetben talált kéziratokat.

„Amikor a franciák megkezdték a bombázást, [az iszlamisták], mielőtt még kivonultak volna a városból, felgyújtották a kéziratokat – idézte fel az eseményeket Abdulaje Cisszé, az intézet megbízott igazgatója. – A dzsihádisták egy kis csoportja még azután is visszatért, hogy a legtöbbször már elmenekült a városból, csak azért, hogy megbizonyosodjanak arról, hogy a tűz még mindig ég-e.”

„Mi mindannyian muszlimok vagyunk, Timbukuban pedig az iszlám egy gyakorlatias változata élt évszázadokon át – tette hozzá Cisszé. Az igazgató, aki a város szülötte, a megszállás alatt végig Timbukuban maradt. – De ők [az iszlamisták] egy archaikus iszlámot követnek, és nem tekintik ezeket az írásokat autentikus Koránnak, mert azok nemcsak vallással, hanem tudománnyal, csillagászattal, történelemmel és irodalommal is foglalkoznak. Ez az ő ideológiájuk, egy olyan ideológia, amit mi nem támogatunk.”

Abdulaje Cisszé egy különleges ezüstgyűrűt visel, amelyre egy iszlám áldás van gravírozva, s amelyet le kellett vennie az iszlamista uralom alatt. Előre látta, hogy Timbuktu megszállói célba vehetik az intézet értékes gyűjteményét is. Ezért ő és bamakói kollégái

az intézet őreivel, az éjjeliőrrel és fiával, valamint számos velük együttműködő sofőrrel és csónakkal együtt hónapokon keresztül dolgoztak éjjelente azon, hogy gondosan becsomagolják az intézmény 45 ezer darabos kéziratkincsének legtöbb darabját és közúton vagy csónakokon átszállítsák őket a délen található fővárosba.

„Veszélyes vállalkozás volt. Ha rajtakapnak, akkor biztosan megbüntettek volna bennünket – emlékszik vissza Cisszé. – De az emberek igazán komolyan vették a küldetést. Ha elmondtuk nekik, hogy mit szállítunk, mindannyian titokban tartották a dolgot, és rejtegették a kéziratokat tartalmazó csomagokat, amíg ki nem jutottak a megszállt területről.”

Az ősi kéziratok, amelyek száma 400 ezerre rúghat a régióban, a büszkeség forrásául szolgálnak Maliban – és az egész szub-szaharai Afrikában. Amikor Afrika elnyerte függetlenségét az európai gyarmati hatalmaktól, a szövegek – melyek közül a legrégebbi az i. sz. kilencedik században íródott – a pán-afrikai mozgalom jelképévé váltak, amely igyekezett megcáfolni a rasszista elképzeléseket egy primitív, írástudatlan kontinensről, amelynek nincs írott történelme.

„Az emberek azt hiszik, hogy az afrikai történelem szóban öröklődött, hogy a feketék nem írtak addig, amíg a fehér ember meg nem érkezett Afrikába – mondja Cisszé. „Pedig épp ellenkezőleg, már azelőtt is létezett nálunk az írásbeliség. Az a küldetésünk, hogy egy napon majd újraalkossuk Afrika történetét az ezekben a kéziratokban levő tudás segítségével.”

Timbuktu, amely az UNESCO világörökség-listáján is szerepel, i. sz. 1103 körül alapították. A település a Fekete-Afrika és a Maghreb, a Mediterráneum, illetve a Közel-Kelet közötti karavánkereskedelem csomópontjaként hamarosan virágzó várossá fejlődött. Az Ahmed Baba Intézet, amelyet 2009-ben nagy hírverés mellett avatott fel Thabo Mbeki akkori dél-afrikai elnök, nemrégiben kapott 65 ezer angol fontnyi támogatást Szaúd-Arábiából a kéziratok digitalizálására.

„Azt akarjuk, hogy digitálisan biztonságba helyezzük a kéziratokat, még mielőtt vissza-

hozzák azokat Timbukuba – mondta Cissé. – De aztán mindenképp vissza kell őket hozni a városba, hisz értelmetlen lenne, ha nem Timbukuban őriznék őket.”

A város iszlamista megszállásának egyik váratlan következménye a megújult globális érdeklődés a felbecsülhetetlen értékű kéziratok iránt. A kéziratok legnagyobb része arabul íródott, de tartalmazzak évszázados görög, latin, sőt francia, angol és német nyelvű írásokat is. Ám míg az Ahmed Baba Intézet munkatársai fáradságot nem kímélve, lelkiismeretesen dolgoznak azon, hogy megőrizzék ezt a kincsét, a Timbukuban található más kéziratok sorsa kevésbé biztató.

Kunta Szidi Buja egy meredek, repedezett, vályogból és cementből készült lépcsőn lépdél felfelé egy keskeny, poros utcában a város központjában levő Baddzinde negyedben. A lépcső egy különleges imaterembe vezet, amely Buja házában tetején található. Buja háza ad otthont a több ezer timbuktuai magán-kézirat-gyűjtemény egyikének, olyan szövegeknek, melyeket a család ősei írtak és adtak tovább generációkon át. A férfi felemel fél tucat kopott könyvet a sarokban levő polcra, amelyek egykor pompázatos bőrkötése ma már lefeszett, és óvatosan a padlót borító szőnyegre fekteti őket.

„Ősöm, Szidi al-Bekaje sejk tudós volt, aki sok száz évvel ezelőtt élt. Ő írta ezeket [a kéziratokat] – mondta büszkén Buja. – Olyan különleges érzés, ha olyasmit olvashat az ember, amit a saját ősei írtak. [...] Csak akkor szabad hozzájuk nyúlni, ha már eljutottunk egy bizonyos szintre a Korán tanulmányozásában. Hogy valaki tud arabul olvasni, az még nem elég – sokat kell ahhoz még tanulni, hogy teljesen megértse őket.”

A 35 éves Buja, aki tanár a timbuktuai korániskolában, elmondta, hogy féltette a családi kéziratok biztonságát a megszállás idején.

„A dzsihádisták megtámadták és elpusztították az egyik ősöm szentélyét, és féltünk, hogy eljönnek a kéziratokért is – mondta. – De végül szerencsére nem jöttek.”

Az élet nehéz volt az iszlamista uralom alatt, mondta Buja, és boldogok voltak, amikor a franciák felszabadították a várost. De most az

ő kéziratái is egy másik, régebbi kihívással néznek szembe.

„Aggódunk a kéziratok épsége miatt. Ezek a kéziratok régiek, és szenvednek az itteni klímától – ismerte el Buja. „Igyekszünk, hogy a lehető legkisebb mértékben érintsük őket. Amikor emberek azt kérik, hogy tanulmányozhassák őket, inkább eltitkoljuk, hogy nálunk vannak, hogy ezzel is védjük őket.”

Az UNESCO szerint a rengeteg magánkézben levő kézirat komoly fejtörést okoz a Mali kulturális örökségéért aggódóknak.

„Valami nincs rendben Mali dokumentumörökségével – mondta David Stehl az UNESCO munkatársa. – Már több program is volt azok megőrzése, de ezek még mindig nem teremtették meg a feltételeket a kéziratok megfelelő védelmére. Hiányzott belőlük az átláthatóság és a koordináció. [...] Még az a jogi kérdés sem tisztázott, hogy kinek a tulajdonát képezik ezek a magánkéziratok. Több ezer van belőlük szerte Maliban, ráadásul általában a családok és a magántulajdonosok ragaszkodnak hozzájuk. Azt sem tudjuk, hogy milyen mértékben károsodtak az iszlamista megszállás alatt. Azok a kéziratok, amelyek átkerültek Bamakóba, most teljesen különböző időjárási körülményeknek vannak kitéve, ami szintén magában hordozza a károsodás veszélyét. [...] Valamit tenni kell, hogy megvédjük ezeket a gyűjteményeket, de ez egy nagyon nagy feladat, szinte emberfeletti.”

Ezeknek a kéziratoknak a megőrzése sarkalatos kérdés, mondják a szakértők, nemcsak a múlt megismerése miatt, hanem a jövő szempontjából is.

„Még hozzá sem kezdtük az ezekben a kéziratokban rögzített tudás tudományos feldolgozásához – mondta Cissé. – A fordítás ön-magában nem elég. Szakemberek kellene az elemzésükhöz és értelmezésükhöz. A kéziratok tele vannak példázatokkal, rejtett üzenetekkel, képekkel, amelyek mindegyikének megértéséhez szakemberek kellene. Csak ekkor érthetjük meg ennek a több száz évvel ezelőtt papírra vetett bölcsességnek a gyakorlati értékét.”

(The Guardian)

Rob Edwards

Radioaktív örökség

Kate Brown: Plutopia: Nuclear Families, Atomic Cities, and the Great Soviet and American Plutonium Disasters (Oxford University Press, USA, 2013, 416 oldal) című könyvének bemutatása

1965-ben a Washington államban található Hanford nukleáris kutatóközpont⁷ tudósai meg akarták vizsgálni, hogy milyen hatást gyakorol a radioaktív sugárzás az emberi termékenységre – és a kísérletek közben nem voltak különösebb tekintettel az etikára. Az ugyancsak Washington államban található Walla Walla Fegyház alagsorának egy speciálisan megerősített szobájában rendezték be a kísérletsorozathoz használt laboratóriumot. A kísérletben való részvételre önként jelentkező foglyokat arra kérték, hogy feküdjenek arccal lefelé egy trapéz alakú ágyra, helyezték a lábait egy kengyelbe, és hagyják, hogy a herezacskójuk egy vízzel feltöltött műanyag dobozba merüljön. Az őrizeteseik nemi szerveit ezt követően röntgensugárzásnak tették ki.

A 131 fogoly részvételével egy évtizeden át zajló kísérletsorozat eredményei mai szemmel nézve egyáltalán nem tűnnek meglepőnek. A spermium még a legalacsonyabb dózis – 0,1 gray – esetén is károsodott, kétszeres dózisonál pedig már sterilé (azaz nemzöképtelenné) váltak a kísérleti alanyok. Az önkénteseknek havi 5 dollárt fizettek, továbbá 25 dollárt kaptak minden biopsziáért és 100 dollárt a kötelező vazektómiáért a kísérlet végén. Utóbbira azért volt szükség, nehogy a kísérletben részt vevő foglyok a későbbiekben genetikailag sérült, esetleg mutáns géneket hordozó gyermekeket nemzzenek...

7 Az 1943-ban, a Manhattan-terv részeként létrejött létesítmény, melyet fennállása során számos néven ismertek – Hanford Site, Hanford Engineering Works stb. – egy közeli településről, Hanfordról kapta a nevét, melynek lakóit, néhány más közeli település és tanya lakóival együtt, a komplexum létrehozásakor kitelepítették.

Az említett kísérletsorozat csak egyike annak a számos háborzongató esetnek, amelyet Kate Brown előásott a hivatalos levéltárak mélyéről, hogy nemrégiben megjelent könyvében olvasói elé tárja. Egyebek között olvashatunk arról is, hogyan aknázták alá pézsmapatkányok által fűrt alagutak a Hanford központ egyik víztározóját, ami végül ahhoz vezetett, hogy 60 millió liter radioaktív szennyvíz ömlött a sérült tározóból a Columbia folyóba.

Van továbbá még egy félelmetes történet a később „Zöld Futam” (Green Run) néven elhíresült kísérletről. Az 1949 decemberében végrehajtott kísérlet során nagy mennyiségű – mintegy 407 000 gigabecquerelnyi sugárzásnak megfelelő – radioaktív jódizotópot bocsátottak ki szándékosan(!) a környezetbe, amelynek nagy része lakott területek fölött terült szét. A Zöld Futam a hanfordi uránfeldolgozási eljárásról kapta a nevét. Az eljárás során normális esetben 80-100 napig tárolják a folyamat közben keletkezett gázokat, hogy a radioaktív jódizotópoknak legyen idejük lebomlani. A Zöld Futam esetében azonban csak 16 napot vártak, így a környezetbe kerülő veszélyes anyag sokkal radioaktívabb volt a szokásosnál. A Zöld Futam állítólag kísérlet volt, és arra irányult, hogy szimulálják azt az eljárást, amiről az USA-ban úgy gondolták, hogy a Szovjetunió alkalmazza a plutónium-előállítás felgyorsítására az Urál-hegységben található Ozerszk városa mellett létrehozott Majak nukleáris fegyvergyárban.

A Hanford és Majak, valamint a nekik otthont adó közösségek közti kapcsolatok képezik a központi témáját Brown könyvének. Az atomfegyvergyártás két titokzatos fellegrárát annak szentelték, hogy annyi plutóniumot termeljenek a hidegháború két szemben álló szuperhatalmának nukleáris fegyverarszáljához, amennyit csak lehetséges. Mindkét intézet jólétet és kiváltságokat biztosított a náluk dolgozó elit személyzet tagjainak, egymásra licitálva abbéli igyekezetükben, hogy megteremtsék azt, amit Brown – a plutónium és az utópia szavak összevonásával – „plutópiának”, az atomkorszak „szép új világának” nevez.

Ám a két hatalmas nukleáris komplexum szándékosan óriási mennyiségű radioaktivitást bocsátott ki a környezetbe, és számtalan véletlen

baleset és szivárgás is előfordult az itt végzett kísérletek közben. Brown úgy becsüli, hogy fennállásuk során mindkét központ legalább 7,4 milliárd gigabecquerel sugárzást bocsátott ki, azaz négyszer annyit, amennyi a csernobili atomerőmű-baleset során 1986-ban a környezetbe került.

A folyókat, amelyek a két üzem szennyvizét elvezetik – az amerikai Columbiát és az oroszországi Tecsát – joggal nevezhetjük a világ legradioaktívabb folyóinak. A folyók mentén élők, illetve azok közül, akik a létesítmények felől fújó szél irányában élnek, ezrek állítják, hogy az üzemekből eredő radioaktív szennyezés miatt betegedtek meg. Ezek az esetek, írja Brown, „lassított felvétel katasztrófák”, melyeket az államgépezet hozott létre és fedezett.

Brown szerint az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban is arra használták a kutatóintézeteket, hogy fenntartsák a plutópiát. A legin-

kább megdöbbentő példa erre az, hogy hogyan vette át az amerikai Atomenergia Bizottság (AEC) a Hirosima és Nagaszaki fölött ledobott atombombák robbanásának egészségügyi következményeiről szóló japán kutatások feletti ellenőrzést. Erre azért volt szükség, állította az AEC egy vezető tisztviselője 1955-ben, hogy a „félrevezető és hibás jelentések” számát a „minimumra” csökkentsék.

Brown beszámolója egyedülálló, tényfeltáró és esetenként személyes hangvételű is, hiszen a saját gondolatait is beleszövi az általa készített interjúkról. Például elmeséli azt is, hogyan kötött végül barátságot egyik interjúalanyával. De mivel a forrásait illetően egyértelmű és alapos, ezek sokkal inkább dicséretes erősségek, mint sajnálatos gyengeségek. Kate Brown könyve magával ragadó, őszinte és – nem utolsósorban – hiteles.

(New Scientist)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bihari Péter író, London–Miskolc
Fodor Renáta Kitti, Szeged
Dr. Gazdag László közgazdász, Pécs
Kapronczay Károly történész, Budapest
Kapronczay Katalin főkönyvtáros, Budapest
Körtvélyesi Klaudia PhD-hallgató, Nyitra

Dr. Magyar Kálmán történész-régész, Kaposvár
Szabó A. Ferenc egyetemi tanár, Budapest
Szilágyi István egyetemi tanár, Pécs
Takács Tamás PhD-hallgató, Veszprém
Tóth I. János egyetemi docens, Szeged
V. Molnár László történész, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Fodor Renáta Kitti – Tóth I. János: Jogunk van-e libamájat enni? 1

SZÁZADOK

*V. Molnár László: Oroszország megmentője, Napóleon legyőzője
(Mihail Kutuzov tábornagy, 1745–1813). 10*

*Szilágyi István: A birodalmi retorikától a Portugálul Beszélő
Országok Közösségéig (Geopolitikai kódok és dekolonizáció
Portugáliában, 1928–1996). 24*

*Magyar Kálmán: Rendszerváltás Somogyban 3.
A kaposvári EKA-pártok 1990-ben a „két választás között”
(Pártok a győzelem és a bukás árnyékában). 35*

Gazdag László: A thatcherizmus (A Vaslady öröksége). 55

MŰHELY

*Takács Tamás: Beszámolás a felelős társaságirányításról:
fenntarthatósági jelentés vs. éves beszámoló és üzleti jelentés. 69*

DOKTORANDUSZ CIKKPÁLYÁZAT

(A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Doktoranduszok Országos Szövetsége cikkpályázatának írásai)

*Körtvélyesi Klaudia: A kulturális diplomácia mint a nemzetközi kulturális
kapcsolatok humán aktora (multidiszciplináris megközelítés). 78*

Bihari Péter: Entrópia az irodalomban 93

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Szabó A. Ferenc: 1918–19-ről másképpen. 103

Kapronczay Károly: Különleges történetek az orosz múltból. 111

*Kapronczay Katalin: Nemzetek Erdélyben.
Az Aranka–Schlözer polémia háttere. 113*

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Christian Caryl: A bostoni bombarobbantók. A Carnajev testvérek családi háttere (115) Neal Ascherson: Dezertőrök (122) Afua Hirsch: Még mindig veszélyben a páratlan mali kéziratkinccs jelentős része (124) Rob Edwards: Radioaktív örökség (127)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megtecszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2013. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25 440 Ft helyett 18 000 Ft

Fél évre: 12 720 Ft helyett 9 000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18 480 Ft helyett 14 000 Ft

Fél évre: 9 240 Ft helyett 7 000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18 960 Ft helyett 14 000 Ft

Fél évre: 9 480 Ft helyett 7 000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13 440 Ft helyett 9 000 Ft

Fél évre: 6 720 Ft helyett 4 500 Ft

Akciónk a 2013. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

